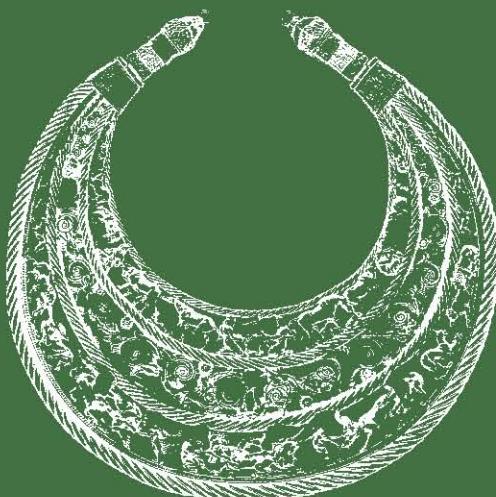

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

1 • 2004

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від першівності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВИНОКУР,
Н.О. ГАВРИЛЮК, М.І. ГЛАДКИХ, Л.Л. ЗАЛІЗ-
НЯК, В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
Г.Ю. ІВАКІН (заступник головного редактора),
Д.Н. КОЗАК, С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ, В.К. МІХЕ-
ЄВ, О.П. МОЦЯ, В.В. ОТРОЩЕНКО, С.А. СКО-
РИЙ, В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПІАОВСЬКИЙ,
Г.М. ТОЩЕВ, В.М. ЦИГІЛИК, Е.В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38
E-mail: editor@iananu.kiev.ua

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу
Редактори О.І. Калашникова,
О.А. Петриченко

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Коректор
І.В. Ревчук

Комп'ютерна верстка
Д.О. Шевченка

Здано до набору 27.12.2003. Підписано до друку
14.04.2004. Формат 70 × 108/16. Папір офсетний
№ 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк.
арк. 15,40. Обл.-вид. арк. 18,07. Тираж 700
прим. Зам. 1059.

Оригінал-макет виготовлено та тираж відруковано
Видавничим домом «Академперіодика», 01004
Київ, вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2004

ЗМІСТ

Статті

МАЦКЕВІЙ Л.Г. Печерні пам'ятки палеоліту та мезоліту у Верхньому Подністров'ї.....	3
АНТОНОВ А.Л., ОТРОЩЕНКО В.В. Особливості ритуального посуду з зубної спільноти.....	18
ТОВКАЙЛО М.Т. До проблеми взаємін населення буго-дністровської та ранньотрипільської культур.....	30
ЄМЕЦЬ І.А. Значення деяких абревіацій на античних амфорах з території Боспору Кімерійського.....	43

Публікації археологічних матеріалів

КОВПАНЕНКО Г.Т., РИЧКОВ М.О. Кургани доби бронзи на півдні Київщини	60
КОЗАК Д.Н., КОЗАК О.Д. Поховання вельбарської культури з Хрінницького водосховища. Спроба біоархеологічного аналізу.....	75

Дискусії

КОНЧА С.В. «Степова» концепція походження індоєвропейців на сучасному етапі.....	87
МОЦЯ О.П. Дружинники — козаки — лицарі.....	99

Нові відкриття і знахідки

БЕРЕЗАНСЬКА С.С., ГОШКО Т.Ю., САМОЛЮК В.О. Колективне походження тшинецької культури на р. Горинь.....	111
ЛЮБИЧЕВ М. В., СКИРДА В.В., УСАНОВ С.А. Залізні речі черняхівської культури з музею археології та етнографії Слобідської України.....	125

Охорона пам'яток археології в Україні

До відкриття нової рубрики.....	129
Berlin Resolution 2003.....	129
Берлінська резолюція 2003.....	130
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М.П. Чи спроможна Україна зберегти на своїй території всесвітню археологічну спадщину?.....	132
Інструкція до оформлення Наукового звіту про проведені дослідження археологічної спадщини.....	135

Рецензії

БУЙСЬКИХ А.В. J. Fornasier, B. Böttger (Hrsg.). Das Bosporanische Reich. Der Nordosten des Schwarzen Meers in der Antike (Antike Welt: Sonderband. Zaberns Bildbände zur Archäologie).....	141
ГУСАКОВ В.В. Jurgen Paul. Herrscher, gemeinwesen, vermittler: Ostiran und Transoxanien in vormongolischer zeit.....	144

Хроніка

БУЙСЬКИХ С.Б. Міжнародна наукова конференція з античної ландшафтної археології	148
МАРГОЛІНА І.Є. Інформація про проведення ІІ Міжнародних науково-практичних «Софійських читань».....	150
До 70-річчя Григорія Михайловича Бурова.....	152
До 60-річчя Дениса Никодимовича Козака.....	153
Наші автори.....	155
Список скорочень.....	156

Л.Г. Мацкевич

ПЕЧЕРНІ ПАМ'ЯТКИ ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ У ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТРОВІ

У статті підведені підсумки комплексного аналізу знахідок у печерно-скельних ансамблях регіону; де завдяки роботам переважно останнього десятиріччя вдається отримати нові дані про людину і природне середовище, що її оточувало в добу палеоліту та мезоліту.

Перша достовірна мезолітична печерна пам'ятка регіону була зафікована С.М. Бібліковим у 1940 р. біля с. Нігин на Хмельниччині¹. Цей утвір, що згадується ще в монографії Г. Жончинського, повторно обстежив у 1992 р. Л.Г. Мацкевич². Згодом О.М. Адаменко відзначив і культурний шар доби палеоліту в Подністров'ї у печерному об'єкті поблизу с. Назаренкове (колишнє с. Чортовець) на Івано-Франківщині³, який згадується ще в зводі А. Грушевського⁴. У 1951 і 1968 рр. Дністрянська експедиція обстежила грот Баламутівка у Чернівецькій обл.⁵, а в 1966 р. утвір вивчав А.А. Формозов⁶. На стінах і стелі грота були зафіковані зображення антропоморфного, зооморфного і лінійно-геометричного характеру, зроблені чорним фарбником. О.П. Черниш датує рисунки добою мезоліту і вважає, що висновки А.А. Формозова, який не признає їх пам'яткою первісної доби, не є аргументованими. В 1992 р. Прикарпатська експедиція ІСН АН України зображення не відзначила, що, можливо, є результатом неодноразової руйнації стелі та стін порожнини⁷. окремі артефакти доби мезоліту в 1977 і 1979 рр. були зібрані під час шурфування в околицях грота Блаженний Камінь поблизу с. Манява Івано-Франківської обл.⁸, який згадує Ю. Целевич⁹. Загалом у 1940—1970 рр. знахідки, поки ще незначні за кількістю, уже дали стверду відповідь про використання печерних утворів у добу палеоліту і мезоліту в Подністров'ї.

У 1980-х роках короткосесні поодинокі роботи змінилися багаторічними комплексними пошуками та стаціонарними дослідженнями печерно-скельних об'єктів регіону. Зазначимо насамперед роботи експедиції ІСН АН УРСР (з 1993 р. — ІУ НАНУ) за активного за участі спеціалістів інших установ. Були проведені стаціонарні розкопки в печерно-скельному ансамблі Прийма I, зокрема у 1987—1993 рр. — на його другому ярусі в навісі (164 m^3) і в 1993—1997 рр. — на п'ятому ярусі в гроті (22 m^2). Крім того, у 1992—1993 рр. у печері Одаїв XI (Думка) було розкрито 4 m^2 , 1993 р. — у гроті Прийма VII — 6, у 1994 р. — у навісі Львів VIII — 2, а в 1994—1997 рр. у навісі Львів VII — 51 m^2 ¹⁰.

Комплексність і спеціалізованість робіт у печерно-скельних порожнінах досягались завдяки участі у польових і камеральних дослідженнях передусім представників природознавчого профілю. Так, ґрунти вивчав А.Л. Александровський (Інститут географії АН СРСР)¹¹. Аналізи флори та рослинності, гравілометричний і спорово-пилковий аналізи проводили Г.О. Пашкевич (Інститут археології НАН України)¹², а також М.С. Комар і Р.М. Гнатюк (Інститут геологічних наук НАН України)¹³. Відзначимо й геоморфологічні спостереження О.М. Адаменка (Івано-Франківський технічний університет народного господарства)¹⁴, М.С. Демедюка (Державний університет "Львівська політехніка")¹⁵ і О. Захарчук (Львівський національний університет ім. І. Франка)¹⁶. Остеологічні рештки визначали Л.І. Алексєєва (Геологічний інститут АН СРСР)¹⁷ і К.А. Та-

таринов (Український лісотехнічний університет)¹⁸, а над проблемами палеоекономіки працював В.В. Гуменюк (Інститут землеробства і тваринництва Західного регіону)¹⁹. Ізотопне датування здійснивав М.М. Ковалюх (Інститут геохімії і фізики мінералів НАН України та МП “Хронос”)²⁰, археолого-спелеологічні та фізико-географічні дослідження — І.М. Гуньовський²¹ і В.С. Артюх із Львівського національного університету ім. І. Франка²². Мінералого-петрографічний аналіз кам’яних виробів проводили М.Д. Петруняк і Н.Х. Білоус (Івано-Франківський технічний університет народного господарства), Є.П. Рибачок і В.О. Хмелевський (Львівський національний університет ім. І. Франка)²³, а також М.Б. Рипун, Р.М. Смішко і Р.В. Ігнатенко (Інститут геології і геохімії горючих копалин НАН України)²⁴. Роботи з екології пам’яток здійснювали Г.І. Панаход (Інститут екології Карпат НАН України) і В.М. Стецюк (Екологічна експедиція “Дністер” Товариства Лева).

Комплексні дослідження дали змогу отримати важливі джерела про природне середовище, яке поки недостатньо висвітлено в узагальнювальних працях²⁵. За допомогою сучасних методик проаналізовано численні залишки матеріальної і духовної культури і таким чином отримано нову інформацію про найдавніше населення регіону. Вдалося констатувати, що наприкінці плейстоцену тут переважали сосново-березові ліси. У подальшому простежуються незначне потепління, деякі зміни рослинного покриття, а серед деревних — наявність широколистяних порід (дуб, граб і бук). Тваринний світ був представлений більше ніж 60 видами, у тому числі у плейстоцені — мамонтом, исорогом і піщаним ведмедем, а також конем і північним оленем. На початку голоцену переважають середні та невеликі за розмірами тварини, що здатні швидко пересуватися, — благородний олень, бик і кабан. Окрім великої річки Дністер, тут фіксується досить густа сітка середніх і малих водотоків. Клімат стає помірнішим, екологічні умови в цілому були сприятливі для людини. Це дало змогу людським спільнотам протягом багатьох тисячоліть у добу палеоліту і мезоліту підтримувати належний харчовий баланс шляхом мисливства та збиральництва.

Пам’ятки доби палеоліту

Гrot Прийма I. Культурний шар потужністю 5—15 см залягає, згідно з визначеннями М.С. Демедюка і О. Захарчука, у дрібнозернистому темно-сірому до чорного піску (на більшості ділянок “горілий горизонт”, рис. 1, 6). На площині зі скельною основою його глибина становила від 160 до 180 см і в порожнині — від 120 до 140 см від поверхні. У відкладах виявлено близько 1,5 тис. остеологічних решток, часом звуглених, уламки брил пісковику, поверхня яких характеризується червонувато-бурим забарвленням, а також крем’яні артефакти. За визначеннями К.А. Татаринова частини остеологічної колекції, серед кісток переважають рештки *Spelae arctos spelaeus* Ros., за наявності *Lepus europeus*. Зазначимо, що більшість зубів піщаного ведмедя зафіковані безпосередньо біля входу в грот. Можливо, це пов’язано з певними культовими обрядами того часу, що неодноразово фіксуються на багатьох територіях²⁶.

Із кам’яних виробів відзначимо класичний за формою гостроконечник, виконаний на типовому левалузькому сколі (рис. 2, 1). Краї і вершина цього знаряддя оброблені високою регулярною ретушшю, а п’ятка (базальна частина) має специфічну підправку. За визначенням В.О. Хмелевського, гостроконечник було виготовлено із дрібнозернистого кварцевого пісковику із залізисто-кременистим цементом. Його твердість за шкалою Мооса 6,5—7. Виріб близької форми, але з радіоляриту, було зафіковано у мустєрському шарі в печері Облашовій у східній частині Орави — басейну Нового Таргу на території Польщі²⁷. Другий гостроконечник було виготовлено також на типовому левалузькому сколі без ретуші обох країв і вершин, однак зі специфічною підправкою п’ятки (рис. 2, 3). Цей виріб, за визначенням Р.М. Смішка, — із андезито-базальту. Третій гостроконечник, представлений верхньою частиною (рис. 2, 2), як і уламок відщепу (рис. 2, 4), було виготовлено з типового волинського кременю. Згідно з визначенням М.М. Ковалюха віку кісток з культурного шару за C-14 (зразок Ki-4583),

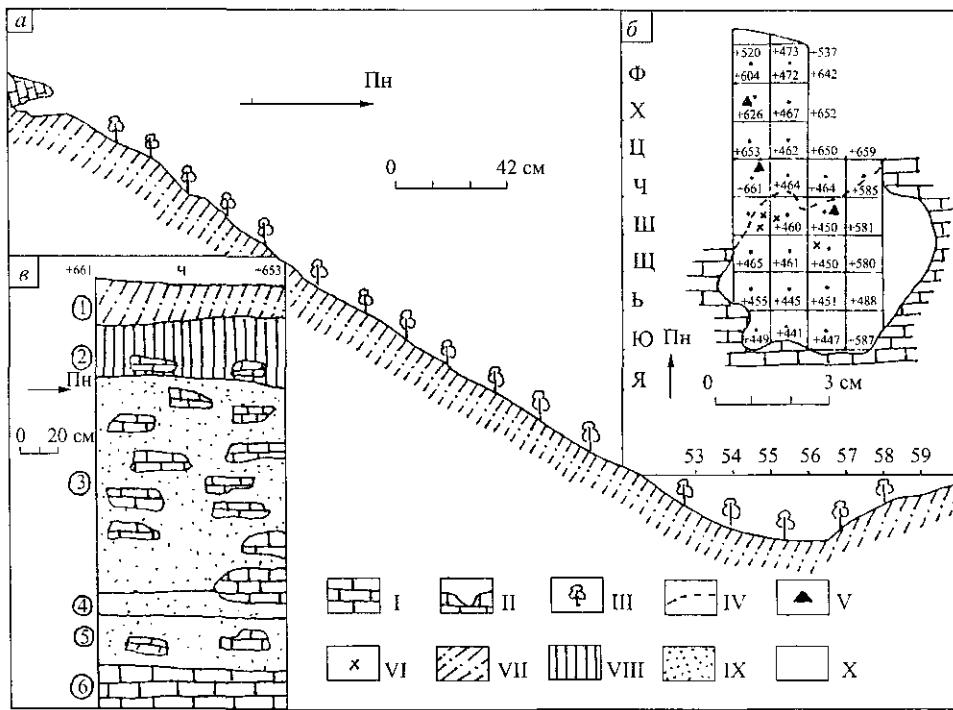

Рис. 1. Гrot Прийма I: а — перетин нашарувань за лініями 53 і 54 з півдня на північ; б — план пам'яток; в — стратиграфічна колонка квадрата Ч-54 (західна стінка): I — скеля; II — порожнини в скелях; III — дерева; IV — межа зависання скельної порожнини; V — гостроконечник; VI — зуб печерного ведмедя; VII — чорнозем; VIII — суглинок лесоподібний; IX — пісок; X — розкопані квадрати

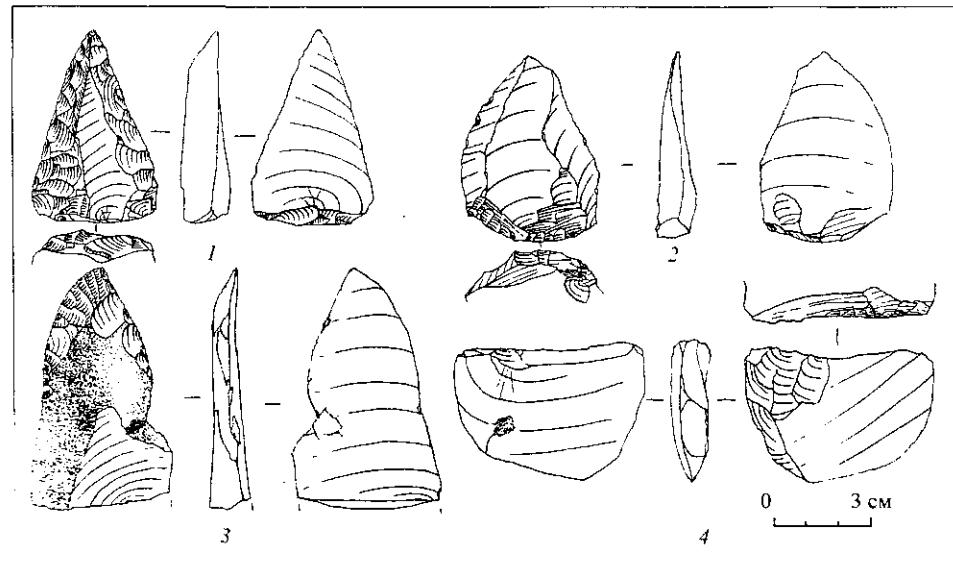

Рис. 2. Гrot Прийма I. Ранній палеоліт: 1—3 — гостроконечники; 4 — відщеп

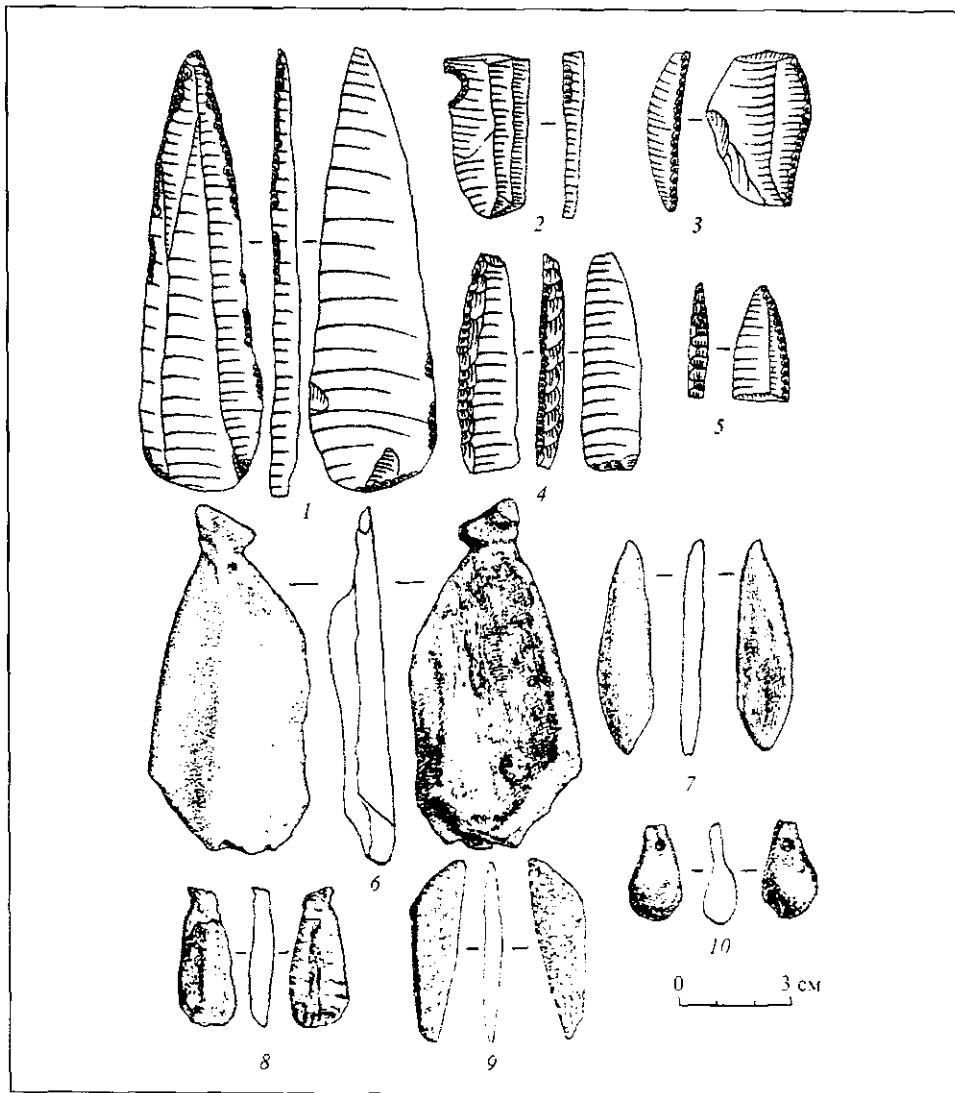

Рис. 3. Навіс Прийма І. Пізній палеоліт: 1—5 — кам'яні знаряддя; 6—10 — кістяні вироби

комплекс датується $45\,600 \pm 450$ років від наших днів. Загальна інтерпретація стратиграфічних умов, склад остеологічних решток, типологічні особливості кам'яних виробів і радіокарбонна дата дають змогу зарахувати культурний шар із залишками вогнищевих відкладів із грота Прийма І до мустьєрського часу. У господарському аспекті подібні пам'ятки зазвичай трактуються як мисливські табори²⁸, частіше, на печерного ведмедя²⁹. Наявність достатньо потужних вуглистих відкладів і типологія кам'яних артефактів можуть свідчити про заселення грота у холодний період. Пам'ятка є найдавнішим поселенням типу мисливського табору в печерних утворах материкової України, тобто за винятком Кримського півострова.

Навіс Прийма І. Потужність культурного шару, що фіксується на площині 90 m^2 , становить від 15 до 50—60 см за глибини переважно від 280 до 350 см від нульової точки. Пласт залягає на скельній долівці навісу досить нерівномірно, майже винятково у світло-сірому та буруватому суглинистому піску з слементами гідроморфного похованого ґрунту (визначення М.С. Демедюка, І.М. Гуньовського та А.Л. Александровського). Серед кам'яних артефактів наявні форми, які є індикаторами етнокультурних і хронологічних показників. Відзначимо специфічний ніж із притупленою ретушшю спинкою і базальною частиною (рис. 3, 4).

Наявні також вістря (рис. 3, 1) і скребок (рис. 3, 3). Загальний індекс пластинчастості майже втрічівищий, ніж індекс відщепів. Важливою частиною комплексу є кістяні вістря, наконечники, підвіски-амулети з просвердленими отворами, виготовлені із зубів тюленів (за К.А. Татариновим) чи оленів (рис. 3, 6—10).

У шарі зафіксовано і багато інших остеологічних решток. Як припускає Є.Д. Данілова і К.А. Татаринов, сім кісток від двох особин могли належати тогочасній людині (*Homo sp.*). За визначенням К.А. Татаринова, тварини представлені 45 видами при 11694 кістках від 249 особин: *Mammuthis primigenius* Blum. — 9/7; *Coclodonta antiquitatis* Blum. — 42/6; *Equus equus* Pidop. — 1197/23; *Rangifer tarandus* — 2650/26; *Spelae arctos apelaeus* Ros. — 3063/22; *Panthera spelaea* Goldf. — 73/5 та ін. У цілому багаті фауністичні матеріали — яскравий показник значної ролі мисливства в господарській діяльності поселенців цього печерного утвору. Проте, як і в багатьох інших пам'ятках кінця палеоліту, тут не простежено виразного переважання залишків одного профілюючого виду, що засвідчило би спеціалізацію полювання. Показники, що зафіксовані у Приймі I, — вияв уже певних кризових явищ у мисливській діяльності людини й ознаки, як і повсюдно, переходу до наступної мезолітичної доби — голоценового часу. Важливими є хронологічна інтерпретація поселення Прийма I і його місце серед пам'яток суміжних територій. Значну інформацію щодо цього дають п'ять ізотопних дат за C-14, років від наших днів: зразок Ki-4145 — $13\ 900 \pm 130$; Ki-4146 — $13\ 600 \pm 120$; Ki-4147 — $14\ 100 \pm 105$; Ki-4163 — $14\ 200 \pm 90$ і Ki-4178 — $13\ 800 \pm 105$.

Наведене датування добре вписується у вік заверцальної фази східного граветту³⁰. А як відомо, цей регіон входить до культурної області пізнього східного граветту³¹. Близькі щодо Прийми I хронологічні показники дає, наприклад, III шар Молодове V³². Крім збігу часу існування цих поселень, у них подібні й фауністичні комплекси, а також кам'яні та кістяні вироби. З остеологічних решток зазначимо в обох випадках домінування кісток північного оленя й первісного коня, наявність мамонта, песця, лося, зубра, а з крем'яних виробів — класичних граветтських ножів, специфічних скребків, велику кількість пластинчастих сколів і, особливо, знарядь на них. Проте в Молодове V значно більше кам'яних виробів, ніж у Приймі I, а фауністичних залишків — навпаки. Ця обставина, імовірно, пов'язана з тим, що Прийма I належить до закритих (печерних) пам'яток, натомість Молодове V — до поселень під відкритим небом, а також з різним типом господарської діяльності. Така особливість деяких комплексів із печер добре ілюструється в ідентичному за часом Приймі I другому палеолітичному шарі поселення у навісі Львів VII³³ і в дещо більш ранньому пізньопалеолітичному комплексі мисливського табору Молочний Камінь на Закарпатті³⁴. У культурному шарі цих пам'яток на багато тисяч остеологічних решток припадають лише поодинокі кам'яні вироби. Для них характерна і велика кількість ретушованих знарядь. За датуванням, фаunoю і вираженими граветтськими рисами в кам'яний індустрії та, зокрема, наявністю характерних ножів і вістрів знахідки з Приймі I збігаються і з епіграветтськими комплексами на Дніпрі³⁵, і зі знахідками з печери Дзядова Скеля біля с. Скаржині на Ченстоховській височині у Польщі³⁶, і з грота Темнатий біля с. Карлуково в Болгарії³⁷, а також з пам'яток Італії³⁸ та Греції³⁹, граветтськими матеріалами зі Словаччини⁴⁰ й Німеччини⁴¹.

Інтерпретація матеріалів із Приймі I, а також їх пізньопалеолітичних аналогів свідчить про неспеціалізоване полювання. Слід зазначити тут роль карпатських перевалів, що підкреслювали ще П.П. Єфіменко і Я. Козловський⁴². Важливими показниками є наявність у безпосередній близькості від печерного ансамблю Прийма I так званих важких ресурсів — води, будівельних матеріалів і палива, хоча й можливостей поповнення харчових запасів було, очевидно, немало. Аналіз кам'яних виробів, фауністичні особливості, переваги загінного полювання, північна орієнтація входу в порожнину, інші показники дають змогу припустити заселення утвору переважно у зимовий період. Аналогічна ситуація, що свідчить про сезонну адаптацію, відзначена і на багатьох суміжних територіях⁴³.

Навіс Львів VII. Найдавніший культурний шар було зафіксовано на глибині від 270 (320) до 410 см від нульової точки (рис. 4). У відкладах просліковується досить багато брил із світлого пісковику, проміжки між якими заповнені ле-

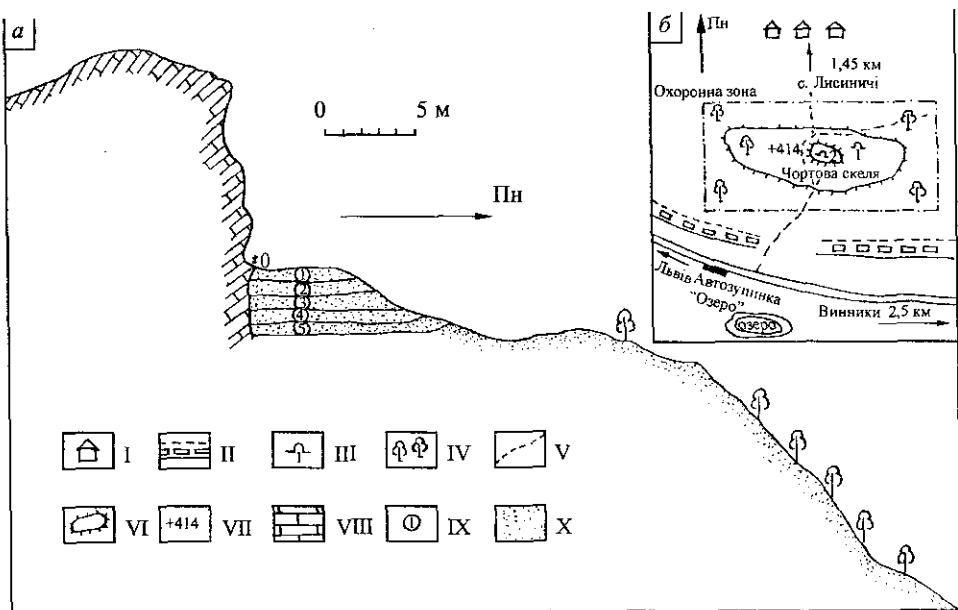

Рис. 4. Навіс Львів VII і Львів VIII: а — перетин за лініями 22 і 23 з півдня на північ; б — план-схема розташування пам'яток: I — забудова; II — недіюча залишниця; III — навіси (1 — Львів VII; 2 — Львів VIII); IV — заліснена ділянка; V — стежка; VI — підвищення; VII — висота над рівнем моря; VIII — скельна основа; IX — літологічні горизонти; X — ґрунт

соподібними суглинками. Було виявлено понад 2 тис. остеологічних решток, з яких К.А. Татаринов і В.В. Гуменюк визначили лише їх невелику частину: *Mammuthus primigenius*, *Rangifer tarandus*, *Lepus* sp., *Cricetus cricetus*, *Arvicola terrestris*, *Anser anser*, *Anas platyrhynchos*, *Limosa limosa*, *Vanellus vanellus*, *Anas querquedula*. Поряд з досить численним фауністичним комплексом відзначимо й велику за розміром розчленовану крем'яну гальку-жовно, виявлену в культурному шарі на глибині 350 см від поверхні, а також скреблонодібний виріб. Ці знахідки, очевидно, синхронні з фаunoю. За кістками тварин отримано ізотопну дату $27\,200 \pm 170$ років від наших днів (зразок Ki-5415).

Середній палеолітичний шар простягено на глибині від 190 (210) до 290 (320) см від поверхні (репера). Відклади представлені суглинком лесоподібним палево-жовтим однорідним макропористим некарбонатним. У верхній частині нашарувань спостерігаються окрім кротовини, виповнені темно-сірим матеріалом. У суглинку трапляються великі брили, що досягають понад 50 см за довгою віссю. Ця товща представлена IV літологічним горизонтом. Тут практично в усіх відкладах виявлено інтенсивне скупчення остеологічних решток з поодинокими крем'яними виробами. Нижній контакт із наступними нашаруваннями нечіткий і виділений умовно. До комплексу зараховано близько 3 тис. кісток, які частково опрацював К.А. Татаринов. Визначено: *Mammuthus primigenius*, *Rangifer tarandus*, *Equus equus*, *Mustela erminea*, *Mustela nivalis*, *Ochotona pusilla*, *Spalax polonicus*, *Arvicola terrestris*, *Dicrostonyx tarquatus*, *Cricetus cricetus*, *Citellus* sp., *Lepus europaeus*, *Lagopus lagopus*, *Lyrurus tetrix*, *Tringa ochropus*. До цього самого культурного часу було зараховано й незначну кількість кам'яних артефактів, у тому числі знаряддя (рис. 5, 5—8). За кістками тварин було визначено ізотопну дату за C-14, років від наших днів: зразок Ki-5412 — $13\,500 \pm 110$.

Верхній (I) палеолітичний шар простягено в третьому літологічному горизонті переважно на глибині 130 (140) — 190 (210) см від поверхні. Відклади представлені суглинком середнім темно-сірим однорідним. У нашаруванні наявні кам'яні уламки, а також щебінка й жорства світлого пісковику. До культурного шару зараховано близько 2 тис. кісток. К.А. Татаринов визначив: *Mammuthus primigenius*, а також *Rangifer tarandus*. Із кам'яних артефактів виявлено знаряддя з ретушшю (рис. 5, 1—4). Слід відзначити й дві проколки з рогів північних

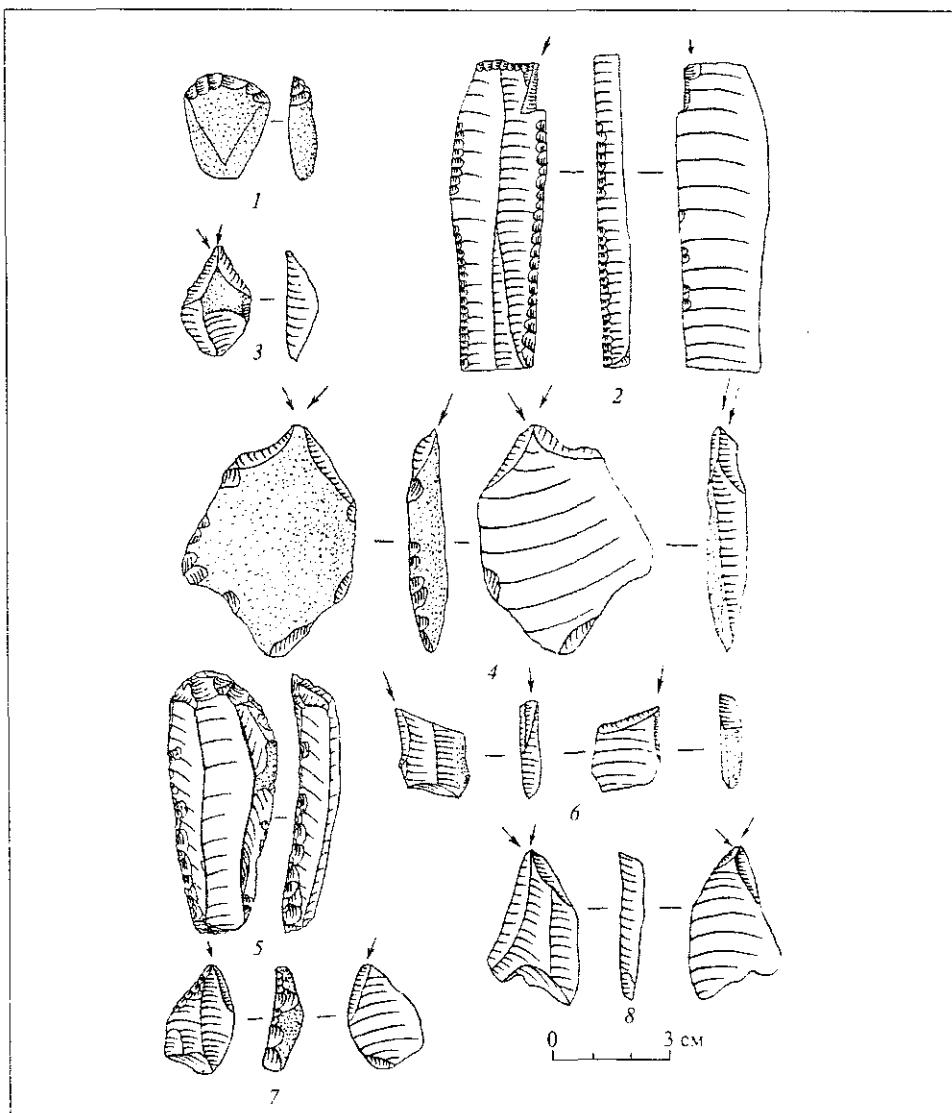

Рис. 5. Навіс Львів VII. Кам'яні вироби доби пізнього палеоліту: 1—4 — перший шар; 5—8 — другий шар

оленів. На деяких кістках помітно заглибліні зображення (рис. 6. 1—4). На особливу увагу заслуговують малюнки на розі північного оленя (рис. 6. 3). З одного боку цього артефакту простежуються шість ліній, прокреслених з однієї точки, а з другого — хрестоподібний малюнок. Такі знаки, як і олені взагалі, є типовими солярними символами. До комплексу належить й ізотопна дата за C-14 по кістках мамонта, років від наших днів: зразок Ki-5414 — 11 800 ± 90.

Узагальнювальний аналіз усіх трьох палеолітичних шарів дає змогу зарахувати їх до пізнього палеоліту. Найімовірніше, це залишки мисливських таборів з оріньякідними рисами в крем'яному інвентарі. За часом і типологічно-статистичними особливостями комплекси близькі до матеріалів з печери Молочний Камінь й інших більш пізніх поселень із суміжних територій⁴⁴.

Печера Назаренкове I (Чортовець). Культурний шар представлений крем'яними виробами, кістками тварин і вуглистими відкладами (залишки вогнища), найвиразніше фіксується у III та IV літологічних горизонтах (рис. 7). Згідно з визначенням частини остеологічних матеріалів Л.І. Алексєєвою, представлені такі види: *Bison priscus* Boj., *Canis lupus* L., *Crocuta spelaea* Goldf. Очевидно,

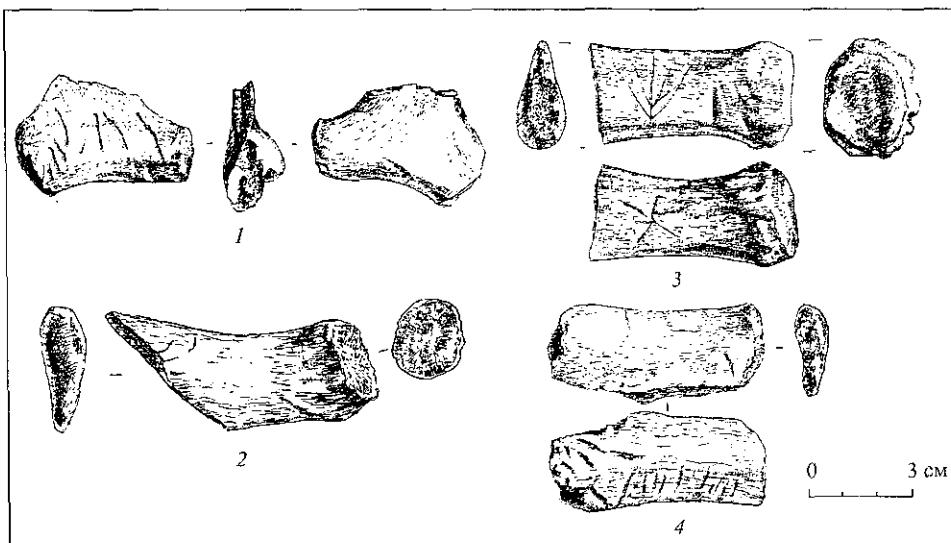

Рис. 6. Навіс Львів VII. Заглиблені зображення на кістках

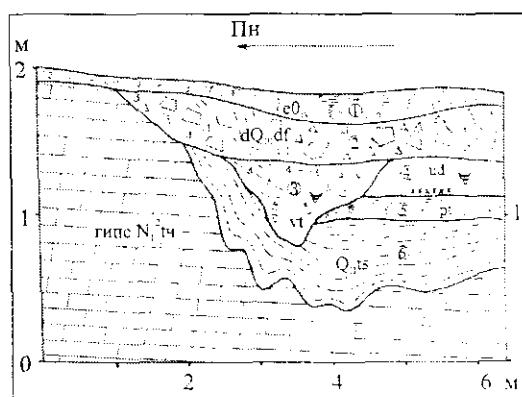

Рис. 7. Печера Назаренкове 1 (Чортовець). Стратиграфічний перетин: 1 — сучасний ґрунт; 2 — щебнисто-глібові відклади із суглинистим заповненням; 3 — щебнисто-глібові відклади із масовим скупченням кісток; 4 — суглинки світло-бури стрічко-во-шаруваті із кістками, крем'яними артефактами і сійдами опалу (буглистий шар); 5 — суглинки сірі до темно-сірих; 6 — суглинки світло-бури та сірі

фауністичні знахідки, залишки вогнища та крем'яні артефакти, у тому числі скребки, складають єдиний комплекс і належать до культурного шару поселення доби пізнього палеоліту (оріньяк?).

Печера Одай XI. Комплекс основних знахідок із шурфів представлений виробами з типового, очевидно, місцевого кременю. Усього виявлено 54 артефакти, у тому числі нуклеуси, відщепи, пластинчасті сколи, знаряддя і відходи. Із знарядь наявні скребки, ножі, різці, інші вироби. Масивність артефактів, особливості регуші, а певною мірою й типологія знарядь характерні для пізнього палеоліту з оріньякоподібними рисами. Не протирічає цьому й кістки *Rangifer tarandus*, за визначенням К.А. Татаринова, що зафіксовані у цих самих відкладах.

Пам'ятки доби мезоліту

Навіс Львів VII. Поселення було зафіксовано в другому літологічному горизонті пам'ятки, який представлений достатньо однорідними легкими супісками, темнувато-сірими, але більш світлішими за відклади попереднього та наступного пластів. Основні знахідки простеженні на контакті з третьим літологічним горизонтом. Потужність шару, який концентрується на глибині від 60—80 до 140—160 см від поверхні, — 35—60 см. Такі відклади без помітних культурних чи літологічних прошарків прийнято називати підґрунтам В. Усього тут виявлено близько 1000 остеологічних одиниць, з яких К.А. Татаринов визначив: *Cervus elaphus*, *Rangifer tarandus*, *Vulpes vulpes*, *Meles meles*, *Martes foina*, *Microspalax leneodon*, *Cricetus cricetus*, *Arvicola terrestris*, *Talpa europea*, *Annas guergudula*, *Annas plathyrrhicha* L. Археологічні рештки свідчать, що здобиччю поселенців навісу

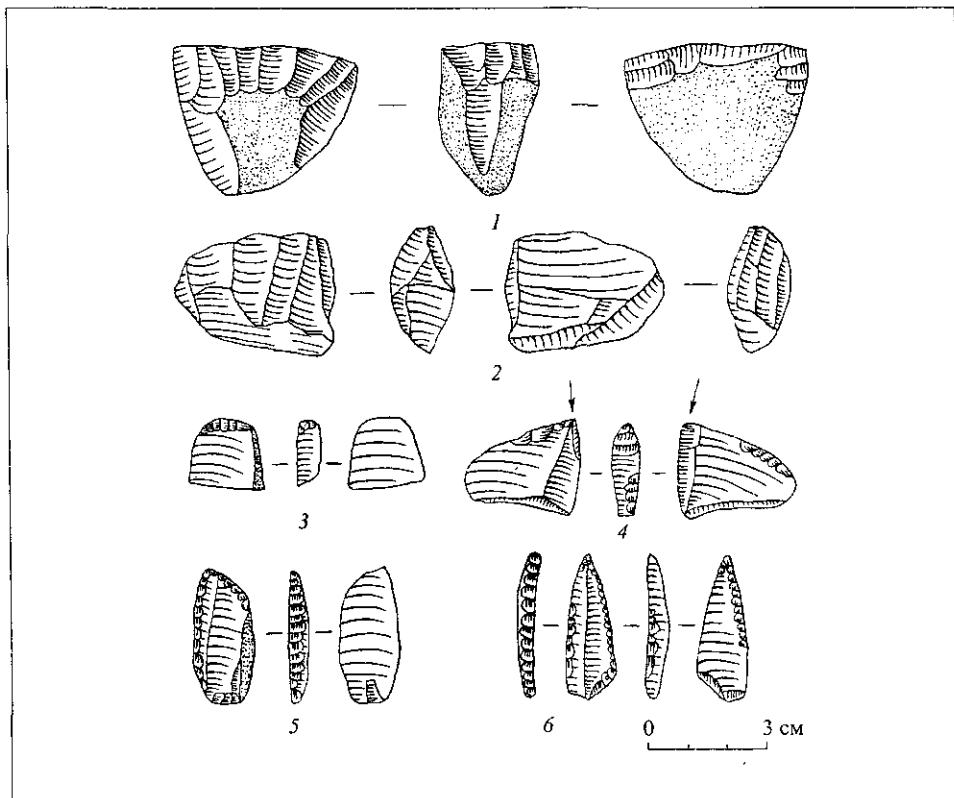

Рис. 8. Навіс Львів VII. Кам'яні вироби доби мезоліту

були як середні, так і малі за розмірами тварини. У цих самих відкладах простежені черепашки молюсків *Helix* і *Unio*. Із крем'яних артефактів наявні жовно, 6 гальок, 2 нуклеуси. З відщепи, 8 пластинчастих сколів, по 4 відходи і знаряддя (рис. 8, 1—6). Такий набір артефактів типовий для мезолітичних пам'яток регіону. Не протирічить цьому й ізотопна дата за C-14 по кістках оленя: зразок Ki-5413 — 8500 ± 70 років від наших днів.

У цілому типологічні показники крем'яних артефактів, остеологічні рештки, стратиграфічні спостереження та ізотопна дата дають змогу зарахувати комплекс до мезолітичної культури Незвісько-Оселівка, зокрема пам'яток типу Незвісько IX-Атаки VI⁴⁵.

Навіс Львів VIII. Крім кам'яних виробів, виявлених під час шурфування (пластина й два відщепи), було зібрано підйомний матеріал, що складається з уламка призматичного нуклеуса, пластинки, двох уламків пластинок, мікропластинки, скобеля, а також трьох відходів. Пам'ятка на основі типолово-статистичного аналізу знахідок, стратиграфічних умов залягання і аналогів, зарахована до мезолітичної культури Незвісько-Оселівка, зокрема групи типу Лука II-Кам'яниця II⁴⁶.

Навіс Прийма I. Пам'ятка залягає досить компактно на глибині переважно від 230 до 270 см від нульової точки (репера), на площині близько 80 м² у сірувато-жовтому супіску, близькому до горизонту підґрунтя В. Серед знахідок переважають остеологічні рештки. К.А. Татаринов визначив: *Randifer tarandus* — 119/4, *Cervus elaphus* L. — 4/1, *Equus equus* Pidop. — 32/2, *Ursus arctos* L. — 23/1, *Bison priscus* Boj. — 5/1, *Vulpes vulpes* — 1/1, *Meles meles* L. — 24/1, *Marmota bodak* — 8/2, *Anser* sp. — 3/1, *Lagorus lagorus* L. — 6/2, *Cricetus cricetus* — 1/1. Аналіз фауністичних решток дає змогу стверджувати, що кількість видів у мезолітичному шарі поселення Прийма I набагато менша порівняно з пізньопалеолітичним шаром цієї самої пам'ятки. Здобиччю людини вже стають тварини значно меншої маси і, відповідно, — з меншим виходом поживного м'яса, хутра, кісток тощо. Із кістяних знарядь відзначимо лише типове лощило та два вістря-проколки.

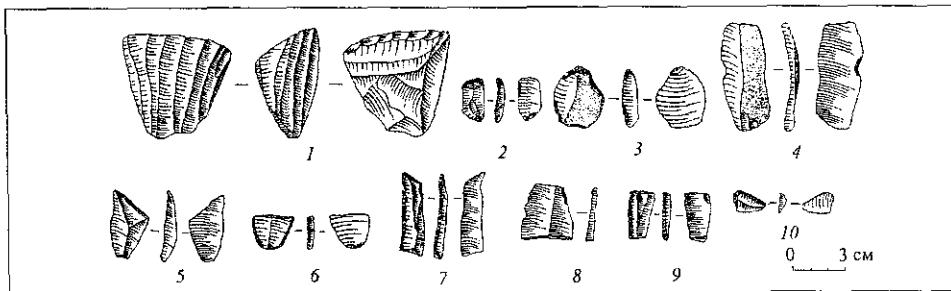

Рис. 9. Прийма І. Кам'яні вироби доби мезоліту

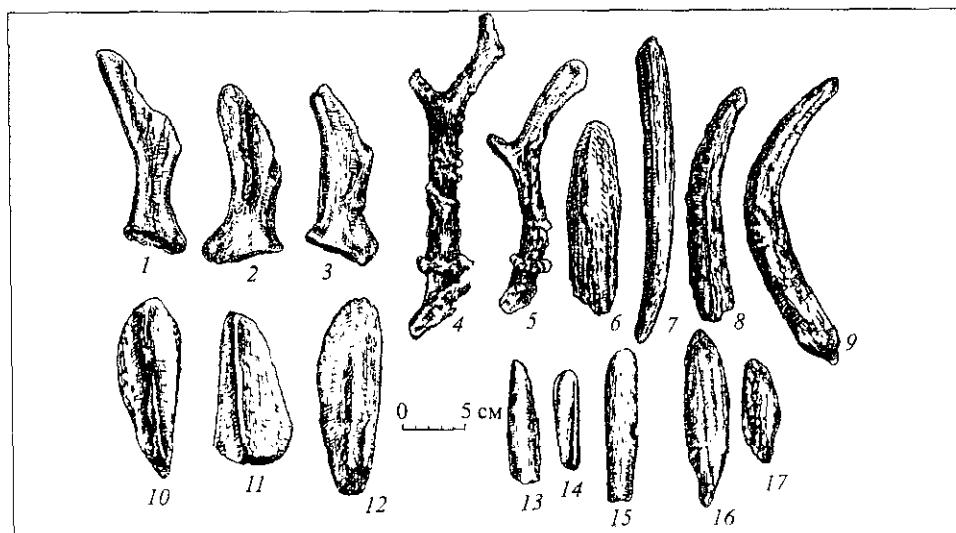

Рис. 10. Гrot Прийма VII. Кістяні вироби

Кам'яні вироби представлені 33 артефактами, типовими для мезоліту (рис. 9). У цілому такий асортимент характерний для пам'яток, на яких обробку каменю не проводили. Про це свідчить найбільший за кількістю клас знарядь, які складають третину всіх кам'яних артефактів. Зазначимо, що більшість пластинчастих сколів зламані, їх могли використовувати і без вторинної обробки. Таке припущення про кам'яне виробництво підкреслює і відносно невелика кількість відходів, і повна відсутність кам'яної сировини. Загалом номенклатурний склад кам'яних виробів характерний для пам'яток, переважно пов'язаних з обробкою продуктів мисливства. Це підтверджує і відносно велика для мезолітичного часу кількість кісток тварин.

Комплексний аналіз залишків матеріальної культури, фауністичних решток, результатів спорово-пилкового аналізу та стратиграфічних спостережень дають змогу синхронізувати поселення того часу з передбoreальним — початком бореального періоду. У цілому Прийма І — типова для мезоліту й зарахована до культури Невісько-Оселівка, зокрема пам'яток типу Невісько XII-Оселівка I⁴⁷. На суміжних територіях аналогами цього пункту є поселення так званого чеського карсту, що розташовані переважно на захід від Праги, а саме Гостим і Радотин⁴⁸. Утім за віком ці пам'ятки, очевидно, дещо молодіші, ніж Прийма І. Близькі до них такі вироби, як нуклеуси, ножі та скребки.

Гrot Прийма VII. Серед знахідок переважають остеологічні рештки. К.А. Татаринов визначив: *Capreolus capreolus* — 444/19, *Cervus elaphus L.* — 447/60, *Sus scrofa L.* — 95/2, *Felix lunx* — 1/1, *Lutreola lutreola* — 11/1, *Cricetus cricetus* — 91/6, *Turdus sp.* — 3/3, *Hyla arborea* — 1/1, *Coccothraustes coccothraustes* — 6/1, *Arvicola terrestris* — 41/1, *Strix aluco* — 3/1, *Emys orbicularis* — 3/1, *Accipiter sp.* — 2/1.

Кількість оброблених рогів, лопаток й епіфізів оленя та козулі надзвичайно висока — 301 екземпляр (рис. 10). Виявлено, крім того, цільну сокиру з руків'ям, що виготовлена з рогу оленя. Типологічно вона майже ідентична мисливському бойовому знаряддю зі Штельмора (Німеччина), яке належить до більш раннього часу⁴⁹. Відзначимо велику кількість човникоподібних, ножеподібних і скреблоподібних кістяних виробів, а також таких, що нагадують за формою мініатюрні топірці. Вони виготовлені з “крил” лопаток і рогів оленів та козуль. Це лощила для загладжування шкір тварин після міздріння, відокремлення від них м'яса, жиру тощо. Саме після таких операцій шкіру могли використовувати для пошиття одягу, взуття, інших виробів. На думку К.А. Татаринова та Г.Й. Горинь, деякі з лощил, очевидно, використовували як шевські колодки. Знайдено й кістяні ножі типу пекулів, якими ще й донині обробляють шкіри північних оленів і тюленів. Крім того, виявлені дві ножеподібні крем'яні пластини без ретуші, а третя — з інтенсивним залощенням на кінці. Знайдені спрощують враження залишків майстерні з виробництва кістяних знарядь для обробки шкір (прояви палеочинбарства). За аналізом кісток за методом С-14 отримано дві ізотопні дати, років від наших днів: зразки Ki-4533 — 6090 ± 40 ; Ki-4534 — 7020 ± 30 . Найімовірніше, матеріали шурфування належать до епохи мезоліту. На користь цього свідчить відсутність кераміки, свійських видів тварин і певною мірою типологія крем'яних виробів. Утім невелика площа, розкрита шурфом, не обов'язково може репрезентувати показники всієї пам'ятки.

Отже, поки не до кінця остаточною може бути як часова, так і етнокультурна прив'язка комплексу з Прийми VII. Ізотопні дати свідчать про час, коли на згаданій території фіксуються як мезолітичні, так і необенеолітичні спільноти. Таке паралельне співіснування простежене в багатьох регіонах уже з доби палеоліту⁵⁰. Труднощі виникають і під час пошуків аналогів цього комплексу. Подібні кістяні вироби відомі з численних пам'яток від палеоліту до доби середньовіччя включно. але фіксуються лише в поодиноких екземплярах. Дещо близькі артефакти в досить великій кількості простежені на території Польщі, проте на значно пізнішому за методом С-14 відкритому (позапечерному) пункті лендельської культури⁵¹.

Печера Нігин I. Під час шурфування С.М. Бібіков на глибині 65 см від поверхні, у суглинках, знайшов крем'яну трапецію, а також кістки тварин, а серед підйомного матеріалу в околицях утвору (у 1992 р.) — типовий для мезоліту кінцевий скребок на пластинчастому відщепі, пластинчасті сколи, відщепи й відходи. Пункт умовно зараховано до мезолітичної культури Кам'яниця-Мішана (Бараніне), зокрема до групи пам'яток типу Мішана X⁵².

Гrot Блаженний Камінь (Манява I). З окремих крем'яних артефактів, знайдених на площині 25×50 м у порожнині і на площині перед нею, слід відзначити три відщепи, ніж на пластинці з пригострювальною ретушшю та вісім крем'яних уламків і відходів. Пункт зараховано до мезолітичної культури Незвісько-Оселівка, зокрема групи пам'яток типу Лука II-Кам'яниця II⁵³.

Гrot Баламутівка I. Час показав, що в інтерпретації малюнків з утвору був, очевидно, правий А.А. Формозов. Порожнина, пов'язана зі специфічними гіпсами — породою, що руйнується дуже швидко, і стіни та стеля повністю обвалились і не мають жодних зображень. Аналогічна ситуація простежується в сотнях подібних суміжних об'єктів. Практично виключено, що гrot руйнується прискореним темпом лише нині, а до цього стіни та стеля зберігали такий вигляд, що і в мезоліті. Усі малюнки виконані деревним вугіллям, що довго не зберігається. Шар же вапнякового напливу, що вкривав деякі з них, як відомо, створюється, як правило, протягом украї короткого часу. Зображення дрібні, безпорадні, більше подібні до малюнків дітей і досі не мають аналогів у первісному мистецтві.

Основні підсумки

Як відомо, у регіоні знаходиться велике скупчення печер⁵⁴. Такі утвори давно стали об'єктами, що дали значну кількість першоджерел щодо давнього заселення⁵⁵. Щоправда, ці поселення, незважаючи на кращу збереженість, ніж синхронні пункти під відкритим небом, не дали таких давніх пам'яток. як, наприклад, Ко-

ролеве на Закарпатті⁵⁰. Утім ще не так давно не було взагалі відомо пічерних пам'яток материкової України доби палеоліту⁵¹. Проте висловлювалися думки про найбільші перспективи в цьому аспекті, поряд із Гірсько-Кримським районом, у Гірсько-Карпатському й Придністровському⁵². Певні результати з цієї проблематики отримані протягом останніх 10 років завдяки планомірним комплексним дослідженням майже винятково експедицій ІЧН АН УРСР та ГУ НАН України.

Судячи з уже відомих першоджерел і насамперед об'єктів у межах регіону, люди вели так зване напівпічерне життя, позаяк основні порожнини зі слідами палеоліту й мезоліту тут невеликі (до 5 × 6 м). Аналогічне явище відзначено, наприклад, на суміжних територіях Польщі⁵³. Ці порожнини широко відкриті й світлі. Значна частина культурного шару фіксується на площацках (майданчиках) перед ними. Очевидно, як і в Криму та на Кавказі, перед входом у такий утвір споруджували загати, які захищали давніх поселенців від несприятливих природних явищ⁵⁴. Імовірно, що частіше такі об'єкти використовували в негоду й для ноочівлі, а основна виробнича й господарська діяльність людей проходила на площацках (майданчиках) перед порожнинами. Склад фауністичних решток, типологічно-статистичні показники кам'яних виробів, інші ознаки свідчать, що пічери тут заселялися переважно зимою. У теплу пору року людські гурти перекочовували на поселення під відкритим небом, що розташовані частіше на берегах річок, озер, інших водотоків. Аналогічне явище простежене з найдавніших часів практично всюди⁵⁵.

Сучасна господарсько-будівельна діяльність, виробничі, технічні, інші потреби призвели до знищення багатьох пічерно-скельних об'єктів або видучення з них давніх нашарувань. Тому особливо перспективним можуть бути дослідження поховань порожнин типу грота Прийма I, де матеріали (культурний шар) перекриті ґрунтовими завалами, зсуваючись тощо. З таких пам'яток на інших територіях отримано вже значний обсяг нової інформації⁵⁶.

Комплексні дослідження пічерно-скельних порожнин дають значну кількість першоджерел, що дає змогу дійти певних висновків стосовно минулого регіону. У таких закритих комплексах краще зберігаються як компоненти матеріальної й духовної культури, так і елементи природного середовища. Характерно, що більшість поселень у пічерах Подністров'я розташовані в межах урвищ і площацок перед ними. Це може бути пов'язано із загонним полюванням, особливо на стадних тварин. Зазначимо й наявність у безпосередній близькості від поселень так званих важких ресурсів (вода, деревина, кам'яна сировина), що мало неабияке значення. Очевидно, існування таких потужних водних артерій як Дністер і його численні притоки, ландшафтна структура, відносно багатий рослинний і тваринний світ сприяли розвитку не тільки мисливства, а й збиральництва. Імовірно, тут важливою була добра адаптація у певних екологічних зонах (нішах), що відзначено для багатьох інших територій⁵⁷.

⁵⁰ Бібиков С.Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска // Материалы сес.. посвященной итогам археол. и этнограф. исследований 1964 г. в СССР. — Баку. 1965. — С. 56—58; Бібиков С.Н. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье. — SNMP. — Praha. 1966. — Radá A — Historie. — Sv. XX. — Cis. 1—2. — S. 3—6.

⁵¹ Rzączyński G. Auctuarium historiae naturalis curiosae Regni Poloniae. — Gdańsk, 1745. — S. 29; Мацкевич Й.Г. Дослідження в пічерних утворах Придністров'я в 1991—1992 рр. // Тези доп. 12-ї Вінн. обл. історико-краєзн. конф. 7 вер. 1993 р. — Вінниця, 1993. — С. 18—19.

⁵² Адаменко О.М. Чертовец. Обнажение 507 // Мацкевай Л.Г. Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях у 1976 році. — АФ ІУ та НА ІЛ НАНУ. — Львів, 1976 (1977). — С. 6—7.

⁵³ Gruszecki A. O jaskiniach na przestrzeni od Karpat po Bałtyk // Biblioteka Warszawska. — Warszawa, 1878. — T. 152. — S. V. — Z. XII. — S. 341.

⁵⁴ Черніши О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. — К., 1975. — С. 124—125.

⁵⁵ Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству // МИА. — 1969. — № 165. — С. 143.

⁵⁶ Мацкевич Л.Г. Дослідження в пічерних утворах... — С. 19.

⁵⁷ Мацкевай Л.Г., Адаменко О.М., Артих В.С. Работы в Предкарпатье и Поднестровье // АО 1977. — М., 1978. — С. 356—357; Мацкевай Л.Г. Исследования памятников мезолита-неолита в западных областях Украины // АО 1979. — М., 1980. — С. 303—305; Мацкевай Л.Г. Мезолит запада Украины. — Київ, 1991. — С. 9.

⁹ Целевич Ю. История Скита Манявского. — Львов, 1887. — 72 с.

¹⁰ Мацкевич Л.Г. Обстеження пічерних порожнин на стику Передкарпаття і Поділля // НМАПВ. — Львів, 1991. — С. 66—68; Мацкевич Л.Г. Дослідження у пічерних утворах... — С. 18; Мацкевич Л.Г. Дослідження в пічерному комплексі Прийма I // SA. — Львів, 1993. — № 1. — С. 50—58; Мацкевич Л.Г. Дослідження Прикарпатської експедиції в 1992 р. // АДУ 1992. — К., 1993. — С. 93—96; Мацкевич Л.Г. Робота Львівської обласної експедиції Інституту суспільних наук у 1991 році // АДУ 1991. — Луцьк, 1993. — С. 64—66; Мацкевич Л.Г. Юліан Целевич чи пічери Прикарпаття та перспективи їх дослідження // Історик, етнограф, педагог. — Івано-Франківськ, 1993. — С. 24—26; Мацкевич Л.Г. Пічерні комплекси як джерело з історичного краснавства // Історичне краснавство і національне виховання. — Львів, 1994. — С. 59—62; Мацкевич Л. Роботи В.Б. Антоновича та перспективи археологічних досліджень пічерних комплексів Придністров'я і суміжних територій // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1994. — С. 257—262; Мацкевич Л.Г. Роботи Львівської обласної експедиції в 1994 році // АДЛ 1994. — Львів, 1994. — С. 8—10; Мацкевич Л.Г. До питання про найдавніше заселення території Львова та його околиць // МДАПВ. — 1995. — Вип. 6. — С. 47—59; Мацкевич Л.Г. Дослідження 1993 року в Західному Поділлі // Матеріали IX Поділ. історико-красн. конф. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 133—137; Мацкевич Л. Пічерні пам'ятки заходу України — джерело матеріальної і духовної культури // СПІКСНУ. — Львів, 1995. — С. 62—66; Мацкевич Л.Г. Роботи Львівської обласної експедиції у 1995 році // АДЛ 1995. — Львів, 1996. — С. 43—46; Мацкевич Л.Г. Пічери заходу України: дослідження, стан і деякі проблеми використання // Воля і Батьківщина. — Львів, 1997. — Число 1 (6/22). — С. 71—79; Мацкевич Л.Г. Питання найдавнішого заселення території міста Львова // ПНАУ. — 1997. — С. 5—6; Matskevych L. To the Interconnection of Mammoth and Anthropogenic factor Problem // Цитология. — СПб., 1995. — Т. 37. — № 7. — Р. 690—691; Matskevych L. Interrelations of Fauna, Anthropogenic Factors and other elements of Ecosphere in the West of the Ukraine during Late Palaeolith // Ecosystem Evolution. — Moscow, 1995. — Р. 61; Mackevyj L. Doslidzennja Lviv's'koj oblasnoj ekspedycii u 1995 r. // MSROA. — Rzeszów, 1996. — Т. 17. — С. 315—318.

¹¹ Александровский А.Л., Мацкевич Л.Г. Почвенно-стратиграфические условия залегания мезолита запада Украины // Четвертичный период. Палеонтология и археология. — Кишинев, 1989. — С. 218—224; Александровский О.Л., Мацкевич Л.Г. Дослідження Прикарпатської бюджетної експедиції // НМАПВ. — 1991. — С. 7—9.

¹² Гладилин В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеография среднего и позднего вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 106—112.

¹³ Комар М.С. Результаты спорово-пылькового анализа материалов из Прийма I // Мацкевич Л.Г. Звіт про роботи в Передкарпатті та на Поділлі в 1988 році. — АФ ІУ та НА ІА НАНУ. — Львів, 1988. — С. 1—2.

¹⁴ Адаменко О.М., Гроцдецкая Г.Д. Антропоген Закарпатья. — Кишинев, 1987. — 148 с.; Maiskevoj L.G., Adamenko O.M., Pashkevich G.A., Tatarinov K.A. The Natural Environment and the Mesolithic Period in the Western Ukraine // SAA. — New York, 1984. — Vol. 22, N 4. — Р. 30—71.

¹⁵ Мацкевич Л.Г., Демедюк Н.С., Гуневский И.М. Рельеф и население Советских Карпат в раннем голоцене // Четвертичные отложения и рельеф горных стран. — Киев, 1988. — С. 30—34; Мацкевич Л.Г., Демедюк Н.С. Природные условия обитания человека в Украинских Карпатах // Четвертичный период: Методы исследования, стратиграфия и экология. — Тайлинн, 1990. — Т. 2. — С. 168; Мацкевич Л.Г., Демедюк М.С. Відкриття п'ятого ярусу пічерного комплексу Прийма I. Наук. записки. Львів. істор. музей. — Львів, 1994. — Вип. 2—3. — С. 298—301; Демедюк М.С. До питання про стратиграфію вілкладів пічерних комплексів заходу України // СПІКСНУ. — Львів. 1995. — С. 26—29.

¹⁶ Захарчук О. Декі аспекти стратиграфії та оцінки геоморфологічних умов пічерних комплексів Прийма I і Львів VII // Мацкевич Л.Г. Дослідження Львівської обласної експедиції ІУ НАНУ у 1996 році. — АФ ІУ та НА ІА НАНУ. — Львів, 1996. — С. 59—64.

¹⁷ Адаменко О.М. Указ. соч. — С. 7.

¹⁸ Татаринов К.А. Історія і роль полювання у становленні сучасної людини // Мисливство. — К., 1993. — С. 6—21; Татаринов К.А. Фауністична характеристика пічерних тафоценозів Західної України // СПІКСНУ. — Львів, 1995. — С. 114—117.

¹⁹ Гуменюк В. Деякі аспекти палеосекономіки на прикладі пічерних комплексів Прикарпаття // СПІКСНУ. — Львів, 1995. — С. 24—26.

²⁰ Ковалюх Н.Н. Результаты радиоуглеродного датирования археологических памятников Украины // Мацкевич Л.Г. Дослідження Прикарпатської експедиції у 1992 році. — АФ ІУ та НА ІА НАНУ. — Львів, 1992 (1993). — С. 1.

²¹ Мацкевич Л.Г., Гуньовський І.М., Демедюк М.С. Археологічні дослідження в пічерах і навісах Поділля // Тези доп. 8-ї Вінн. обл. історико-красн. конф. — Вінниця, 1989. — С. 6—7;

Гуньовський І.М., Мацкевич Л.Г. Дослідження в печерних порожнинах Поділля // Тези доп. 10-ї Вінн. обл. історико-краєзн. конф. — Вінниця, 1991. — С. 8—9; Гуньовський І.М. Печери Поділля та проблеми археології краю // СПІКСНУ. — Львів, 1995. — С. 22—24.

²² Артиух В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я // СПІКСНУ. — Львів, 1995. — С. 3—7; Artiukh V. Some summaries of research of cave monuments on the territory of Ternopil's'ka, Ivano-Frankivs'ka and Chernivets'ka oblastei // 2nd Int. conf. "Problems and Methods in Historical Archaeology". — Toronto; Lviv, 1992. — P. 2—3.

²³ Мацкевич Л.Г., Рыбачек Е.П. Вулканические стекла в мезолите запада Украины // III Seminar in Petroarchaeology. — Plovdiv, 1984. — P. 168—175; Мацкевич Л.Г. Каменное сырье в мезолите запада Украины. // Задачи советской археологии. — М., 1987. — С. 164—165.

²⁴ Мацкевич Л.Г. Мезолит запада... — 148 с.

²⁵ Starkel L. Antropogeniczne zmiany denudacji i sedymentacji w holocene na obszarze Europy Środkowej // PG. — Warszawa, 1989. — T. 61, Z. 1—2. — S. 33—49.

²⁶ Столляр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. — М., 1985. — 298 с.; Леруа-Гуран А. Религиозные верования палеолита (культ костей) // Донецкий архсол. сборник. — Донецк, 1993. — С. 24—41.

²⁷ Valde-Nowak P., Madeyska T., Nedachowski A. Jaskinia w obiazowej. Osadnictwo, sedymentacja, fauna kopalna // Pieniny — Przyroda i Człowiek. — Krościenko n. Dunajcem, 1995. — T. 4. — S. 5—23.

²⁸ Беляева Е.В. К вопросу о вариабельности хозяйственных типов мустьевских памятников // АА. — 1996. — № 5. — С. 41—48.

²⁹ Скленарж К. За пещерным человеком. — М., 1987. — 270 с.; Kozłowski J.K. W sprawie tzw. kultury łowców niedźwiedzia jaskiniowego // AAC. — Kraków, 1959. — T. 1. — F. 2. — S. 243—264.

³⁰ Анчикович М.В. Верхний палеолит Центральной и Восточной Европы // АВ. — СПб., 1992. — С. 189; Соффер О.А. Верхний палеолит Средней и Восточной Европы: Люди и мамонты // Проблемы палеоэкологии древних обществ. — М., 1993. — С. 99; Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // АА. — 1994. — № 3. — С. 231—244.

³¹ Оленковський М.П. Про походження граветтських елементів в амвросіївські та нововолодимирівські культурах // ПНАУ. — Харків, 1997. — С. 6—7.

³² Грибович Р.Т. Мацкевич Л.Г., Пелешин Н.І. и др. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). — Київ, 1987. — С. 60.

³³ Мацкевич Л.Г. Роботи Львівської обласної експедиції... — С. 43—46.

³⁴ Ткаченко В.І. Оріньякоїльні культури Закарпаття у системі пізнього палеоліту Центральної та Східної Європи // ПНАУ. — Харків, 1997. — С. 8.

³⁵ Оленковский Н.П. Культурно-историческая градация позднего палеолита Нижнеднепровского региона // АА. — 1994. — № 3. — С. 202, № 12.

³⁶ Chmielewski W. Stanowisko paleolityczne w Dziadowej Skale koło Skarżyc w pow. zawierciańskim // PMMAE. — Łódź, 1958. — N 3. — S. 3—61.

³⁷ Kozłowski J.K., Laville H., Sirakov N. Une nouvelle séquence géologique et archéologique dans les Balkans: Le grotte Temnata a Karloukovo (Bulgarie du Nord) // L'Anthropologie. — Paris, 1989. — T. 93, N 1. — P. 159—172.

³⁸ Martini F. L'Epigravettiano di Grotta della Cala a Marina di Camerota (Salerno) // Rivista di Scienze Preistoriche. — Firenze, 1978. — T. 30. — N 1. — P. 100—101.

³⁹ Runnels C. The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic // AJA. — Boston, 1995. — Vol. 99, N 4. — P. 717.

⁴⁰ Kaminská Ľ. Katalóg štiepanej kamennej industrie z Hrdeča-Pivničiek a Veliat. — Nitra, 1995. — S. 5—98.

⁴¹ Bosinski G. Eiszeitjäger im Neuwieder Becken. — Dritte, Erweiterte und Veränderte Auflage, 1992. — S. 120.

⁴² Ефименко П.П. К вопросу о характеристика исторического процесса в позднем палеолите Европы // СА. — М., 1956. — 26. — С. 41; Kozłowski J.K. Z problematyki badań nad przemysłem graweckim w regionie Karpat // AAC. — Cracoviae, 1961. — T. III. — F. 1—2. — S. 38.

⁴³ Кромова А.А. Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // АА. — 1994. — № 3. — С. 151—160; Нужний Д.Ю. Проблема сезонной адаптации финальнопалеолитических мисливців на мамонта Середнього Подніпров'я і нові епіграветтські пам'ятки у басейні Трубежа // Археологія. — К., 1997. — № 2. — С. 3—23.

⁴⁴ Гладилін В.Н., Пашкевич Г.А. Указ.соч. — С. 106—112; Ткаченко В.І. Зазн. праця. — С. 8.

⁴⁵ Мацкевич Л.Г. Мезолит запада... — С. 70—71.

⁴⁶ Там же. — С. 71—75.

⁴⁷ Там же. — С. 52—75.

⁴⁸ Vencl S. Mesolitické osídlení Českého krasu // AR. — Praha, 1970. — T. 22, N 6. — S. 643—657.

⁴⁹ Kehnscherper G. Hünengrab und Bannkreis. — Leipzig, 1990. — S. 67.

- ⁵⁰ Григорьев Г.П. Неандерталец и его эпоха // АВ. — СПб., 1992. — С. 185—187.
- ⁵¹ Grygiel R. The Household Cluster as a Fundamental Social unit of the Brześć Kujawski Group of the Lengyel culture in the Polish Lowlands // PMMAE. — Warszawa; Łódź, 1984. — N 1. — S. 43—270.
- ⁵² Konoplja V., Mackewyj L. Prace ekspedycji gródeckiej w 1995 r. // MSROA. — Rzeszów, 1996. — T 22. — S. 319—322.
- ⁵³ Мацкевич Л.Г. Мезолит запада... — С. 71—75.
- ⁵⁴ Портнер Д.Э. Пещеры. — М., 1997. — С. 48.
- ⁵⁵ Галицько-Волинський літопис // Літопис руський. — К., 1989. — С. 400; Грушевський М.В. Чи “Домамири”, чи “Домажири”? // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. 5, кн. 1. — С. 1—2; Грунєв M. Опис Львова // Жовтень. — Львів, 1980. — № 10. — С. 109—114; Ісаєвич Я.Д. Найдавніший історичний опис Львова. — Там само. — С. 105—108; Rzączyński G. Historia naturalis curiosa Regni Poloniae etc. — Sandomiers, 1721. — S. 26—30.
- ⁵⁶ Adamenko O.M., Gladiline V.N. Korolevo un des plus anciens habitats acheuléens et moustériens de Transcarpatie Soviéétique // L'Antropologie. — Paris, 1989. — Т. 93, N 4. — Р. 689—712.
- ⁵⁷ Борисковський П.О. Огляд історії вивчення палеоліту України // Археологія. — 1947. — 1. — С. 85—99; Дублянський В.М., Ломаев A.A. Карстовые пещеры Украины. — Киев, 1980. — 180 с.
- ⁵⁸ Дублянський В.М., Шутов Ю.І. Походження та гідрогеологічні особливості глибинних карстових порожнин Українських Карпат // Природні умови та природні ресурси Українських Карпат. — К., 1968. — С. 166; Гладилин В.Н., Пащекевич Г.А. Указ. соч. — С. 112.
- ⁵⁹ Майдайська Т. Природная среда во время развития палеолитических культур на территории Польши // АА. — 1996. — № 5. — С. 33—40.
- ⁶⁰ Богач-Осмолловский Г.А. Палеолит Крыма: грот Кийк-Коба. — М.; Л., 1940. — Вып. 1. — 266 с.; Любин В.П. Мустьерские культуры Кавказа. — Л., 1977. — 323 с; Мацкевич Л.Г. Юліан Целевич про печери Прикарпаття... — С. 26.
- ⁶¹ Сергин В.Я. О сезонах обитания на палеолитических поселениях // КСИА. — 1992. — Вып. 206. — С. 48—52; Щепинский А.А. Мустьерские памятники Крыма и опыт реконструкции хозяйственной деятельности неандертальца // Там же. — С. 52—57; Коен В.Ю. О социальной функции территорий охотников-собирателей // АА. — 1995. — № 4. — С. 125—131.
- ⁶² Формозов А.А. Мустьерская стоянка Кабази в Крыму (первый опыт изучения погребенных пещер в СССР) // СА. — 1959. — 29—30. — С. 143—159.
- ⁶³ Столляр А.Д. Проблемы духовных механизмов локальной трансляции в социогенезе культур каменного века Финноскандинавии // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации. — СПб., 1993. — С. 14—17; Kozłowski J.K., Machnik J. U zarania kulturowej jedności w Europie Środkowej (V—II tysiąclecie przed Chr.) // PKS. — Kraków, 1996. — Т. IV. — S. 7—26.

Одержано 17.10.1998

Л.Г. Мацкевич

ПЕЩЕРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ПАЛЕОЛИТА И МЕЗОЛИТА В ВЕРХНЕМ ПОДНЕСТРОВЬЕ

Как известно, именно в этом регионе фиксируется значительное скопление скально-пещерных полостей. В таких природных образованиях в основном в последнем десятилетии были открыты и комплексно изучены памятники палеолита и мезолита. Для мустьерского времени это поселение в гроте Прийма I. Для позднего палеолита характерен позднеграветтский комплекс в навесе Прийма I и памятники с ориньякскими чертами в навесе Львов VII (три культурных слоя), а также в пещерах Чертовець (Назаренково I) и Думка (Одаев XI). Мезолитические памятники фиксируются в навесах Львов VII, Львов VIII и Прийма I, в гротах Прийма VII и Блаженный Камень (Манява I), в пещере Ниггин I, а в пещере Баламутовка I — возможно памятники первобытного искусства. Большинство из них относится к мезолитической культуре Незвиско-Осетилка. Очевидно, это были почти исключительно охотниччьи лагеря, которые посещались людьми в холодный период года. Нахождение основных памятников в районе обрывов и площадок перед ними, — возможно, свидетельство загонной охоты. Это не исключало условиях холмистой местности и охоты скрдыванием. Каменные и костяные изделия, произведения первобытного искусства, многочисленные фаунистические остатки и другие артефакты свидетельствуют о значительном потенциале экологической ниши региона и высоком уровне развития материальной и духовной культуры. В скально-пещерных ансамблях лучше, чем на памятниках под открытым небом, сохраняются компо-

ненты культурного слоя. Это дает дополнительные возможности для комплексного осмысливания материалов — применения различных методик и большего количества анализов, чем на объектах под открытым небом.

L.G. Matskevij:

PALEOLITHIC AND MESOLITHIC PERIODS IN THE CAVES OF THE UPPER DNIESTER REGION

It is a well-known fact that a considerable amount of rock caves and cavities are concentrated in the region in discussion. In the last decade the sites of the Paleolithic and Mesolithic periods were discovered in these natural formations and thoroughly studied. The settlement at Pryima I grotto dates from the Mousterian period. Late Paleolithic sites include epi-Gravettian assemblage in Pryima I shelter, and sites with Aurignac and post-Aurignac features in Lviv VII shelter (three archaeological layers), as well as in Tchortovets (Nazarenkove I) and Dumka (Odayiv XI) caves. The sites of the Mesolithic period are found in the shelters Lviv VII, Lviv VIII, Pryima I, grottoes Pryima VII and Blazhenny Kamin (Maniava I), and in Nigyn I cave. Balamutivka I is possibly a Primitive art site. Most of the abovementioned sites belong to the Mesolithic Nezvysko-Oselivka culture. The majority of them must have functioned as hunters' camps visited by people in cold seasons of the year. Predominant location of major sites near precipices and grounds before them possibly speaks in favor of chase hunting method. The downland locality also does not exclude the ambush way of hunting. Stone and bone articles, works of the Primitive art, numerous faunistic remains, and other artifacts indicate significant potential of ecological niche of the region and high level of development of material and spiritual cultures. The cave-rock ensembles preserve the components of archaeological layers better than the open-air sites. This gives additional opportunities for more complete comprehension of the materials — application of various methods, and more detailed analysis than one can carry out at the open-air sites.

А.Л. Антонов, В.В. Отрощенко

ОСОБЛИВОСТІ РИТУАЛЬНОГО ПОСУДУ ЗРУБНОЇ СПІЛЬНОТИ

Статтю присвячено дерев'яним чашам культур зрубної культурно-історичної спільноти, оздобленням металевими фігурними пластиками. Аналіз матеріалу подано в контексті нових розкопок довгих могил доби пізньої бронзи.

Проблема виготовлення та використання дерев'яного посуду доби бронзи привертає увагу дослідників, переважно українських, упродовж останніх 20 років¹. Така зацікавленість викликана приглином нового та якісно зафіксованого матеріалу, переважно зі степових курганів. Найбагатшу колекцію дерев'яного посуду було одержано в процесі дослідження поховань пам'яток зрубної спільноти. З розподілом останньої на покровську та бережнівсько-маївську зрубні культури² постало питання щодо особливостей виготовлення некерамічного посуду для кожної з них. Доцільно почати виклад проблеми з публікації Довгої Могили, що містила надзвичайно цікаві матеріали, дотичні порушений темі.

У вересні 1995 р. експедицією Запорізького краєзнавчого музею на півночі Приазовської височини було досліджено курганий могильник доби пізньої бронзи, розташований у 3 км на північний схід від центру с. Новоукраїнка Куйбишевського р-ну Запорізької обл.³ Група з трьох насипів займала мис, утворений

© А.Л. АНТОНОВ, В.В. ОТРОЩЕНКО, 2004

балкою Скотувата та їс названою балкою понад правим берегом р. Гайчур, лівої притоки р. Вовча в басейні р. Самара. Розорані насипи заввишки 0,1—0,7 м утворювали ланцюжок із заходу на схід. У XIX ст. ці кургани використовували під цвинтар, де виявлено 90 християнських поховань. Загалом могильник містив 11 давніх поховань, з них 2 — бабинської культури, 1 — покровської зрубної культури (ПЗК), 6 — бережнівсько-майської зрубної культури (БМЗК) та 2 — середньовічні.

Курган 3 (Довга Могила) виявився головним у групі, займаючи в ній західну позицію. Насип був видовжений за лінією північ — південний, перпендикулярно осі могильника (рис. 1, 1). Висота кургану 0,7 м, довжина — 40 м, ширина — 30 м. П'ять контрольних брівок було прокладено вздовж довгої осі кургану, що й дало змогу визначити етапи його будівництва. Первінний (північний) насип спорудили понад похованням 2 (бабинської культури). У нього впущене поховання 6 (бабинської культури).

Можливо, з основним похованням 2 пов'язано кам'яну конструкцію в північній полі первінного насипу. Потім було споруджено південний курган, де виявлено поховання 1 (покровської зрубної культури). На заключному етапі було споруджено комплекс над похованням 7 (БМЗК) у сідловині поміж першими двома насипами. Тоді ж, імовірно, було здійснено офіру коня (жертвовне місце на південному схилі північного насипу). Над похованням 7 виявлено об'єднувальну досипку, краї якої перекрили наближені один до одного схили північного та південного курганів. У сформовану таким чином довгу могилу впущені поховання 3 та 4 (БМЗК) і 5 (середньовічне). Могильна яма останнього частково зруйнуvala поховання 4.

Конструктивно курган 3 являв собою довгу могилу другого типу (вісімко-подібну) з опорними насипами та пересипом. У структурі якого було широко використано материкову глину⁴.

Поховання 1 (ПЗК) знаходилося у 22 м на південь-південь-схід від умовного ренера на глибині 0,7 м від 0. Кістяк дорослої людини було частково знищено оранкою, що не дало змоги виявити обриси могильної ями. Небіжчика поховали на лівому боці у середньозігбаному стані, головою на північ (рис. 2, 6). Кістки, принаймні, однієї руки були зігнуті під гострим кутом у лікті, а її кисть мала б знаходитися біля голови. Ноги виявилися зігнутими під кутом, близьким до прямого в крижах, та під гострим кутом у колінах. Біля п'яток ніг, зведеніших докупи, стояв горщик видовжених пропорцій. Прямі вінів мали сплющений край і через слабопрофільовану шийку переходили у високі плітка доволі опуклого тулуба, що звужувався до плаского виділеного денця (рис. 2, 7). Колір поверхні чорний, зі слідами зовнішнього загладжування гострою паличкою (по вінцю — горизонтальне, уздовж стінок — вертикальне). випал нерівномірний. У тісті домішки піску, граніту, рослинні, а структура його на зламі — двошарова. Висота — 19 см, діаметр вінця 16 см, максимальний — 21, денця — 10 см.

Поховання 2 (бабинська культура, основне) виявлене в 6,3 м на північ-північ-схід від центру на глибині 0,9 м. У прямоугольній ямі із заокругленими кутами ($1,2 \times 0,55$ м, глибина — 0,35 м від давньої поверхні) лежав небіжчик на лівому боці в середньозігбаному стані, головою до заходу. Позицію рук встановити не вдалося, а ноги були зігнутими під прямим кутом у крижах та гострим у колінах (рис. 1, 2). Попід кістками виявлено шкіряну підстилку. Речі супроводу відсутні.

Поховання 3 (БМЗК) впущене до насипу північного кургану в 6,8 м на північ-північ-захід від центру на глибині 0,3 м від поверхні. Небіжчика поклали у сильно зігбаному стані на лівому боці, головою до північного сходу (рис. 1, 3). Руки зігнуті в ліктях під гострим кутом, кисті перед обличчям. Ноги також були зігбані під гострим кутом у крижах та колінах, а перед обличчям поставлено ліпного горщика низьких пропорцій. Сплощений край вінця відігнутий назовні, шийка круто переходить у ребристий тулуб, що звужується до виділеного плаского денця з крайкою. Шийка горщика горизонтально орнаментована відбитками куточка прямоугольного штампа, а ребро — його торцем (рис. 1, 4). Нижче ребра помітні розчоси зубчастого штампа, зроблені від ребра похило наліво і вниз. Поверхня теракотового кольору має нерівний випал. Структура стінок на зламі двошарово-

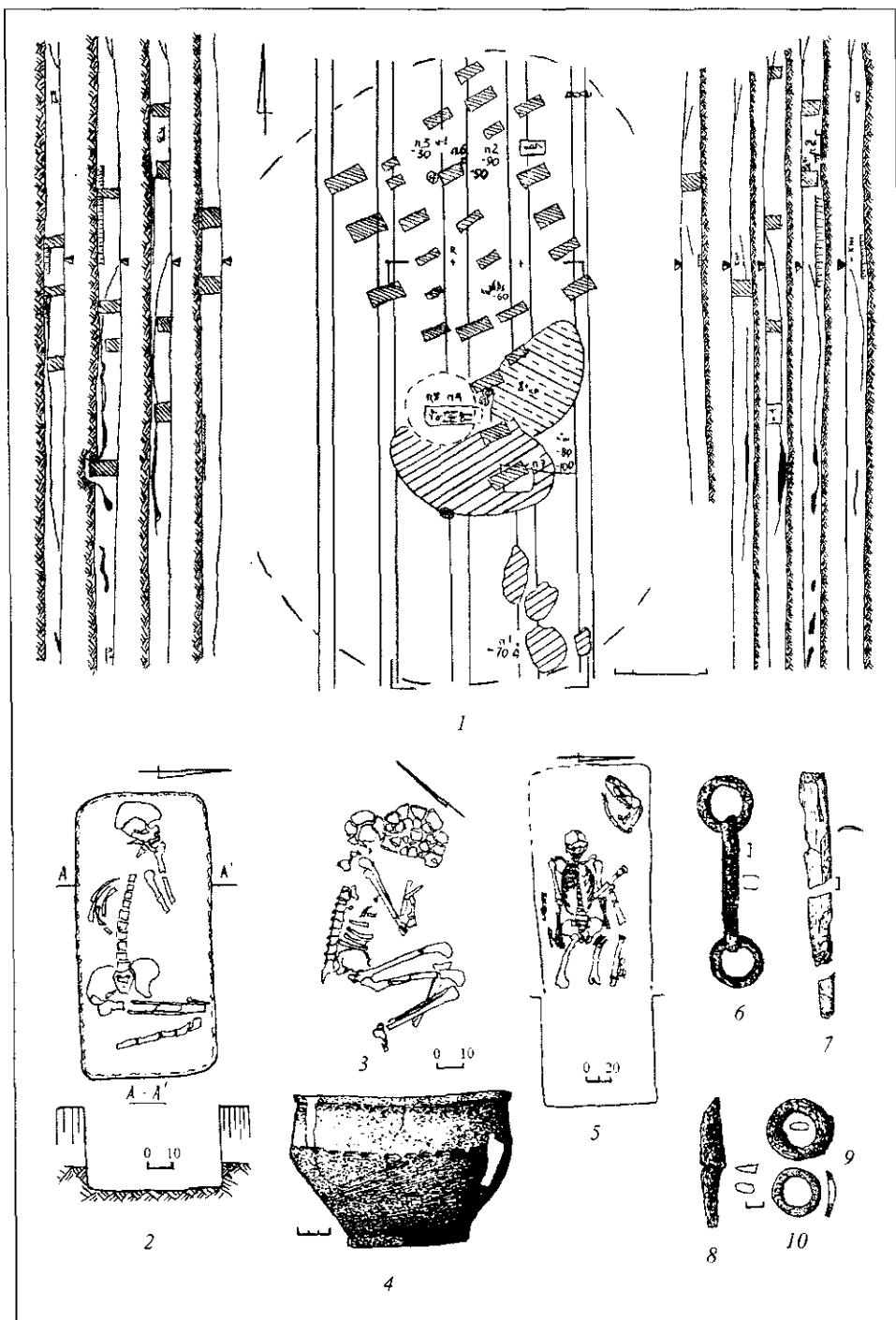

Рис. 1. План і профілі кургану 3 біля с. Новоукраїнка та комплекси поховань: 1 — план і профілі кургану; 2 — план та розтин поховання 2; 3, 4 — комплекс поховання 3; 5—10 — комплекс поховання 4

ва, у тісті — домішки піску, кварциту, граніту, рослинні. Висота 14 см, діаметр вінець 20 см, максимальний — 21, денця — 12 см.

Поховання 4 (середньовічне) впущене до об'єднувальної досипки з її поверхні на відстані 8 м до півдня від центру. Небіжчика поклали до вузької ями прямокутної форми ($1,8 \times 0,93$ м, глибина — 0,8 м від поверхні) у випростаному стані

на спині, головою до заходу. Кістки рук були щільно притиснуті до тулуба, а кисть лівиці прикривала стегно лівої ноги. Попід кістками помічено шкіряну підстилку. Поховання супроводжувалося шкірою коня з черепом у північно-західному кутку ями й передніми та задніми кінцівками, відтятими нижче колін і покладеними вздовж тіла небіжчика (рис. 1, 5). Попід черепом коня знайдено одноланковий залізний трензель з кільцями. Біля південної стінки ями, навпроти ліктя правиці небіжчика, збереглися рештки кістяної серединної накладки на лук. На них лежало пласке залізне кільце. На лівій пелюстці крижів знаходилося бронзове. У норі землерийної тварини було виявлено залізного ножа.

Опис знахідок.

1. Трензель складався з квадратного в перетині ($1,2 \times 1,2$ см) гризла, кінці якого зігнуті в маленькі нерухомі кільця. У них вставлені рухомі кільця середніх розмірів з круглого (діаметр 0,7 см) у перерізі дроту (рис. 1, 6). Загальна довжина виробу 18 см, довжина гризла 11,5 см, діаметри нерухомих кілець 2,0 та 1,5 см, рухомих кілець — 4,5 см.

2. Серединні накладки на лук збереглися у фрагментах прямокутної форми, з перетином у формі сегмента. Внутрішня, ледь увігнута поверхня накладки мала перехресне навскісне штрихування для більш цупкого кріплення її до лука. Зовнішня поверхня накладки залощена, з поперечними насічками на кінцях (рис. 1, 7). На цій поверхні збереглися рештки берести, відокремлені від кості чорним тіном. Вони дають змогу припускати, що це залишки налуччя. Довжина накладок 9,4 та 9,7 см, ширина — 2,0 та 2,3 см, товщина — 0,1—0,15 та 0,15—0,2 см.

3. Плоске залізне кільце, овальне в перетині ($0,65 \times 0,85$ см), імовірно, призначалося для кріплення налуччя до португей. Діаметр кільця 3,9 см (рис. 1, 9).

4. Бронзове кільце морфологічно нагадує кістяні пряжки-кільця бабинської культури. Воно кругле, випукле назовні та увігнуте зі споду з великим овальним отвором. На зовнішньому боці кільца, трикутного в перетині, збереглися рештки рослинного орнаменту (рис. 1, 10). Діаметр зовнішній 2,9, внутрішній — 1,75—1,95 см, товщина — 0,25 см.

5. Залізний ніж із черешком та одним лезом трикутної форми з прямою спинкою, овальною в перетині (рис. 1, 8). На черешку збереглися сліди дерев'яного руکів'я. Загальна довжина знаряддя 8,1 см, довжина черешка 3,3 см, ширина леза від черешка 1,35 см, ширина спинки 0,35 см.

Поховання 5 (БМЗК) розташоване аналогічно похованню 4 і частково зруйноване ним. Небіжчика поклали до ями прямокутної форми (приблизно $1,08 \times 0,93$ м, глибина — 0,85 м), орієнтованої широтно, у середньозібганому стані на лівому боці, головою до сходу (рис. 2, 4). Кістки ніг були зігнуті під прямим кутом у крижах і під гострим у колінах, а п'ятки підведені до крижів. Перед обличчям небіжчика стояв ліпний горщик із сплющеним краєм вінець, виразною шийкою, що плавно переходить в опуклий тулуб, який дещо звужується до плаского dna з крайкою. Висота близько 17,5 см, діаметр вінець 17,6, денця — 11 см.

Поховання 6 (бабинська культура) знаходилося в 5,8 м на північ від центру, на глибині 0,5 м від поверхні. Являло собою рештки прямокутної ями, орієнтованої із заходу на схід, зруйнованої християнським похованням XIX ст. Яма збереглася на 0,5 м у довжину за ширину 0,3 м. Збереглися рештки нижньої частини дитячого кістяка, що дає змогу встановити позицію небіжчика в середньозібганому стані на лівому боці, головою до заходу.

Поховання 7 (БМЗК) свідомо влаштоване в міжкурганному просторі на спільній для обох насипів осі північ — південь (рис. 1, 1). Знаходилося в 12 м на південь — південний схід від центру. Могильна яма прямокутної форми та широтної орієнтації була викопана з рівня похованого ґрунту, який у міжкурганному просторі був наближений до рівня материка. Розмір ями по дну $1,75 \times 1,1$ м, реальна глибина — 1,2 м. Від рівня материка яма розширювалася розтрубом до внутрішніх країв викиду та мала приступку шириною 0,1 м із півночі (рис. 3, 1). Небіжчика було покладено в середньозібганому стані на лівому боці, головою до сходу з нахилом на південь. Руки зігнуті під гострим кутом у ліктях, кисті їх знаходилися перед лицем померлого. Ноги були зігнуті під прямим кутом у та-

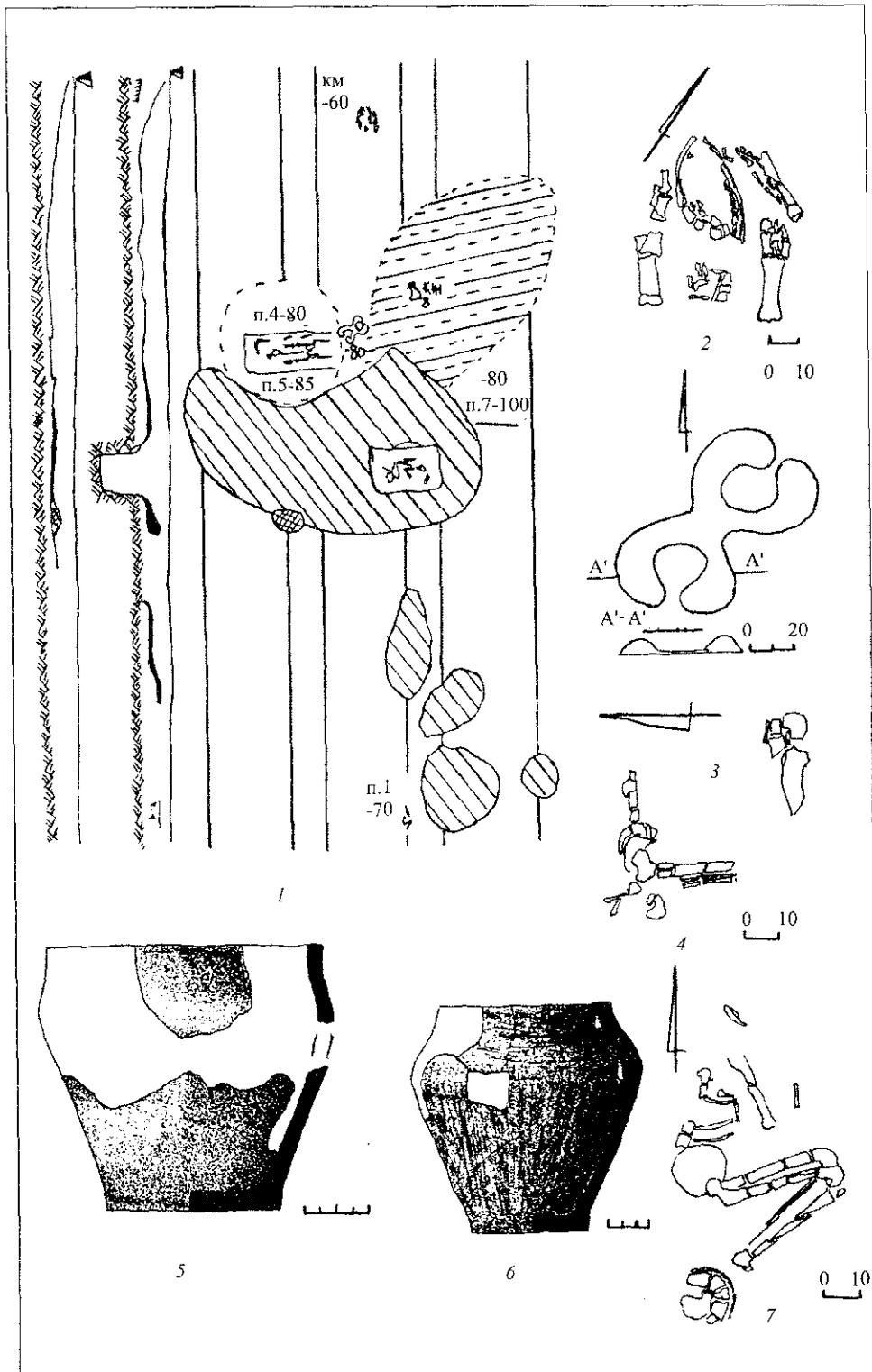

Рис. 2. Міжкурганний простір та об'єкти, пов'язані з похованням 7: 1 — фрагмент центральної частини довгої могили, західні профілі центральної та першої східної брівок; 2 — череп та кінцівки коня; 3 — план та перетин свастичного знаку; 4, 5 — комплекс поховання 5; 6, 7 — комплекс поховання 1

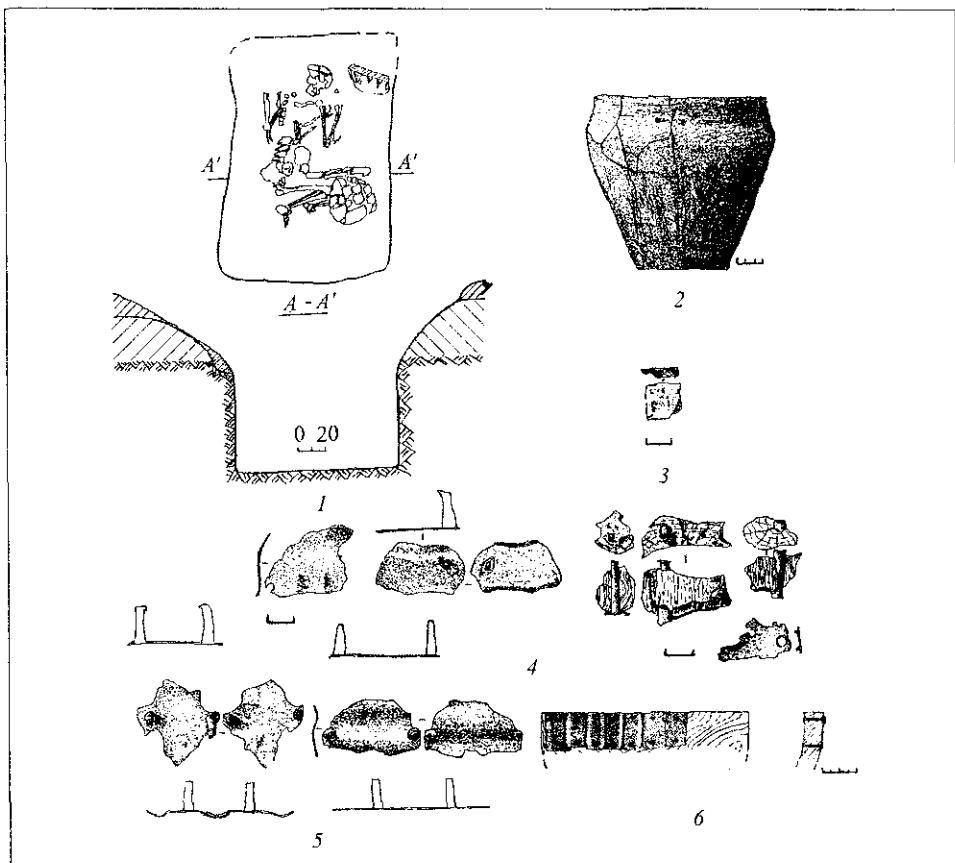

Рис. 3. Комплекс поховання 7: 1 — план та перетин поховальної споруди; 2 — ліпний горщик; 3 — заготовка для виготовлення бронзових цвяхів; 4, 5 — фрагменти бронзових окуттів з цвяхами та шматочками дерева, прийоми їхнього поєднання; 6 — реконструкція дерев'яної чаші з металевими окуттями

зовому поясі та під гострим — у колінах, а п'ятки підведені до крижів. Біля колін стояв ліпний горщик. Дерев'яну чашу було поставлено перед головою небіжчика, а безпосередньо перед лицем — бронзову річ, можливо, затиснуту пучками лівці.

Опис знахідок.

1. Керамічний горщик видовжених пропорцій з прямим вінцем із сплощеним краями, ледь позначеню щийкою, що плавно переходить у високий перегин тулуба, який поволі звужується до плаского з крайкою дна (рис. 3, 2). Під вінцем висвердлена два отвори для ремонту посудини діаметром 0,4 см. Зовнішня поверхня загладжена паличкою, під вінцем та по перегину тулуба — горизонтально, а нижче — вертикально. На внутрішній поверхні помітні рештки нагару. Випал — нерівномірний, від теракотового до чорного кольору, структура стінок на зламі — двошарова. У тісті домішки піску, кварциту, рослинні. Висота 22 см, діаметр вінця 21,5 см, максимальний — 24,5. дінця — 11,5 см.

2. Чаша дерев'яна з реконструйованим діаметром вінця 12 см (рис. 3, 6). Її висота та форма дна не встановлені. Краї вінця декоровані зовні бронзовими платівками прямокутної форми з округленими кутами, шільно припасованими одна до одної довгими торцями. При цьому платівки з хвилястим перетином кріпилися нахльостом, а з рівним у стик (рис. 3, 4, 5). Розмір вигнутих платівок $3,9 \times 2,1 \times 0,02$ та $3,1 \times 2,0 \times 0,02$ см: пласких платівок — $3,3 \times 2,5 \times 0,02$ та $3,3 \times 2,0 \times 0,02$ см. Платівки прикріплені до стінок чащі під вінцем по вертикалі за допомогою двох клепок на кінцях кожної з них. Клепки (гвіздки) мали вигляд утятого конуса. Їх виготовляли з бронзових платівок, скручених у рурочку. Клепку

вставляли тоншим кінцем в отвір на платівці й забивали в товщу стінки чаші. Потім зовнішній кінець клепки завальцовували, а внутрішній — розвальцовували. Заклепки мали довжину 1,3—2,0 см, діаметри: 0,3—0,5 см в основі, 0,2—0,3 см на кінці (рис. 3, 4—6).

3. Бронзовий виріб квадратної форми, плоский в перетині (рис. 3, 3). Його виготовлено з квадратної плоскої платівки шляхом подвійного персгину навпіл за схемою прасування носової хустки. Один кутик виробу деформовано. Розмір 1,3 × 1,3 см, товщина 0,2 см. Розгорнута платівка мала площину 2,6 × 2,6 см і товщину 0,05 см.

Окремо слід зупинитися на оформленні міжкурганного простору довкола ями поховання 7 (рис. 2, 1). Викид материкового ґрунту з неї утворював овал, орієнтований широтно. При цьому більша частина материкового ґрунту лягла західніше від ями. Північно-західний сегмент викиду, імовірно, було порушене під час влаштування кочівницького поховання 4. Товщина викиду до 0,5 м. У 14 м на південі від центру у західному профілі центральної брівки зафіксовано ділянку надто обпаленої глини (печини) діаметром 1,0 м і товщиною 0,15 м. З північно-східної сторони до овалу, утвореного викидом, прилягали рештки великого багаття, орієнтованого з північного сходу на південний захід, розміром 7,0 × 4,8 м і товщиною 0,08 м. У середині випаленого простору поклали лопатку та астрагал великої тварини без ознак дії вогню. У 7,5 м на південньо-південний схід від центру на глибині 0,8 м було виявлено фігуру, виліплена із щільної глини у формі неправильної свастики з попарно повернутими один до одного променями (рис. 2, 3). Усередині кілець, утворених променями свастики, долівку (похований ґрунт) було промашено щільною глиною червоного кольору (можливо, з домішкою вохри). Розміри фігури: довжина вздовж осі кілець — 1,0 м; діаметр кілець — 0,55 та 0,6 м; висота променів — 0,1 м; товщина промашеного ґрунту (долівки) — 0,01 м. Усі ці об'єкти міжкурганного простору були перекриті об'єднувальною досилкою. У структурі досилок на південі від поховання 7 зафіксовані розрізнені плями материкового ґрунту товщиною до 0,3 м, показові саме для досилок об'єднувального типу БМЗК. Ця глина походить не з могильної ями, а з виїмок, що мали бути на захід і схід від пересипу. Таку ситуацію добре простежено, зокрема, у конструкції головної довгої могили на Рясних могилах біля с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл.⁵

Жертовник, влаштований на південному схилі північного кургану в 2,2 м на південний схід від центру на глибині 0,6 м від поверхні. Череп тварини, орієнтований до північного заходу, було покладено поміж кінцівками ніг. Загалом у міжкурганному просторі виявлено доволі багато кісток тварин, зокрема: в 11 м на південний схід від центру на глибині 0,8 м; у 3,3 м на захід — південний захід від центру на глибині 0,8 м; у 8,0 м на схід — південний схід від центру на глибині 0,4 м; у 7,0 м на північний схід від репера на глибині 0,5 м. Жертовник та вищеперелічені знахідки кісток тварин можна пов'язати з унікальним комплексом поховання 7.

Посеред матеріалів з кургану 3 найцікавішими є ті, що пов'язані з похованням 7 та міжкурганним простором. Звичайно, довга могила біля с. Новоукраїнка не вражає ні параметрами насипу, ні розмірами ям, ні надмірним розмайттям речового супроводу. Проте вже в самій структурі складових елементів цієї споруди є певна символічність: північний насип (бабинська культура), південний (ПЗК), пересип (БМЗК). Нагадуємо, що перші дві є базовими компонентами у формуванні третьої.

Один з авторів неодноразово звертав увагу на особливий соціальний статус людей, похованих на міжкурганному просторі та перекритих об'єднувальним валом (пересипом). Зокрема, йшлося про їхню можливу належність до стану служителів культу⁶. Поховання 7 (основне для валу) шілком відповідає статусу неординарного. Такі додаткові показники, як наявність пересипу, а також дерев'яної чаши з металевим окуттям, можливе запечатування ями (не виявлено жодних ознак перекриття, розчавлений горщик на дні), функціонування ритуального майданчика з жертовником і рештками офірованого коня, додають упевненості в тому, що тут поховано служителя культу — мага.

Використання в такому контексті терміну “маг” вживается вперше. Досі вживали інші поняття: “духовна особа”, “служитель культу”, “жрець”, “шаман”

тощо. Виходячи з пануючої нині гіпотези щодо іраномовності носіїв культур зрубної спільноти і факту присутності серед семи мідійських племен, що опанували Іранське нагір'я на межі II—І тис. до н. е., племені магів з покладеною на них духовною функцією⁷, використання слова “маг” вважаємо припустимим. Додатковим аргументом є спостереження американського синолога В. Майєра щодо знаку “свастика” на маківках двох голів людей кавказоїдно-европеїдного типу, знайдених на розкопках західночоуського палацу в Фуфені (XI—IV ст. до н. е.). Цей знак відповідає ієрогліфу “у” (“шаман, ворожбіт”). Давньокитайська вимова слова “ворожбіт” — **tuag* збігається з назвою племені магів іранської традиції⁸.

Осереддям розповсюдження свастик у XVII—XII ст. до н. е. є зрубна культурно-історична спільнота. Свастичні знаки з бронзи виявлені на черепах, при наймні, двох небіжчиків ПЗК⁹. Наявність ґрунтової свастики поряд з викидом із поховання 7 (рис. 2, 3) також слугує на користь нашого припущення. Аналогічний знак прокреслено на посудині з Родіонівки Бахмутського повіту Катеринославської губ., знайдений у похованні БМЗК¹⁰. Зазначимо при цьому, що ґрунтову свастику в кургані 3 було виявлено за участі О.Г. Акулова та М.А. Бойцової, які до того розгледіли правобічну свастику в основі культурного шару поселення Капітанове-І Новоайдарського р-ну Луганської обл.¹¹. Знайомство з результатами їхньої методики виявлення решток ґрунтової архітектури в культурному шарі поселення викликало неоднозначну оцінку учасників Другого Капітанівського польового семінару¹².

Публікація нової чаши з металевим окуттям є подією для дослідників зрубної спільноти, позаяк кожна з таких знахідок індивідуальна. Не стала винятком і чаша із с. Новоукраїнка. Першою особливістю її є те, що платівки окуття були підведені до ребра вінця, але не перекривали його, як на переважній більшості інших чащ. Друга особливість — компонування платівок нахльостом. Досі платівки розташовували ізольовано одну від одної на вінцях тулубі та дні чащ, іноді — в стик. Третя відзнака — наявність у комплексі напівфабрикату — заготовки для продукування гвіздочок чи клепок. Йдеться про квадратний клаптик бронзової платівки, складений учетверо (рис. 3, 3). Зожної такої четвертини можна скрутити клепку чи гвіздок на кшталт тих, якими були прикути платівки до вінця чащі (рис. 3, 4—6). Довжина заготовок та найменших гвіздків (1.3 см) збігаються. Виникає питання: навіщо покладено заготовку до ями? Припущення, що тут поховано майстра з виготовлення чащ, слід відкинути, позаяк поховальний ритуал БМЗК відбивав не професійну спеціалізацію небіжчика, а його соціальний статус чи ранг¹³. Напрошується думка, що чаша ще тривалий час мала слугувати небіжчикові в іншому світі задля виконання його магічних функцій. Важливо було зберегти окуття на тілі чащі, а в разі зриву клепки — оперативно її відновити. Отже, можна припустити, що ця людина зберегла свій статус мага й по смерті.

В.В. Циміданов, узагальнюючи інформацію щодо дерев'яного посуду, вперше подає карту знахідок чащ і порушує питання щодо культурної атрибуції конкретних артефактів у системі пам'яток зрубної спільноти. Дослідник поділяє знахідки чащ на три групи: 1) належні до пам'яток покровського типу; 2) належні до зрубної культури; 3) комплекси неясної культурної атрибуції¹⁴. Такий розподіл викликає декілька питань. До якої культури належать пам'ятки покровського типу? З назви статті “Загадки срубних чащ” можна припускати, що до зрубної. Якщо так, то слід конкретизувати першу групу знахідок в межах великої зрубної культури, а не до неї. Проте назва третьої рубрики дає нам зрозуміти, що культур все-таки було дві. Відчувається порушення ієархії понять. Нині вже не можна вживати термін “зрубна культура” без указівки на конкретний тип (типи) пам'яток, який за нею стоїть (стоять). Це один варіант коректного вирішення проблеми. Інший — затулення поняття “зрубна культурно-історична спільнота чи область” з поділом її на археологічні культури, а вже останні — на типи пам'яток. Цей варіант підходу на трьох рівнях видається нам більш відповідним розмаїттю пам'яток зрубної спільноти.

Виходячи з останнього варіанта логічно розподілити знахідки чащ між покровською та бережнівсько-майвською зрубними культурами. З такими термінологічними уточненнями можна підтримати поділ чащ на дві групи, який запропону-

вав В.В. Циміданов. Проте культурну належність окремих комплексів тут слід уточнити. Так, окуття чаш із Самарського Заволжя треба зарахувати до ПЗК, позаяк пам'ятки БМЗК на середню Волгу не поширювалися. До ПЗК належать також комплекси “неясної культурної атрибуції” з нижньої Волги та позначені на карті поховання з чашами із межиріччя Дону та Сіверського Дніця. Знахідки на захід від останнього за комплексом ознак уже відповідають БМЗК. Загалом нами налічено 18 чаш з металевими окуттями ПЗК та 30 — БМЗК.

Картографування знахідок демонструє терitorіальне розмежування двох груп чаш у басейні Сіверського Дніця, відповідно до ареалів ПЗК та БМЗК. За-пропонований розподіл дає змогу звернути увагу на технологічні особливості чаш різної культурної належності. Багаторічні спостереження свідчать, що на чашах ПЗК закріплювали на вінці окуття з однієї платівки. Можна припустити, що окуття визначало ділянку вінця, до якої мали торкатися губи мага чи іншого учасника ритуалу. Бронзові платівки прибивали кованими цвяхами, квадратними у перетині.

Чаші БМЗК відзначалися більш складним профілем, використанням численних металевих платівок, що кріпилися на вінці, тулубі та дні. Кількість металевих елементів могла коливатися від 1 до 10. Унікальним є екземпляр чаши із с. Оріхове Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., декор якої складався із 43 елементів¹⁵. Ці платівки крім функціонально-утилітарного несли ще образно-знакове декоративне навантаження. Елементи солярної, рослинної, зоо- та антропоморфної символіки прозоро прочитуються на низці чаши (Велика Біло-зерка, Оріхове, Лобойківський скарб та ін.). Кріплення окуття до дерев'яної основи чаши здійснювали за допомогою клепок, згорнутих із клаптика бронзового листа. У перетині вони були круглими, з порожниною у стовбури. Отже, кількість платівок на посудині, місце їхнього розташування, форма платівок і тип клепок можуть виявитися культурно визначальними за відсутності інформації щодо речового супроводу чи поховального ритуалу.

З огляду на цей момент, знову привернемо увагу до факту наявності окуть дерев'яних чащ у комплексах Бородінського та Лобойківського скарбів. У Бородінському скарбі фігурують дві платівки, зроблені з тонко розкутого бронзового листа з отворами від гвіздочок — імовірне окуття дерев'яної речі¹⁶. На жаль, ця річ не привернула достатньої уваги дослідників, які зосередили свою увагу на унікальних артефактах з Бородіна. Фактично від неї відмахуються, посилаючись на погану збереженість платівки та різні думки щодо призначення виробу¹⁷. Між тим окуття заслуговує на увагу саме через свою ординарність, полегшує вихід на велими показові аналогії. Насамперед звернемо увагу на те, що два уламки платівок з Бородіна найімовірніше складали одне окуття. Адже отвори для гвіздочок відсутні саме вздовж лінії можливого розлому. Вузький та прямий комірець окуття з Бородіна має аналогії в комплексах ПЗК (Кременська 1, курган 3, поховання 2¹⁸, Карамиш, зруйноване поховання¹⁹, Пісочне, курган 1, поховання 1²⁰). У двох останніх випадках чаша поєднана зі зброяєю, так само, як і в кургані 7, поховання 3 Покровського могильника²¹; кургані 3, поховання 2 біля с. Березівка²² та в кургані біля с. Медяниково²³. У цих трьох комплексах із Саратовської обл. чашу поєднано з вістрям спису, близьким до другого спису (з литим вушком) з Бородінського скарбу. Прямі аналогії бородінським нефритовим сокирам також виявлено у похованнях ПЗК²⁴.

Системні аналогії східним речам бородінського скарбу (списи, сокири, булави, окуття чаші) сукупно наявні лише в пам'ятках ПЗК першого періоду. Переважно це поховання найвищого соціального рангу, що поєднували сакральну та військову функції. Тут хід наших думок перегукується з висновком І.І. Дрьомова: “Наличие в одних комплексах деревянных сосудов как символов жреческой власти и бронзовых наконечников копий как символов власти военной может свидетельствовать о сочетании военной и жреческой власти в одних руках”²⁵. Отже, лишається чинним припущення, що Бородінський скарб може бути поховальним комплексом²⁶ або ж це унікальний скарб клейнодів.

Лобойківський скарб, судячи з умов знаходження, містився в дерев'яній посудині зрубного типу, прикрашений численними фігурними платівками²⁷, а це є для нас вагомою підставою, щоб зараховувати його до БМЗК. Кількість платі-

вок, якими були оздоблені вінце і тулуб лобойківської чаші, сягала 10. Речі скарбу складалися з готових бронзових виробів і металобрухту. Серед великої кількості артефактів у складі скарбу привертає увагу мініатюрна дротина, зігнута в овал, із загостреними та розведеними кінцями, трактована як кільце²⁸. На наш погляд, це петелька для підвішування дерев'яної чаші до поясу, подібна до зафікованої на чаші із с. Оріхове, що на протилежному березі Дніпра в тій самій Дніпропетровській обл. Отже, помічено ще один конструктивний елемент для чаші БМЗК — дротяна петелька.

Надійна прив'язка двох груп дерев'яних чаш до реперних різночасових скарбів дає нам змогу називати їх, відповідно, чашами бородінського та лобойківського типів. Є сенс повернутися до питання генези таких виробів ритуального призначення. В.В. Циміданов, детально розглянувши історію питання, пропонує виводити чаші, знайдені на теренах України, від нижньоволзьких покровських²⁹. З цим можна погодитися, дещо розширивши похідний ареал до доно-волзьких поховань ПЗК першого періоду. Проте при цьому лишається відкритим питання: а звідки ж взялися такі чаші в ПЗК? В.В. Циміданов скептично ставиться до можливостей походження чаш від населення синташтинської культури, синхронізуючи останню з першим періодом ПЗК. Йому відомий лише один випадок знаходження чаші в похованні 16 кургану СІ в Синташті. Між тим окуття трьох чаш виявлено в похованнях 1, 2, 9-1 (синташинської культури) в кургані 24 Большеларганського могильника біля стін фортеці Аркайм. Перші два комплекси є склепами колісничих³⁰. Прямокутне окуття тулуба дерев'яної посудини було виявлено в кургані біля с. Альмухаметово в Заураллі (Башкортостан)³¹. Аналогічне окуття було знайдено в кургані біля с. Кротовка Самарської обл.³², а це вже ареал пам'яток потапівського типу. Вони синхронні Синташті й передують ПЗК на середній Волзі. Окуття чаш синташтинської доби мали два різновиди: зігнуту вдвоє платівку накладали на вінце й скріплювали гвіздками; прямокутну чи круглу платівку прибивали гвіздками до тулуба посудини. Чаші першого різновиду знайдено на середньому Доні в комплексах доно-волзької абащевської культури³³. Там, на наш погляд, вони трансформуються в чаші ПЗК. Окуття другого типу відомі крім Синташти в ареалі пам'яток потапівського типу і в ПЗК, здається, розвитку не мають. Окуття бородінського типу, з коротким комірцем на внутрішньому краї вінця, є вже виговором майстрів ПЗК.

Ніяк не можна погодитися з твердженням В.В. Циміданова, що серед синташтинського населення панувала інша традиція, інше ставлення до чаші, ніж у "зрубників"³⁴. Підставою для такого висновку став факт знаходження чаші на перекритті поховальної споруди в похованні 16 кургану СІ Синташти³⁵. Проте вивчення контексту знахідки решток цієї чаші доводить, що це не факт. Адже поховання 16 було перекрите й частково порушене саме на рівні накату ямою жіночого поховання 12, і дерев'яна чаша опинилася перед речового супроводу жінки, де був ще й кривий ніж, названий у публікації серпом. Нам уже доводилося зазначати, що криві ножі були знаряддями служителів культу³⁶. Враховуючи спірність ситуації, ми не наполягаємо на неодмінній належності чаші до поховання 12, але її однозначно зараховувати її до комплексу поховання 16 теж не можна. Тим більше не слід з цього неоднозначного факту робити далекосяжні узагальнення. Обмежимося лише висновком, що саме за синташтинської доби чаші стають важливим компонентом поховальних комплексів представників елітарної частини суспільства. Відтоді ця традиція на теренах Східної Європи не переривалася впродовж наступних двох тисячоліть.

Важливою технологічною особливістю чаш зрубної спільноти є те, що вони вирізані (вітесані) з одного шматка дерева й не потребували прошивання бронзовою стрічкою. Остання риса була показовою для чаш бабинської культури, які зараховують до категорії складеного посуду. Тому викликає подив спроба В.І. Кузіна-Лосєва зарахувати чаші з окуттями зрубної спільноти до кола складених посудин³⁷. Так складений (прошитий, відремонтований, дефектний) посуд бабинської та зрубних культур штучно підноситься до рівня ритуального посуду зрубної спільноти, декорованого металевими окуттями. На принципових відмінностях чаш бабинської культури та зрубних наголошує В.В. Циміданов³⁸, і тут з ним важко не погодитися.

У похованнях ПЗК другого періоду зникає і зброя, і дерев'яний ритуальний посуд. Серед поховальних комплексів БМЗК відсутні склепи колісничих і поховання зі збросю загалом. Тут функція магів вже чітко відділена від воїнської. Остання занепадає на рівні поховального ритуалу. Матеріали із с. Новоукраїнка підтверджують спостереження, зроблені вище. Важливо, що ця знахідка чаши закриває лакуну між чашами Нижньої Наддніпрянщини та Східної України на карті В.В. Циміданова. Бронзова платівка з двома отворами, наближена за формою і відстянну між отворами до новоукраїнських окуть, знайдена в заповненні житла на поселенні Капітанове-І у 1998 р. (люб'язна інформація Ю.М. Бровендора). Подальше дослідження піднятого проблеми пов'язане як з глибшим аналізом уже виявлених джерел, так і з нагромадженням нового матеріалу.

¹ Пятых Г.Г. О происхождении деревянных сосудов срубной культуры Поволжья // СА. — 1984. — № 2. — С. 146—154; Отрощенко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1984. — Вып. 1. — С. 84—96; Отрощенко В.В. Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы // Киммерийцы и сики. — Мелитополь, 1992. — С. 71—72; Литвиненко Р.А. Деревянная посуда в погребениях срубной культуры Азово-Донецкого региона // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южно-русских степей. — Саратов, 1997. — С. 106—109; Цимиданов В.В. Загадки срубных чащ // Донская археология. — 2000. — № 3—4. — С. 142—148.

² Отрощенко В.В. О двух линиях развития культур срубной общности // Вопросы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1994. — Т. 2. — С. 150—153; Отрощенко В.В. История племен зрубной спільноти. — Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2002. — С. 15—19.

³ Самар В.А., Антонов А.Л. Отчет об археологических исследованиях Восточной археологической экспедиции Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры в 1995 г. — НА ІА НАНУ. 1995/97. — С. 78—104.

⁴ Отрощенко В.В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. — Киев, 1976. — С. 16—18.

⁵ Отрощенко В.В., Савовский И.П., Томашевский В.А. Курганская группа Рясные могилы у с. Балки // Курганные могильники Рясные могилы и Носаки. — Киев, 1977. — С. 31—34. — Рис. 12.

⁶ Отрощенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины // Обряды и верования древнего населения Украины. — Киев, 1990. — С. 10—15; Отрощенко В.В. "Жреческие" комплексы в системе погребений срубной общности // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. — Херсон, 1993. — С. 17—31.

⁷ Дьяконов И.М. История Мидии. — М.: Л.: Изд-во АН СССР. 1956. — С. 147—148.

⁸ Чуев Н.И. Индоевропейцы эпохи бронзы в Восточном Туркестане и становление военной мысли в древнем Китае // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. — Саратов, 2000. — С. 244.

⁹ Васильев И.Б., Кузьмина О.В., Семенова А.П. Периодизация памятников срубной культуры лесостепного Поволжья. Срубная культурно-историческая общность. — Куйбышев, 1985. — С. 87. — Рис. 3, 40; Дремов И.И. О хронологической неразрывности погребений катакомбной и срубной культур в степном Поволжье. Северо-Восточно-Приазовье в системе евразийских древностей (энолит — бронзовый век). — Донецк, 1996. — С. 113. — Рис. 9.

¹⁰ Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. 1903 года // Труды XIII АС. — М., 1907. — Т. 1. — С. 243. — Рис. 56.

¹¹ Акулов А.Г., Бойцова М.А. Опыт раскопок сооружений с грунтовой архитектурой на поселении Капитаново-І // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С. 64—66.

¹² Печурица Е.Б., Саврасов А.С. Дискуссия на семинаре // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С. 73.

¹³ Цимиданов В.В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1997. — С. 16—20.

¹⁴ Цимиданов В.В. Загадки срубных чащ... С. 146. — Рис. 2.

¹⁵ Телегін Д.Я., Терніловський Р.В., Козловський А.Я., Пустовалов С.Ж. Оріхівські кургани на Дніпропетровщині // Археологія. — 1984. — Вип. 47. — С. 50—52. — Рис. 6, IV.

¹⁶ Кривцова-Гракова О.А. Бессарабский клад. — М., 1949. — С. 6, табл. XII, 6, 7.

¹⁷ Kaiser E. Der Hort von Borodino. Universitätsforschungen zur prähistorischen archäologie. — Bonn: Habelt, 1997. — Bd. 44. — S. 17, 145. — Taf. 1, 1, 2.

- ¹⁸ Шилов В.П. Проблемы освоения степей Нижнего Поволжья в эпоху бронзы // Археол. сб. Гос. Эрмитажа. — Л., 1964. — Вып. 6. — С. 95—97. — Рис. 5, 7.
- ¹⁹ Максимов Е.К. Памятник эпохи бронзы у станицы Карамыш Саратовской области // Труды Саратов. обл. музея краеведения. — Саратов, 1956. — Вып. 1. — С. 115—123.
- ²⁰ Зубина В.Н., Скарбовенко В.А. Ритуалерный могильник у с. Песочное // Древности Среднего Поволжья. — Куйбышев, 1985. — С. 52, 77. — Рис. 5, 7.
- ²¹ Rykov P. Die Chvalynsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wolga // Eurasia Septentrionalis Antiqua. — Helsinki, 1927. — Т. 1.
- ²² Дремов И.И. Курган покровского времени у с. Березовка как материал для социо-культурных реконструкций эпохи поздней бронзы // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. — Воронеж, 1996. — Вып. 1. — С. 54—58. — Рис. 1, 10.
- ²³ Мазлов Н.М. Планграфия нижневолжских подкурганных погребений покровского типа // Вопросы отечественной и всеобщей истории. — Саратов. 1987. — С. 151; Дремов И.И. Курган покровского времени... — С. 57.
- ²⁴ Скарбовенко В.А. Погребения эпохи бронзы Новопавловского курганных могильника // Древние и средневековые культуры Поволжья. — Куйбышев, 1981. — С. 10. — Рис. 4, 7. Ще одна сокира, близька до другої сокири Бородінського скарбу, виявлена в кургані 6, поховання 2 біля с. Кульстан Серафимовичского р-ну Волгоградської обл. (розкопки А.Н. Дяченко в 1990 р.).
- ²⁵ Дремов И.И. Курган покровского времени... — С. 57.
- ²⁶ Отрощенко В.В. Деревянная посуда... — С. 91, примітка.
- ²⁷ Klochko V.I. The issue of the eastern border of the Eastern Trzciniec Culture (Loboikivka metallurgy) // Baltic-Pontic Studies. — Poznan, 1998. — Vol. 6. — P. 63—70. — Fig. 13, 9—19, 21.
- ²⁸ Klochko V.I. The issue... — Р. 70. — Fig. 13, 20.
- ²⁹ Цилиданов В.В. Загадки срубных чащ... — С. 146.
- ³⁰ Боталов С.Г., Григорьев С.А., Зданович Г.Б. Погребальные комплексы эпохи бронзы Большиекараганского могильника (публикация археологических раскопок 1988 года) // Материалы по археологии и этнографии Южного Урала: Труды музея-заповедника "Аркаим". — Челябинск, 1996. — С. 75—87. — Рис. 17, 14; 18, 2; 23, 4.
- ³¹ Васюткин С.М., Горбунов В.С., Пшеничнюк А.Х. Курганные могильники Южной Башкирии эпохи бронзы // Бронзовый век Южного Приуралья. — Уфа, 1985. — С. 85—87. — Рис. 9, 7.
- ³² Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1955. — № 46. — С. 66—68. — Рис. 15, 9.
- ³³ Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Беседин В.И. Новостроечные раскопки древних курганов в Воронежской области. — Воронеж, 1990. — С. 8. — Рис. 4, 5.
- ³⁴ Цилиданов В.В. Загадки срубных чащ... — С. 145.
- ³⁵ Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинс В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1992. — С. 283—286. — Рис. 158, I, 5; 159, 8—10.
- ³⁶ Отрощенко В.В. Идеологические воззрения... — С. 13. — Рис. 4.
- ³⁷ Кузин-Люсов В.И. Правила организации культурных текстов эпохи поздней бронзы степной Евразии // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2002. — Т. 1. — С. 55—76.
- ³⁸ Цилиданов В.В. Загадки срубных чащ... — С. 143—144.

Одержано 01.03.2003

А.Л. Антонов, В.В. Отрощенко

ОСОБЕННОСТИ РИТУАЛЬНОЙ ПОСУДЫ СРУБНОЙ ОБЩНОСТИ

В статье с привлечением новых материалов впервые рассматриваются особенности украшения деревянных чащ накладными металлическими пластинами (оковками) в разных культурах срубной общности. Выделены чащи бородинского типа, характерные для покровской срубной культуры, и чащи лобойковского типа, показательные для бережновско-маевской срубной культуры. Прослеживается генезис деревянной посуды срубной общности от ритуальных чащ синташтинской культуры. Предполагается связь ритуальных чащ с погребениями магов и излагаются соображения о целесообразности использования термина "маг" при интерпретации погребений служителей культа у племен срубной общности.

PECULIARITIES OF THE RITUAL DISHES OF THE ZRUBNA
(CULTURE OF BURIALS IN WOODEN-STRUCTURE GRAVES) COMMUNITY

This article is the first attempt to discuss the peculiarities of decorating wooden bowls with laid-on metal plates (chapes) in various archaeological cultures of the Zrubna community on the basis of new materials. Bowls of Borodinsky type characteristic of Pokrovs'ka Zrubna culture and those of Loboikovo type associated with Berezhnovsko-Maevskaia Zrubna archaeological culture are distinguished. Genesis of wooden dishes of the Zrubna community from the ritual bowls of the Sintashta culture is traced. Connection of ritual bowls with wizards' burials is suggested, and practicability of using the term "wizard" when interpreting burials of cult officers from the tribes of the Zrubna community is discussed.

М.Т. Товкайло

ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМИН
НАСЕЛЕННЯ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ
ТА РАННЬОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУР

Статтю присвячено розгляду взаємин раннього Трипілля з буго-дністровською культурою за керамічними матеріалами поселень Південного Бузу.

Проблема взаємин буго-дністровської та ранньотрипільської культур є складовою більш широкої проблеми походження культури Прекукутені-Трипілля А. Як її генетичну основу розглядали неолітичні культури Південно-Східної Трансільванії, Східного Прикарпаття, лісостепової зони Республіки Молдова та Правобережної України. Тому головною темою довготривалої дискусії, що велася з цієї проблематики, було визначення, яким із цих культур належить провідна роль у процесі формування прекукутенсько-ранньотрипільської спільноти. Тим часом дискусія виявила відсутність єдиного погляду на цю проблему¹.

Проблему взаємин населення місцевої неолітичної та ранньотрипільської культур першим порушив В. Даниленко у своїй доповіді "До питання про пам'ятки ранньотрипільського часу на Україні", виголошений у 1946 р. на V Науковій конференції Інституту археології АН УРСР, де він зазначив, що трипільська культура "...склалася на базі більш давніх проявів неолітичної культури Південної України, яка входила в господарські взаємини з південнодунайськими хліборобськими культурами"². Серед них дослідник виділив культуру Боян. Зазначаючи, що генетичний зв'язок між трипільською культурою та КЛСК не доведено, останню В. Даниленко вважав паралельним явищем до давнішої трипільської культури та культури Боян³. У подальших працях, написаних уже після досліджень на Південному Бузі ряду неолітичних поселень, які вчений виділив в окрему південнобузьку неолітичну культуру з двома фазами розвитку, він обґрутував і дещо уточнив свої попередні твердження: ця культура складає генетичну основу для трипільської культури, а пам'ятки її другої пізньонеолітичної фази (Саврань, Гард, Миколина Бряїка) за низкою певних ознак уже близькі до давніх ранньотрипільських. При цьому дослідник розглядав дунайську культуру, з одного боку, а трипільську й боянську — з іншого, як генетично незалежні явища⁴.

У подальших працях⁵ В. Даниленко відстоював власну концепцію про спадкоємність Трипілля від місцевої неолітичної культури, яка з початком досліджень неолітичних пам'яток Молдови отримує назву буго-дністровської⁶. Згідно з цією

концепцією, генетичний зв'язок між цими культурами полягає в хронологічній послідовності, значному збігу території, принциповій подібності набору крэм'яніх знарядь, єдності низки специфічних форм кістяних виробів, наслідуванні типів поселень і жител, подібності деяких керамічних форм, збереженні основних прийомів орнаментації та її головних схем, спадковості в системі релігійно-космогонічних уявлень⁷. Водночас, реагуючи на появу пам'яток типу Флорешти, дослідник дещо змінює свої погляди, вважаючи тепер, що процес формування "...трипільської етнокультурної спільноти відбувався, з одного боку, на основі буго-дністровської культури, а з іншого — на основі особливої балкано-дунайської енеолітичної культури, яка виникла під прогресивним анатолійським впливом і яка тяжіє до кола культур тордошського типу"⁸. У зв'язку з цим він виділяє східний (пам'ятки Побужжя) та західний (пам'ятки від Бистриці до Дністра) ареали найдавнішого Трипілля⁹. Заразовуючи пам'ятки останньої хмільницької фази БДК до передтрипільського часу, він розглядає їх лише як один із компонентів у формуванні трипільської культури¹⁰, оскільки трансформація буго-дністровської культури у ранньотрипільську відбувалася за умов посилення культурно-економічного впливу з боку балкано-дунайських культур¹¹. Хмільницька фаза, на думку дослідника, являє собою локальний випадок переходу на особливу тордошську стадію етнокультурного розвитку, стимульовану посиленням анатолійських зв'язків¹².

У результаті дослідження ряду нео-енеолітичних пам'яток Республіки Молдова В. Маркевич також дійшов висновку, що найдавніші ранньотрипільські пам'ятки Молдови формувалися на основі місцевої буго-дністровської культури та прийшлоЯ культуры Боян і меншою мірою на базі елементів КЛСК¹³. Сред елементів, успадкованих від БДК, він відзначав туроподібні віджимники-ретушери, прийоми оформлення та огранки нуклеусів і деякі їхні типи, дрібні скребачки, кутові різці, підромбоподібні мікроліти, мотики з розташованим уздовж лезом, деякі форми кераміки і способи її орнаментації та ін.¹⁴.

У 1950—1960-х роках румунські вчені обґруntували концепцію, згідно з якою культура Прекукутені виникла в процесі взаємодії культур Боян та лінійно-стрічкової кераміки. Певну роль у цьому процесі вілігравали також культури Кріш, Вінча, Тордош і Хаманджія¹⁵. У своїх побудовах В. Думітреску і Е. Комші враховували також буго-дністровський чинник. Зокрема, В. Думітреску розглядав відомі тоді буго-дністровські пам'ятки Південного Бугу як один з головних чинників у процесі формування культури Прекукутені¹⁶. На думку Е. Комші, культура Прекукутені 3-Трипілля А формувалася на широкій території між Східними Карпатами і Південним Бугом, але на різних основах, якими в зоні Трипілля А виступала БДК, а в зоні Прекукутені --- культура Боян¹⁷.

Відкриття буго-дністровської культури спонукало до перегляду своїх поглядів й Т. Пассек. У низці праць, виданих наприкінці 1950 — на початку 1960-х років, дослідниця підкresлює безумовну участі у цьому процесі й місцевих пізньонеолітичних землеробських племен Південного Бугу¹⁸, а головну роль у процесі формування Трипілля вона відводить племенам буго-дністровської культури за участю носіїв культур Кріш та Боян¹⁹. У пізнішій своїй праці С. Бібіков також підкresловав очевидність генетичного зв'язку між раннім Трипіллям та культурою типу Боян-Джулешті у Південному Подністров'ї і формування ранньотрипільської культури Побужжя у взаємодії з місцевою буго-дністровською культурою²⁰.

Висловлювалися також думки про співіснування носіїв культури Прекукутені 3-Трипілля А й пізньої фази БДК та про їхнє поступове зближення²¹, однак ці думки не були обґрутовані конкретним матеріалом і мали цілком гіпотетичний характер.

На відміну від своїх колег, В. Збенович знаходить генетичне коріння ранньотрипільської культури серед нео-енеолітичних культур Балкан, Нижнього Подунав'я й Карпатського регіону²². Головну роль у формуванні культури Прекукутені-Трипілля А він відводить культурам Боян та лінійно-стрічкової кераміки, відзначаючи при цьому й певний вклад інших культур Молдови й Трансільванії, і підтримує тезу про поступове просування її носіїв на схід — у Подністров'я й Побужжя, де прекукутенсько-ранньотрипільські пам'ятки набувають специфічних рис. І це дає змогу В. Збеновичу ставити питання про два варіанти культури

Прекукутені-Трипілля А — західний і східний²³. Стосовно ролі буго-дністровської культури він дійшов висновку, що "... ні одна з визначальних рис цієї культури не може бути виведена з БДК"²⁴. Разом з тим дослідник допускає можливість прямого контакту носіїв обох культур і вклад БДК (хоч і незначний) у формування специфічного образу раннього Трипілля. Наслідком такого впливу, на думку В. Збеновича, може бути чужий для раннього Трипілля орнамент у вигляді вертикального зигзагу чи трикутних шевронів²⁵.

У 1980-х роках у Степовому Побужжі було відкрито і досліджено кілька пізньонеолітичних поселень Пугач 1 і 2, Гард 3 і 4, розташованих поблизу сіл Костянтинівки Арубузинського та Богданівки Доманівського р-нів Миколаївської обл., яким властиве спільне залягання в одному культурному шарі буго-дністровських і ранньотрипільських матеріалів. Таке саме співвідношення матеріалів обох культур було простежено нами й на відомому поселенні Гард. Матеріали цих поселень дали змогу ставити питання щодо синхронності буго-дністровських і ранньотрипільських пам'яток, а отже, щодо співіснування в Степовому Побужжі населення обох культур, становлення і розвитку взаємин між ними²⁶.

Тему взаємин БДК і раннього Трипілля було продовжено у 1998 р. після отримання М. Ковалюхом серії ізотопних дат для буго-дністровських та ранньотрипільських комплексів України, виходячи з яких Н. Бурдо, М. Відейко і М. Ковалюх поставили під сумнів наш висновок стосовно співіснування буго-дністровської та ранньотрипільської культур²⁷. У подальших працях Н. Бурдо висуває тезу про існування хронологічного розриву між найпізнішими буго-дністровськими пам'ятками савранського типу та найбільш ранніми ранньотрипільськими, що становить від ста до кількох сотень років, і впевнено стверджує, що "... буго-дністровська культура не брала участі у генезі Трипілля; коли на Дністрі та Південному Бузі з'явилося прекукутенсько-ранньотрипільське населення, буго-дністровські племена вже тут не мешкали"²⁸. Нові ізотопні дати дослідниця розглядає також як основу для перегляду усталеної синхронізації трипільської культури з неолітичними та енеолітичними культурами Балкан, Карпат та Дунаю і висловлює думку, що формування трипільської культури могло відбуватися за безпосередньої участі культур Вінча, Кріш, Тиса, Каравово 3 та під впливом центральноєвропейських культур лінійно-стрічкової кераміки. Желіз та Лендель²⁹.

Нові обставини спонукають нас ще раз звернутися до аналізу пам'яток Степового Побужжя, де буго-дністровські та ранньотрипільські матеріали залягали в спільному культурному шарі, що зафіксовано нині лише в цьому регіоні. Зauważимо, що характерною ознакою пізнього періоду БДК Степового Побужжя є розширення та інтенсифікація етнокультурних зв'язків зі своїми сусідами, зокрема з пізньонеолітичними та ранньонеолітичними общинами Середньої Наддніпрянщини і Надпоріжжя³⁰. Ці зв'язки мали складний та багатосторонній характер, що особливо яскраво відбилося в кераміці. Проте визначальними для долі буго-дністровської культури стали взаємини з іншими сусідами, а саме з трипільськими общинами етапу А-З.

Ранньотрипільську кераміку, що походить зі згаданих поселень за технологічними та типологічними ознаками, поділяють на дві групи: умовно кухонну та столову. Це характерна для найдавніших ранньотрипільських пам'яток Південного Бугу кераміка, найближчі аналогії якої знаходимо на поселеннях типу Сабатинівки 2.

Посуд кухонний було виготовлено з грубої грудкуватої маси з домішками піску та шамоту. Випал нерівномірний. Товщина стінок 0,6—1,4 см. Зовнішня поверхня нерівна, зі слідами пальцевого згладжування (згладжувалися лише шийка та придонна частина посудин); внутрішня — згладжена.

Найуживанішим типом кухонного посуду є плоскодонний горщик середніх розмірів з діаметром вінець 24—28 см (рис. 1, 1, 3—6, 8). Рідше трапляються миски з відігнутими чи, навпаки, загнутими всередину вінцями (рис. 1, 2, 7).

Орнаментація посуду досить одноманітна. Це, як правило, один, два чи кілька рядів пальцево-нігтевих защипів чи округлих ямок (рис. 1, 3, 5, 7) на плічках, відтиски гребінцевого штампа (рис. 1, 3), декоративне згладжування пальцями по сирій глині. Трапляється й рельєфний орнамент у вигляді конічних чи округлих виступів-наліпів або валиків (рис. 1, 4, 5).

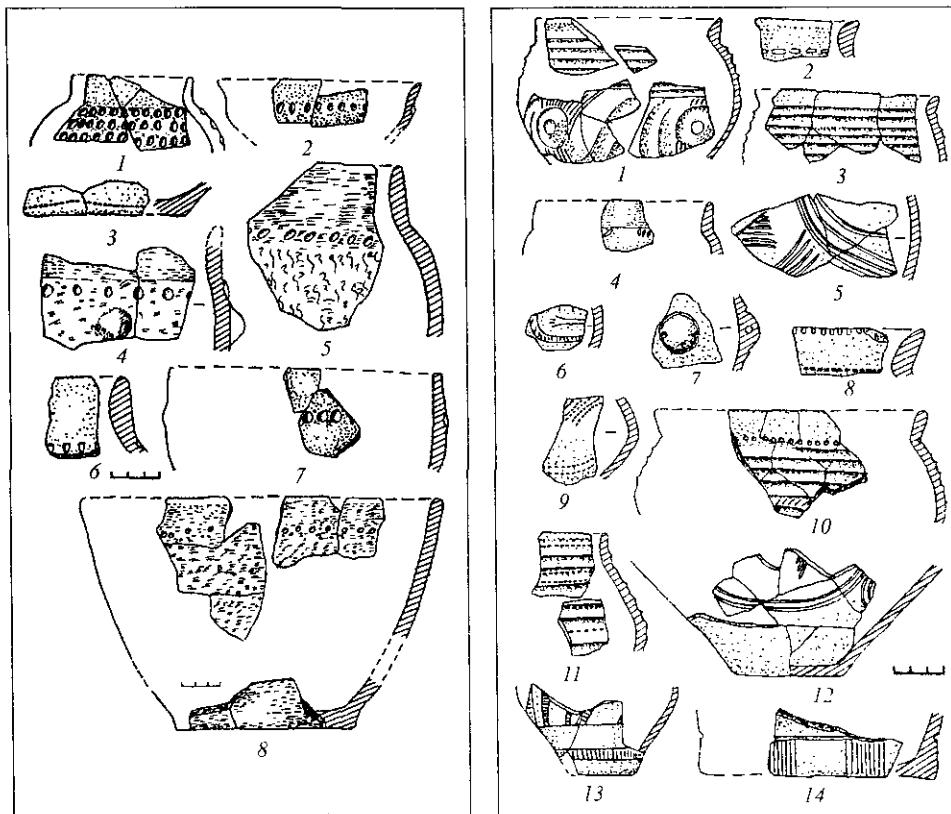

Рис. 1. Ранньотрипільська кераміка з поселень Степового Побужжя: 1, 3 — Пугач 1, горизонт б; 2, 7, 8 — Пугач 2; 4—6 — Гард 3

Рис. 2. Ранньотрипільська кераміка з поселень Степового Побужжя: 1, 3, 4, 6, 7, 9, 12 — Пугач 1, горизонт б; 5, 10, 11, 13 — Пугач 2; 2, 8, 14 — Гард 3

Столовий посуд було виготовлено з добре вимішаної глини з домішками дрібноструктурного шамоту. Майже третина посуду, крім зазначеної, мала домішку графіту. Маса щільна. Товщина стінок 0,25—0,7 см. Внутрішня й зовнішня поверхні посудин загладжені та заlossenі, чорного, сірого та коричневого кольору. Кількісно переважають невеликі плоскодонні горщики з короткими (0,8—2,0 см) прямими чи відхиленими вінцями, діаметр яких становить від 8 до 13 см, та округлим чи ребристим туловою (рис. 2, 1, 3, 10, 12, 14). Близькі за формою до горщиків кубки з циліндричною шийкою трапляються рідше; малопоширені й миски (рис. 2, 4, 11, 13).

Цей посуд орнаментовано переважно вузькими канелюрами на шийці та плічках, часто доповненими відтисками гребінцевого та накольчастого штампів (рис. 1, 1—3, 10, 11), врізними лініями у вигляді стрічок, променів, фестонів і заштрихованих композицій (рис. 2, 1, 5, 12, 13), короткими насічками по краю вінець (рис. 2, 8) чи сплощеними округлими виступами-ручками з отворами (рис. 2, 7). Поширені відтиски гребінцевого та накольчастого штампів у вигляді оперізуючих рядів та окремих зон (рис. 2, 1, 3, 9). Виявлено зображення змія-дракона (рис. 2, 6).

Стратиграфія поселення Пугач 1 та аналіз кераміки цього й інших поселень Степового Побужжя дає змогу виділяти для пізнього періоду БДК регіону три послідовні етапи³¹. Перший, очевидно дуже короткий, представлений нижнім горизонтом неолітичного шару Пугача 1, поселеннями Великий Острів та Семенівка. Їхня кераміка ще зберігає риси печерської та самчинської фаз розвинутого неоліту, хоч основна її маса, за всіма параметрами, має уже цілком сформований савранський тип.

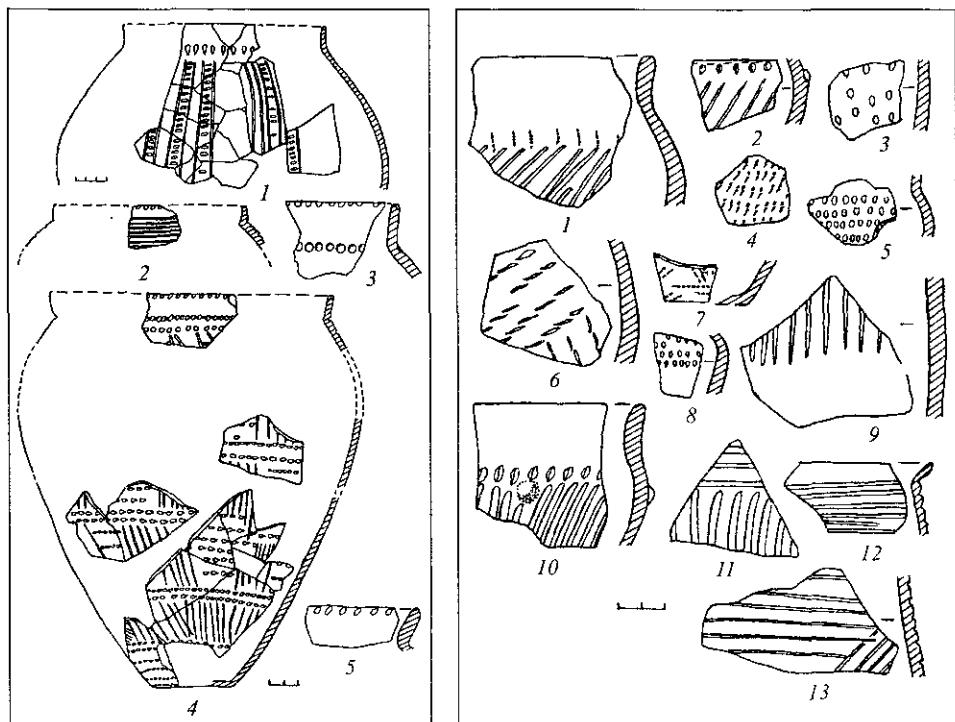

Рис. 3. Буго-дністровська кераміка, що позначена ранньотрипільськими впливами, з поселень Степового Побужжя: 1, 5 — Пугач 1, горизонт б; 2, 4 — Пугач 2; 3 — Гард 3

Рис. 4. Кераміка, що позначенна буго-дністровськими впливами (1—12), та буго-дністровський імпорт (13) з поселень культури Трипілля А: 1—9 — Гайворон; 10, 11, 13 — Гребенюків Яр; 12 — Сабатинівка 2

Другий етап, що відображує класичну савранську фазу розвитку пізнього неоліту (за В. Даниленком), представлений поселеннями Гард, Гард 4. Пугач 2 та іншими пам'ятками. Посуд цього етапу відрізняється розмаїтістю форм і типів, серед яких найпоширенішими є плоскодонні горщики S-подібного профілю, частина яких має комірцеве потовщення вінець, та широкогорлі слабопрофільовані горщики з плоским чи гострим дном. Меншою мірою поширені горщики з невисокими прямими чи відхиленими вінцями, профільованими плічками й округлим туловою, що за формуою нагадують ранньотрипільські. Знайдено також невеликі посудини з ребристим туловою. Миски нечисленні, півсферичної форми з прямими чи дещо звуженими вінцями. В орнаментації абсолютно переважає лінійно прогладжений орнамент. У цілому кераміка цього етапу позначена відновленням традиційних рис буго-дністровської культури й посиленням її культурно-побутової однорідності.

Характерною особливістю другого етапу є поява на буго-дністровських поселеннях Пугач 2, Гард, Гард 4 ранньотрипільської кераміки (в керамічних комплексах вона становить 7—12%). Саме в той час, як свідчать матеріали згаданих поселень, налагоджуються взаємини між носіями буго-дністровської та ранньотрипільської культур. Уже на початковій стадії цих взаємин виникають взаємовпливи. У буго-дністровській кераміці це виявилось у пропорціях частини посудин, формуванні вінець, а також орнаментації, зокрема в імітації на плічках канелюрів, відтисках округлого штампа під вінцями та появі коротких насічок по краю вінець (рис. 3, 1—5).

Зворотні впливи простежуються на посуді ранньотрипільських поселень Гайворон, Сабатинівка 2 та Гребенюків Яр, в оздобленні кераміки яких з'являється не характерний для цієї культури лінійно прогладжений орнамент із горизонтальних, вертикальних і діагональних ліній (рис. 4, 1, 2, 6, 9—12; 5, 1, 2, 8), а також композицій, у тому числі й зональні, з відтисків різних гребінцевих (рис. 4, 4, 7;

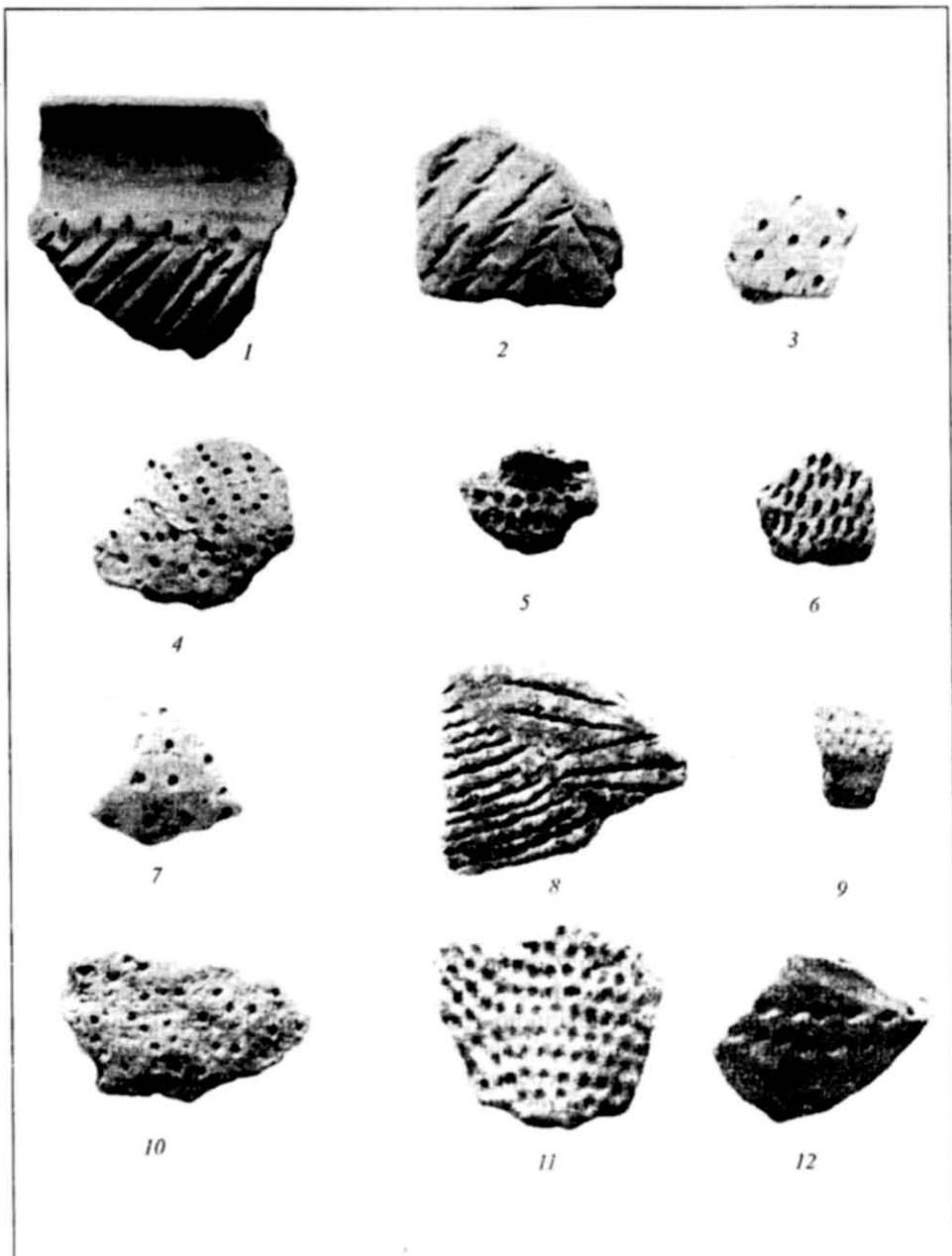

Рис. 5. Кераміка, що позначена буго-дністровськими впливами, з поселень культури Трипілля А:
1—3, 5—9, 11 — Гайворон; 4, 10, 12 — Сабатинівка 2

5, 6) і накольчастих (рис. 4, 3, 5, 8; 5. 3—5, 7, 9—12) штампів, що складають горизонтальні та діагональні ряди й виконані у властивій для пізньонеолітичних пам'яток Степового Побужжя манері. Синхронність обох культур підтверджується також знаходженням на поселенні Гребенюків Яр³² буго-дністровських керамічних імпортів (рис. 4, 13).

Очевидно, під впливом буто-дністровської керамічної традиції відбуваються й певні зміни в технології виготовлення ранньотрипільського посуду на поселеннях Степового Побужжя, що виявилося у застосуванні разом із традиційними складовими формових мас графіту, особливо для виготовлення столового посуду (близько однієї третини). На ранньотрипільських поселеннях Південного Бугу такі нововведення в технології кераміки (посуд "з графітованою поверх-

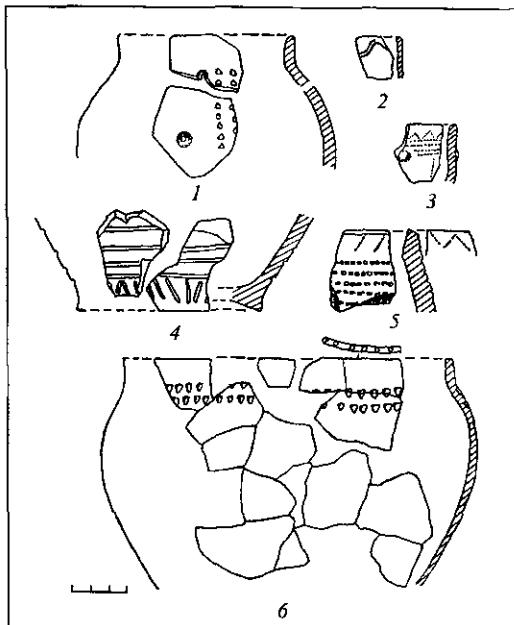

Рис. 6. Синкретична кераміка з поселень Степового Побужжя: 1, 5, 6 — Гард 3; 2—4 — Пугач 1, горизонт б

ють ранньотрипільські. Змінюється співвідношення між різними елементами орнаментації буго-дністровської кераміки: майже вдвічі зменшується кількість лінійно-прогладженого й, натомість, у кілька разів зростає кількість гребінцевого та накольчастого елементів орнаменту.

На третьому етапі взаємини між буго-дністровською та ранньотрипільською культурами набувають усталеного характеру, що виявилося у різкому збільшенні на буго-дністровських поселеннях кількості ранньотрипільської кераміки (Пугач 1, горизонт б — 39,6%; Гард 3 — 52,4%). У цілому вона не відрізняється від кераміки попереднього етапу, однак можна зазначити все частіше використання в орнаментальних композиціях округлих ямок, що є, на думку дослідників трипільської культури, хронологічною ознакою³⁴. Цей орнаментальний прийом найбільш характерний для пам'яток фази Прекутені 3/2 — Трипілля А/3, за Н. Бурдо³⁵. Відбувається також перерозподіл у складі керамічних груп. Якщо на другому етапі частка кухонного посуду становила від 40,6 (Гард 4) до 67,7% (Пугач 2), то на третьому етапі вона збільшилася до 70,1 (Гард 3) та 70,3% (Пугач 2, горизонт б).

Результатом тривалих взаємин стає не лише посилення впливу однієї культури на іншу, а також змішання їхніх керамічних традицій, внаслідок чого виникає синкретична кераміка. На поселеннях Пугач 1 та Гард 3 вона становить відповідно 3,8 та 1,2%.

В основу виділення синкретичної кераміки покладено технологічний принцип — її виготовлено з домішками рослинності, піску та шамоту. Зовнішня поверхня загладжена, коричневого та червонуватого кольору; на внутрішній поверхні — сліди розчосів. Товщина стінок 0,5—1,0 см. Синкретизм цієї кераміки виявляється також у формі посуду та його орнаментації. Так, форма горщиків з Гарду 3, при спільніх домішках (трава, пісок, шамот), є типовою для ранньотрипільської культури, але орнамент — імітація пальцевих защипів на плічках — нанесено характерним для буго-дністровської культури штампом (рис. 6, 6). Поєднання ранньотрипільської форми та буго-дністровської орнаментації простежується й на інших посудинах (рис. 6, 1, 4). З'являється також не властивий для БДК прийом декорування посуду у вигляді конічних наліпів (рис. 6, 3). Такі незаперечні дані взаємовпливів простежені на посуді обох культур.

Протягом тривалого часу залишається дискусійним також питання про співвідношення буго-дністровського та ранньотрипільського крем'янного інвентарю. Дослідники буго-дністровської культури, неодноразово відзначаючи

нею”, за В. Збеновичем³⁶) було зastosовано спочатку в Сабатинівці 2, а пізніше й на інших пам'ятках³³.

Третій, заключний, етап розвитку пізнього неоліту, який представлений у регіоні поселеннями Гард 3, Миколина Бряка, Новорозанівка та ін., означений, з одного боку, продовженням савранської лінії розвитку, а з іншого — істотними змінами в матеріальній культурі цих пам'яток, особливо в керамічному виробництві. Типи і форми посуду відображають загальну тенденцію розвитку буго-дністровської культури. Продовжують побутувати плоскодонні горщики S-подібного профілю, в тому числі й з комірцевим потовщенням вінець, і слабопрофільовані горщики, але збільшується кількість таких посудин з жолобчастими, часто гофрованими вінцями. Водночас зростає й кількість горщиків, що за формою нагадують

блізькість кременю обох культур, пояснювали це їхньою генетичною спорідненістю³⁶. Відмінність, на думку В. Даниленка, полягає лише в різних типах вкладнів для серпів та майже у повній відсутності у ранньотрипільських комплексах мікролітів геометричних форм³⁷. З протилежних позицій виступає В. Збенович, який, заперечуючи генетичний зв'язок між буго-дністровською культурою і раннім Трипіллям, не погоджується із подібністю крем'яного інвентарю обох культур. Разом з тим, відзначаючи деякі спільні риси матеріальної культури, економіки й ідеології носіїв буго-дністровської та ранньотрипільської культур, мікролітичний характер крем'яного інвентарю ранньотрипільських поселень Південного Бугу він пояснює специфікою місцевої сировини (дрібна галька) або ознаками стадіальності нео-енеоліту Південно-Східної Європи³⁸. З цими твердженнями В. Збеновича важко погодитися. Звичайно, характер і якість сировини певною мірою позначаються на розмірах нуклеусів, сколів і, певна річ, розмірах окремих виробів. Проте розміри знарядь не можуть бути використані як критерій для розчленування кам'яних індустрій.

Важливішими, з нашого погляду, є дотримання тих чи інших прийомів розщеплення кременю, отримання заготовок з подальшим виготовленням знарядь, а також співвідношення окремих категорій виробів. Переконатися в цьому можна на прикладі самих ранньотрипільських пам'яток³⁹. Так, поселення Бернашівка за складом крем'яного інвентарю з більшості позицій (кількісна перевага відшепів над платівками, абсолютна перевага скребачок на відшепах і співвідношення їхніх типів, співвідношення інших категорій інвентарю) більше стіть до поселень Південного Бугу, олександрівської групи⁴⁰ і навіть віддаленого поселення Гребенюків Яр⁴¹, ніж до сусідніх дністровських поселень Кормань, Берново, Ленківці та Лука-Врублівецька⁴². Принцип стадіальності означає певний ступінь розвитку різнокультурних груп населення, репрезентованих пам'ятками, крем'яна індустрія яких може ґрунтуватися на різній сировинній базі та різних культурних традиціях; збіг чи незбіг за будь-якими ознаками окремих категорій крем'яного інвентарю в цьому випадку не є визначальним чинником.

Тим часом порівняння крем'яного інвентарю з пізньонеолітичних буго-дністровських поселень, у тому числі й досліджених нами у Степового Побужжя, та ранньотрипільських поселень типу Сабатинівки 2 виявляє його майже повну ідентичність як за технікою виготовлення, так і за номенклатурою виробів. Певною мірою простежується подібність окремих типів нуклеусів, відшепів і платівок з близькими параметрами та більшості категорій виробів з вторинною обробкою. Зазначимо, що на всіх поселеннях Степового Побужжя, які містять матеріали обох культур, неможливо виділити власне ранньотрипільський і буго-дністровський кремінь. Певна річ, така близькість подібності крем'яного інвентарю не випадкова, адже за рівнем економічного розвитку та напрямами господарської діяльності економіка БДК Степового Побужжя найближче стояла до економіки розселених на Південному Бузі ранньотрипільських племен. Це цілком закономірно, якщо враховувати паралельний розвиток обох культур протягом тривалого часу та тісні взаємини, що існували між ними.

Водночас існує й певна відмінність між крем'яним інвентарем буго-дністровської та ранньотрипільської культур. Проте вона полягає не в різних типах вкладнів для серпів, як вважав В. Даниленко, а у відсутності у буго-дністровських комплексах вкладнів з кутовим заполіруванням. Вкладні ж серпів з поздовжнім заполіруванням зрідка трапляються і в різночасових ранньотрипільських поселеннях, зокрема Бернашівці. Окопах на Дністрі⁴³ та Гребенюковому Яру на Південному Бузі⁴⁴. Утім й на буго-дністровських пам'ятках вони нечисленні — серед виробів з вторинною обробкою такі знаряддя становлять від 0.2 (Гард 3) до 0.5 % (Пугач 2). Зауважимо, що мікроліти геометричних форм також відомі на всій території поширення ранньотрипільських пам'яток⁴⁵.

Наведемо ще одну категорію знарядь, невідому в ранньому Трипіллі. Це великі вкладні у вигляді платівок з кінцевою та краєвою ретушшю. Такі специфічні знаряддя були знайдені лише на поселеннях Степового Побужжя, де вони становлять 0.3—1.0 % загальної кількості виробів з вторинною обробкою. Ці знаряддя виготовлені на уламках платівок підпрямокутної форми завширшки здебільшого 1.0—1.3 і завдовжки 2,1—3,0 см. Ретушшю з боку спинки або че-

ревця найчастіше оформлені два чи три краї знарядь, а деякі з них мають заполірування, що підтверджує їх використання як вкладнів.

Отже, для буго-дністровської та ранньотрипільської культур Південного Бугу в період їхнього співіснування був характерний майже тотожний, пізньонеолітичного типу крем'яний інвентар. Зміна його характеру на типово енеолітичний, за оцінками дослідників, відбувається лише в часі переходу до пам'яток типу Луки Врублівецької на Дністрі та Гренівки на Південному Бузі⁴⁶.

Матеріали поселень Степового Побужжя дають унікальну можливість простежити становлення і розвиток взаємин між Трипіллям А та буго-дністровською культурою. Проникнувши у басейн Південного Бугу, ранньотрипільські громади увійшли в зону, заселену і якоюсь мірою контролювану пізньонеолітичним буго-дністровським населенням і заселили невелику ділянку середньої течії Південного Бугу, водночас проникнувши далеко на північ по його притоці Синюсі (Гребенюків Яр). Згідно з етнографічними даними, для ранніх землеробів виразні територіальні кордони існували лише в окремих родів, тоді як межі земель фратрій і племен були розплівчастими⁴⁷.

Отже, на поселеннях другого етапу пізнього періоду БДК Степового Побужжя відбуваються зародження та початок стадії міжкультурних взаємин. Поширюється типова для найдавніших на Південному Бузі ранньотрипільських поселень типу Сабатинівки 2 кераміка (її частка ще незначна) і виникають взаємовпливи між обома культурами. Це особливо виразно простежується в кераміці. Міжетнічні зв'язки ґрунтуються на взаємовигідному обміні матеріальними цінностями, який вівся, можливо, на засадах партнерства.

Розвиток міжкультурних взаємин на третьому етапі привів до зміни їхнього характеру. Поряд з господарською роллю регулярний обмін матеріальними цінностями почав відігравати важливу соціальну роль, будучи ефективним механізмом встановлення та укріплення соціальних зв'язків⁴⁸, у тому числі й сімейно-шлюбних. Очевидно, саме з цим було пов'язане різке зростання кількості ранньотрипільської та появи синкретичної кераміки, що відбувалося на тлі постійного притоку на Південний Буг ранньотрипільського населення та зростаючого впливу його культурних традицій. Водночас посилюється і культурна експансія з боку східних сусідів. Усе це вело до послаблення культурно-побутової однорідності буго-дністровського етносу, витіснення його частини в Середню Наддніпрянщину і, паралельно з цим, його поступової асиміляції.

Співіснуючи на одній території і підтримуючи протягом тривалого часу тісні взаємини, буго-дністровська та ранньотрипільська культури поступово зближують свої господарські системи, досягаючи близького рівня економічного розвитку. Для обох культур характерний майже тотожний, пізньонеолітичного типу виробничий переважно крем'яний інвентар, і лише зі зміною його характеру на типово снеолітичний, що на Південному Бузі відбувається з переходом до пам'яток типу Гренівки, буго-дністровські пам'ятки повністю припиняють своє існування. Сутність цих етнокультурних процесів полягає, очевидно, у формуванні нової моделі господарської адаптації, що було пов'язано з епохальними змінами, які відбувалися в той час на теренах Південно-Східної та Східної Європи.

У 1998 р. Київською лабораторією Інституту геохімії мінералів і рудоутворення НАН України за зразками з кістки та рогу було проведено ізотопне датування буго-дністровських (17 зразків) і ранньотрипільських (15 зразків) комплексів з території України. За калібркованими датами в цілому час існування пам'яток БДК було визначене в хронологічних межах середини VII — середини VI тис. до н. е., а пам'ятки культури Прекукутені-Трипілля А були продатовані серединою VI — другою четвертю V (4650—4600) тис. до н. е.⁴⁹. Серію з восьми дат було отримано й для пізньонеолітичних (савранських) пам'яток, у тому числі 6 із них — для досліджених нами поселень Пугач 2 і Гард 3. Наводимо частину визначень, насамперед тих, які стосуються синхронних, на наш погляд, пам'яток БДК та культури Прекукутені-Трипілля А⁵⁰:

	BP	Cal. BC
Саврань	Ki-6654 6985 = 60	5806 ± 77
	Ki-6653 6920 ± 50	5748 ± 62

Гард 3	Ki-6655	6930 ± 55	5731 ± 68
Пугач 2	Ki-6656	6895 ± 50	5728 ± 57
	Ki-6657	6810 ± 60	5644 ± 47
	Ki-6687	6640 ± 50	5531 ± 41
	Ki-6679	6560 ± 50	5473 ± 41
	Ki-6678	6520 ± 60	5465 ± 62
Бернашівка	Ki-6681	6510 ± 55	5450 ± 65
	Ki-6670	6440 ± 60	5367 ± 56
Окопи	Ki-6671	6330 ± 65	5265 ± 69
Сабатинівка 2	Ki-6680	6225 ± 60	5179 ± 86
Гребенюків Яр	Ki-6674	6165 ± 55	5113 ± 79
	Ki-6673	6120 ± 50	5086 ± 95
	Ki-6672	6040 ± 65	4925 ± 89

Виходячи з цих дат і ставлячи під сумнів співіснування буго-дністровської та ранньотрипільської культур, Н. Бурдо, М. Відейко і М. Ковалюх ігнорують факт сумісного залягання залишків обох культур. Розглянемо це важливe питання, насамперед стратиграфію поселень Пугач 2 та Гард 3, зразки кісткових матеріалів з яких було відібрано цими дослідниками на аналіз. На обох поселеннях буго-дністровські та ранньотрипільські матеріали залягали в сільному шарі (як, до речі, й на інших поселеннях регіону Пугач 1, Гард та Гард 4, де наявні матеріали обох культур). Підкреслюємо, у жодному разі ми не виділили якогось окремого ранньотрипільського горизонту, як це стверджується у зазначеніх статтях Н. Бурдо, М. Відейка і М. Ковалюха⁵¹. Якщо серед добутого з шару крем'яного інвентарю неможливо виділити власне буго-дністровський та ранньотрипільський кремінь, про що вже йшлося в цій статті, то ще більшою мірою це стосується добутого з шару кісткового матеріалу. На якій підставі одні зразки з Пугача 2 та Гарду 3 зараховано до буго-дністровської, а інші — до ранньотрипільської культури, залишається загадкою. Хіба що на основі отриманих сумнівних, з нашого погляду, дат.

Намагання шановних авторів будь-що виділити окремий ранньотрипільський горизонт зрештою призводить до суперечливих висновків, коли три із шести взятих для аналізу зразків з Пугача 2 та Гарду 3 спочатку оголошуються ранньотрипільськими, а потім їх же зараховують до буго-дністровських на тій лише підставі, що їхні дати не відповідають визначенням для ранньотрипільських поселень Сабатинівка 2 та Гребенюків Яр, зате близькі до дат савранської фази БДК⁵². Тим часом дві з так званих ранньотрипільських дат Пугача 2 (5465 ± 62 та 5473 ± 41 рр. до н. е.) значною мірою збігаються з датами, отриманими для Бернашівки (5367 ± 56 та 5450 ± 65 рр. до н. е.).

І насамкінець, зауважимо, що твердження про синхронність буго-дністровських і ранньотрипільських матеріалів ґрунтуються на даних стратиграфії, типологічному зіставленні матеріалів, наявності міжкультурних контактів та імпортів. Отримані серії радіовуглецевих дат для буго-дністровських і ранньотрипільських комплексів ми схильні розглядати лише як джерело інформації, а не як незаперечний факт, що потребує беззастережного прийняття, навіть усупереч іншим хронологічним ознакам. Їхнє використання можливе лише після проведення відповідної експертизи на достовірність з позицій археологічної методології.

⁵¹ Проблему походження культури Прекукутені-Трипітля А висвітлено у низці праць українських, румунських і молдовських археологів. Див.: Dumitrescu H. Contribuții la problema originii culturii Precucuteni // SCIV. — 1957. — № 1—4. — Р. 53—73; Dumitrescu Г. К проблеме происхождения докукутенской культуры // МИА Юго-Запада СССР и PHP. — Кишинев, 1960. — С. 33—47; Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni pe teritoriul României. — Bucuresti, 1974; Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974; Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре. — К., 1980; Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989; Сорокин В.Я. Раннетрипольские памятники на территории ССР Молдова // Археология, этнография и искусствоведение Молдовы: Итоги и перспективы. — Кишинев, 1990. — С. 30—39.

² Рудинська Є. Наукова конференція Інституту археології АН УРСР // Археологія. — 1948. — 2. — С. 212.

³ Там само.

⁴ Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі // Археологія. — 1957. — 10. — С. 43, 48, 49; Даниленко В.Н. Неоліт Побужжя и вопрос о сложении трипольской культуры // КСИА. — 1960. — Вып. 9. — С. 3—9.

⁵ Даниленко В.Н. Неоліт України. — К., 1969; Даниленко В.М. Буго-дністровська культура // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 85—96; Даниленко В.Н. Энеоліт України. — К., 1974.

⁶ Маркевич В.И. Материалы к карте неолитических памятников Прото-Днестровья // КСОАМ 1962 года. — Одесса, 1964. — С. 85—92; Маркевич В.И. Исследование неолита на Среднем Днестре // КСИА. — 1965. — № 105. — С. 85—90.

⁷ Даниленко В.Н. Энеоліт ... — С. 25.

⁸ Даниленко В.Н. Неоліт ... — С. 224.

⁹ Даниленко В.Н. Энеоліт ... — С. 10—18.

¹⁰ Даниленко В.М. Буго-дністровська культура... — С. 96.

¹¹ Даниленко В.Н. Неоліт... — С. 217—218.

¹² Там же. — С. 223.

¹³ Маркевич В.И. Неоліт Молдавии (памятники буго-днестровской культуры): Автограф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1968. — С. 27—28; Маркевич В.И. Памятники эпохи неолита и энеолита. — Кишинев, 1973. — С. 38; Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974. — С. 165.

¹⁴ Маркевич В.И. Буго-днестровская культура... — С. 135, 165.

¹⁵ Vulpe R. Problemele neoliticului Carpato-Niprovian în lumina săpăturilor de la Izvoare // SCIV. — 1956. — 7, № 1—2. — Р. 81—86; Vulpe R. Izvoare. — Bucuresti, 1957. — P. III, 341; Comsa E. Studiul cercetărilor cu privire la faza Giuleşti a culturii Boian // SCIV. — 1957. — 8. — № 1—4. — Р. 27—51; Комса Е. К вопросу об относительной хронологии и о развитии неолитических культур на юго-востоке Румынской Народной Республики и на востоке НР Болгарии // Dacia. — 1962. — 6. — Р. 64; Dumitrescu H. Contribuții la problema ... — Р. 53—69; Dumitrescu Г. К проблеме происхождения ... — С. 33—47; Dumitrescu H. Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV. — 1963. — 14. - № 1. — Р. 51—78; Marinescu-Bilea S. Cultura Precucuteni ...

¹⁶ Dumitrescu V. Originea si ... — Р. 75.

¹⁷ Comsa E. Culturile neolitice din zona Dunării inferioare intermediare între sud și nord // Apulum. — 1973.— 11, Alba-Julia. — Р. 20—21.

¹⁸ Пассек Т.С. Новые открытия на территории СССР и вопросы позднеолитических культур дунайско-днестровского междуречья // СА. — 1958. - № 1. — С. 46; Пассек Т.С. Результаты археологических раскопок у с. Флорешты в Молдавии // МИА ЮЗ СССР и РРР. — Кишинев, 1960. — С. 57—58; Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — 1961. — Вип. 84. — С. 203.

¹⁹ Passek T. Relations entre l'Europe Occidentale et l'Europe Orientale à l'époque Néolithique // Yle CISPP. Les rapports et les informations des archéologues de l'URSS. — Moscou, 1962. — Р. 8.

²⁰ Бойков С.М. Ранний этап трипольской культуры // Археология Украинской РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 163—164.

²¹ Tringham R. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe: 6000—3000 B.C. — London, 1971. — Р. 167—168; Dumitrescu V. A propos d'une nouvelle synthèse concernant l'époque néo-néolithique du Sud-Est du Centre-Est de l'Europe — Dacia. — 1973. — 17. — Р. 303.

²² Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Среднем Днестре (к проблеме сложения трипольской культуры) // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. — К., 1975. — Ч. 1. — С. 71—73; Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре. — К., 1980. — С. 155—174; Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — С. 202—206; Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989. — С. 171—186.

²³ Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Среднем Днестре... — С. 73; Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре... — С. 167—168; Збенович В.Г. Ранний этап... — С. 176—183.

²⁴ Збенович В.Г. Ранний этап... — С. 174.

²⁵ Там же. — С. 183; Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре... — С. 167.

²⁶ Шапошникова О.Г., Товтайло Н.Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 86—97; Товтайло М.Т. До питання про взаємини населення буго-дністровської та ранньотрипольської культур у Степовому Побужжі // I полевий семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 191—194; Товтайло М.Т. Неоліт Степовою Побужжя: Автограф. дис. ...

канд. ист. наук. — К., 1998. — С. 10—12, 14, 15; *Tovkajlo M. Periodisierung und Chronologia des Spätneolithikums in des Steppen am Südlichen Bug // Eurasia Antiqua*. — 1996. — № 2. — С. 13, 16, 19.

²⁷ Відейко М.Ю., Ковалюх М.М. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 65—66; Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля А // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 60—61.

²⁸ Бурдо Н.Б. Етнокультурний склад ранньотрипільського населення // Матеріали Міжнар. археол. конф. “Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя). — Дніпропетровськ, 1999. — С. 40; Бурдо Н.Б. Нові дані до проблеми генези трипільської культури // Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. “Трипільський світ і його сусіди”, Збараж, 20—25 серп. 2001 р. — Збараж, 2001. — С. 4—6.

²⁹ Бурдо Н.Б. Етнокультурний склад... — С. 40—42; Бурдо Н.Б. Нові дані... — С. 5—6.

³⁰ Товкайло Н.Т. О восточных связях буго-днестровской культуры (по материалам поселения Пугач) // Каменный век на территории Украины. — К., 1990. — С. 47—54.

³¹ Товкайло М.Т. Неоліт... — С. 10—11; *Tovkajlo M. Periodisierung...* — S. 10—19.

³² Шмаглій Н.М., Відейко М.Ю. Раннєтрипольське поселення Гребенюков Яр у с. Майданецько // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 98.

³³ Збенович В.Г. Ранній етап... — С. 90, 93.

³⁴ Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полящук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 28; Збенович В.Г. Ранній етап... — С. 133.

³⁵ Бурдо Н.Б. Ранній етап формування трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 26—27.

³⁶ Даниленко В.Н. Неоліт... — С. 155, 159; Маркевич В.І. Буго-днестровская культура... — С. 165.

³⁷ Даниленко В.Н. Энеолит... — С. 12.

³⁸ Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре... — С. 85, 165.

³⁹ Там же. — С. 68. — Табл. 1; Збенович В.Г. Ранній етап... — С. 48—49. — Табл. 1.

⁴⁰ На це звертає увагу Н. Бурдо. Див.: Патокова Э.Ф. и др. Указ. соч. — С. 12.

⁴¹ Шмаглій Н.М., Відейко М.Ю. Указ. соч. — С. 89—91.

⁴² Збенович В.Г. Ранній етап... — С. 48—60. — Табл. 1.

⁴³ Там же. — С. 59. — Рис. 31, 7; 32, 23; Патокова Э.Ф. и др. — С. 12. — Рис. 3, 8.

⁴⁴ Шмаглій Н.М., Відейко М.Ю. Указ. соч. — С. 89. — Рис. 2, 3.

⁴⁵ Збенович В.Г. Ранній етап... — С. 49. — Табл. 1; Шмаглій Н.М., Відейко М.Ю. Указ. соч. — С. 89; Патокова Э.Ф. и др. Указ. соч. — С. 12.

⁴⁶ Даниленко В.Н. Энеоліт... — С. 12; Черниши Е.К. Энеоліт Правобережної України и Молдавії // Энеоліт СССР. — М., 1982. — С. 188.

⁴⁷ История первобытного общества. Эпоха первобытной общинны. — М., 1986. — С. 355.

⁴⁸ Там же. — С. 341, 404.

⁴⁹ Відейко М.Ю., Ковалюх М.М. Ізотопне датування ... — С. 65—66; Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані... — С. 60—61.

⁵⁰ Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані... — С. 61. — Табл. 2; Бурдо Н.Б. Етнокультурний склад... — С. 41; Бурдо Н.Б. Нові дані... — С. 5.

⁵¹ Там само; Відейко М.Ю., Ковалюх М.М. Ізотопне датування... — С. 66.

⁵² Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані... — С. 61; Відейко М.Ю., Ковалюх М.М. Ізотопне датування... — С. 66.

Одержано 26.02.2002

Н.Т. Товкайло

К ПРОБЛЕМЕ ВЗАЙМОСВЯЗЕЙ НАСЕЛЕНИЯ БУГО-ДНЕСТРОВСКОЙ И РАННЕТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУР

Проблема взаимосвязей буго-днестровской и раннетрипольской культур рассматривается на основании анализа керамики ряда поздненеолитических пам'ятников Степного Побужья, характеризующихся совместным залеганием материалов обеих культур.

В развитии позднего периода буго-днестровской культуры Степного Побужья выделяются три последовательных этапа. На втором этапе на нескольких буго-днестровских поселениях (Пугач 2, Гард, Гард 4) впервые появляется раннетрипольская керамика, составляющая от 7 до 12 % и свидетельствующая о наложении взаимоотношений между буго-днестровской и раннетрипольской культурами. Это типичная для самых ранних на Южном Буге

раннетрипольских памятников керамика, ближайшие аналогии которой находим на поселениях типа Сабатиновка 2. В то же время возникают взаимовлияния между обеими культурами, проявляющиеся в буго-днестровской керамике в пропорциях сосудов, формировании венчиков, а также в орнаментации. Обратные влияния прослеживаются на самих раннетрипольских поселениях Гайворон, Сабатиновка 2, Гребенюков Яр, в укращении керамики которых возникают чуждые для этой культуры орнаментальные мотивы, исполненные в свойственной буго-днестровской традиции манере. Синхронность обеих культур подтверждается найденными на поселении Гребенюков Яр буго-днестровскими керамическими импортами.

На третьем, заключительном, этапе развития местного неолита взаимоотношения между буго-днестровской и раннетрипольской культурами приобретают устойчивый характер, что проявляется в резком увеличении количества раннетрипольской керамики и возникновении синкретической керамики.

Обеим культурам в период их сосуществования был свойствен почти тождественный поздненеолитического типа производственный кремневый инвентарь, и только после изменения его характера на типично энеолитический, что на Южном Буге происходит при переходе к памятникам типа Греневка, буго-днестровские памятники прекращают свое существование. Сущность этих этнокультурных процессов состояла, очевидно, в формировании новой модели хозяйственной адаптации, связанных с эпохальными изменениями, происходившими в то время на территории Юго-Восточной Европы.

M.T. Tovkailo

TO THE PROBLEM OF RELATIONS BETWEEN THE BUG-DNIESTER AND EARLY TRYPILLYA CULTURES

The problem of relations between the Bug-Dniester and Early Trypillya cultures is discussed on the basis of analysis of ceramics from a number of Late Neolithic monuments situated on the territory of steppe zone of the Bug Region. The monuments in discussion are characterized by conjoint location of materials of both cultures.

One can distinguish three successive stages in development of the Bug-Dniester culture in the steppe zone of the Bug River. Early Trypillian ceramics amounting from 7 to 12 % first appeared in some settlements of the Bug-Dniester Region (Pugach 2, Gard, Gard 4) at the second stage of its development. That testifies to establishment of interrelations between the Bug-Dniester and Early Trypillya cultures. These ceramics are typical for the earliest Trypillian sites recorded on the Southern Bug River. The closest analogies occur on such settlements as Sabatynivka 2. Simultaneously mutual influence of these cultures is noted. For the Bug-Dniester culture it is reflected in proportions of vessels, shapes of the rims, as well as in ornamentation. The influence on Trypillya culture can be traced on such early Trypillian settlements as Gaivoron, Sabatynivka 2, Grebeniukiv Yar. Decoration of pottery from these sites accepts ornamental motifs unfamiliar for that culture, but traditional for the Bug-Dniester culture. Synchronism of these two cultures is confirmed by the discovery of ceramic import belonging to the Bug-Dniester cultural period on the settlement of Hrebeniukiv Yar.

At the final third stage of development of local Neolithic sites, the interconnections between the Bug-Dniester and Early Trypillya cultures become stable, the fact being illustrated by a sharp increase in Early Trypillya pottery proportion (Pugach 1, horizon b — 39.6 %, Garg 3 — 52.4 %), and by appearance of syncretic ceramics making from 1.2 % to 3.8 %.

Almost identical Late Neolithic industrial tools, mostly made of flint, were characteristic of both cultures at the period of their coexistence. The Bug-Dniester sites disappeared when the sites of Grenivka type rose on the Southern Bug, and inventory acquired Eneolithic character. The essence of these ethnic and cultural processes connected with the epoch-making changes having taken place in South-Eastern Europe in the period under study obviously consisted in formation of new model of economic adaptation.

ЗНАЧЕННЯ ДЕЯКИХ АБРЕВІАЦІЙ НА АНТИЧНИХ АМФОРАХ З ТЕРИТОРІЇ БОСПОРУ КІМЕРІЙСЬКОГО

Статтю присвячено аналізу типових абревіацій, що найчастіше трапляються на античних амфорах.

На давньогрецьких амфорах часто спостерігаються різного роду написи у вигляді графіті й дипінти, в основному пов'язані з їх використанням як торгової тари. Серед них можна знайти повні й скорочені імена власників чи адресатів товару, різного роду цифрові позначення, що відображують обсяг їхнього вмісту, ціну, порядковий номер у визначеній партії і т. п. Проте на Боспорі практично не відзначені випадки, коли на амфорах повністю були б написані назви продуктів, що в них містилися. Для прикладу можна навести досить репрезентативну добірку дипінти з Танаїса, що охоплює 2233 написи найрізноманітніших типів¹. Більше того, судячи з опублікованих матеріалів, така сама картина спостерігається і в цілому на Північному Причорномор'ю. Подібний факт, звичайно, не може не викликати подиву.

Свідчення про асортимент товарів, який зберігали і перевозили в амфорах, можна знайти в документах із так званого архіву Зенона приблизно середини III ст. до н. е., виявленого під час розкопок в Єгипті. Найчастіше в них згадуються τάριχος — «сушена, в'ялена риба» і ὄινος — «вино», трохи рідше ἔλαιον — «оливкова олія», ἔλαια — «маслини», σαρξός — «м'ясо» і μέλιτος — «мед»². Значною мірою цей список доповнюють матеріали з афінської агори, де було знайдено досить багато амфор з нанесеними на них назвами товарів, що іноді трапляються повністю, але найчастіше — у скороченнях³.

Навряд чи Боспор являв собою деякий виняток у цьому, і на амфорах там також мали наносити назви різного роду товарів хоча б для того, щоб уникнути плутанини під час торгових операцій чи в процесі зборігання. У зв'язку з цим привертають до себе увагу кілька десятків стійких абревіацій типу АВ, АГ, ВА, ЕY, МЕ, ТА і т. п., за якими приблизно і могли критися назви деяких дуже розповсюджених товарів. На це, звичайно, можна заперечити, що подібні абревіації могли позначати і скорочення імен власників. Безумовно, в якихось випадках саме так і було. Можливо, справа в тому, в якому саме місці амфори наносили такі написи, в усікому разі, самі греки, безсумнівно, мали чітко їх розрізняти. І саме тут дуже важливо підкреслити, що всі назви товарів, наведені в корпусі графіті й дипінти з афінської агори, були нанесені великими літерами на горлах чи плічках амфор⁴.

Трохи інакше до зазначеного питання підходять видавці корпусу танаїських дипінти. Написи на горлі й плічках амфорах вони розділяють на три категорії чи позиції. Тільки написи позиції I, що наносили безпосередньо під вінцями чи у верхній частині горла, вони інтерпретують як скорочення від назв товару чи їхньої якості. Написи позиції II, яку наносили в середній частині горла, дослідники розглядають як словові дані, що належали або до нумерації амфори всередині визначеної партії, або до обсягу вмісту тари, а написи позиції III, що наносили на плічках чи нижній частині горла, — відповідно як скорочення власних назв⁵.

Безумовно, подібні твердження мають резон, коли на амфорі наявні всі три позиції, тому що вони підкріплені численними аналогіями. Проте наполягати на тому, що цього принципу неухильно дотримувалися в усіх випадках і в усьому античному світові, як це намагаються робити Б. Беттгер і Д.Б. Шелов, навряд чи правомірно. Судячи з усього, суть питання залишилася не до кінця з'ясованою і самими авторами; так, багато написів, що нанесені на плічках амфор, вони, вступаючи в протиріччя із собою, інтерпретують як скорочення від назви товарів. Більше того, з'ясовується, що в тих випадках, коли назну товару писали повністю, її також наносили на плічки амфор⁶.

Таких складних багаторядкових дипінті, за незначними винятками, не знайдено на інших боспорських поселеннях. Невідомі вони, судячи з корпусу М. Ленг, і в Афінах.

Поза зором згаданих авторів залишилися графіті, тому не зрозуміло, чи поширюються визначені ними принципи і на них, хоча слід зазначити, що абревіації по верхньому краю вінць амфор, які можна було б інтерпретувати як скорочення від назв товарів, трапляються дуже рідко, не говорячи вже про те, що складні багаторядкові графіті майже невідомі.

Очевидно, правомірніше буде говорити тільки про деяку місцеву специфіку, оскільки в межах одного невеликого містечка, яким був Танаїс, можна було встановити чіткі правила маркування амфор під час торгових операцій, яких, імовірно, повинні були дотримуватися і торгові контрагенти танаїтів.

У будь-якому випадку безсумнівним залишається той факт, що назви товарів наносили у верхній частині амфори, яку добре було видно як під час її зберігання, так і в процесі транспортування, частіше за все на переході від горла до плечиків. Імовірно, подібний принцип і можна взяти за основу, тому надалі ми будемо розглядати тільки ті абревіації, що відповідають такому критерію. При цьому треба обов'язково враховувати ще один критерій — абревіації мають позначати назви таких товарів, що могли мати досить широке розповсюдження на Боспорі, а не яких-небудь рідкісних і екзотичних для його території. Спробуємо визначити перелік таких товарів.

АВ. Абревіації прокреслені на червоноглинняних амфорах елліністичного часу з Патрея⁷, II—III ст. н. е. з поселення Куль-Тепе⁸, I і IV ст. н. е. з поселення Батарейка I⁹.

Серед широко розповсюджених товарів з подібним початком можна назвати тільки ‘авафбс’ (‘οίνος) — «слабке некріплene вино».

У принципі не виключаючи такого варіанта, хотілося б відзначити кілька обставин. За межами Боспору ця абревіація, судячи з опублікованих матеріалів, поки що не засвідчена, хоча не можна виключати й того, що це чиста випадковість, але з рівною підставою можна припустити і те, що за нею ховається який-небудь специфічний боспорський товар. В усіх відомих випадках абревіація представлена тільки у вигляді графіті. Як відно, це може свідчити про те, що вона позначає деякий продукт, що призначався для тривалого зберігання, наприклад, одну з зернових культур. Не виключено, що деякі товари позначали простонародними слівцями, що могли й не потрапити в словники.

АГ, АГА. Монограма АГА з літерою М під нею (можливо, μετρητής — міра рідини в 39,5 л, що приблизно відповідає місткості амфор з цифровим позначенням розглядуваного типу) та іменем ΕΛΕΜΑΘ(ΟΣ) продряпана на реберчастій червоноглинняній амфорі III ст. н. е. з Кеп¹⁰. Подібні абревіації відомі і в інших частинах Північного Причорномор'я — у вигляді дипінті на амфорах Менди IV ст. до н. е. з Ніконія¹¹ і Мелітопольського кургану¹².

Ключем до їхнього розуміння може слугувати дипінті на червоноглинняній амфорі з Ніконія, де букви АГ представлені в сполученні із зображенням виноградного листа¹³, що свідчить про те, що вони позначають якийсь сорт вина. Судячи з усього, це може бути ‘αγάλευκός’ (‘οίνος) — «несолодке» (вино). Привертає до себе увагу те, що в цьому випадку всі абревіації представлені у вигляді дипінті, що по-своєму видається логічним, тому що вино, розлите в амфори, не було призначено для тривалого зберігання. Тому після споживання вмісту тару можна було використовувати для інших цілей. Усі абревіації, що з великою часткою імовірності можна інтерпретувати як назви різних сортів вин, нанесені фарбою.

АІ. Абревіації написані фарбою на фасоській амфорі другої половини V — початку IV ст. до н. е. з мірмекійського зольника I (рис. 1, 1) і на синопській амфорі III—II ст. до н. е. з Акташського поселення, розташованого в безпосередній близькості від боспорських володінь¹⁴. Відомі вони і в інших частинах Північного Причорномор'я — у вигляді дипінті і графіті на червоноглинняних і світлоглиняніх амфорах з Ніконія¹⁵, а також у вигляді дипінті на херсонеській амфорі III ст. до н. е. з поселення Кульчук у Північно-Західному Криму¹⁶.

Установити з повною визначеністю назву товару, що ховається за розглянутою абревіацією, поки що не видається можливим. Як варіанти відзначимо ‘άιρων — «плевели», що згадуються в написі фарбою на широкогорлому горщику кінця II —

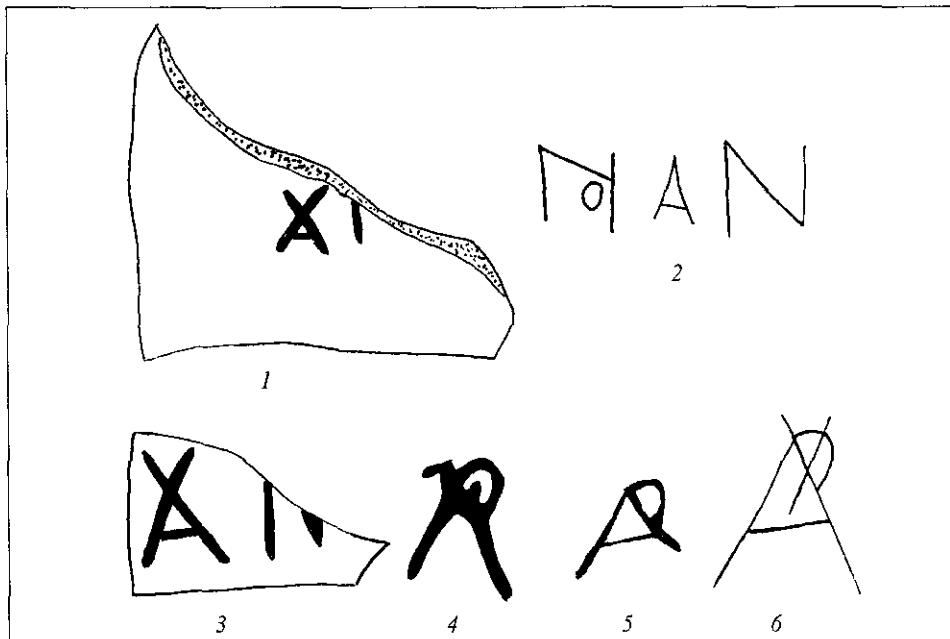

Рис. 1. Графіті і дипінти на давньогрецьких амфорах: 1 — мірмекійський зольник I; 2, 3 — Мірмекій; 4 — Єлізаветівське городище; 5 — мірмекійський зольник II; 6 — Отоночки

початку III ст. н. е. з афінської агори¹⁷. Не виключено, що пlevели могли вжива-ти в медичних цілях, однак зарахувати їх до широко розповсюджених товарів навряд чи можливо. Побіжно зазначимо, що в тих випадках, коли рідкісний і добре відомий товари мали одинаковий початок, назуву першого, щоб уникнути плутанини, писали в більш повній формі чи навіть повністю.

Навряд чи за розглянуту абревіацією може також критися ‘αφάτιον — «сорт рибного соусу», оскільки немає підібних свідчень про його популярність на Боспорі.

Хотілося б звернути увагу, що на горлі глечика перших століть н. е., знайденого в пізньоскіфському могильнику Бельбек I, поруч з абревіацією AI є дуже стилізоване зображення гілочки¹⁸, що, як вважається, має позначати, що в цьому сосуді зберігалася маслинова олія¹⁹, і, отже, можна припускати, що згадана абревіація позначає якийсь сорт цієї олії. Не виключено також, що вона може бути закінченням слова ‘ελαι’ — «маслини» і її використали для того, щоб не виникало плутанини з ‘έλαιον — «маслинова олія», хоча подібне припущення й виглядає досить сумнівним.

ΑΛ, ΑΛΦ. Абревіації належать до числа тих, що трапляються найчастіше. Вони прокреслені на фасоській амфорі V ст. до н. е. і амфорі типу Солоха II з поселення на мисі Зюк²⁰, на червоноглиняній амфорі I—II ст. н. е. з Кеп²¹ і на червоноглиняному піфосі кінця II — початку III ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка²². На світлоглиняній амфорі II — середини III ст. н. е. з Горгіпії є дипінти ΑΛ²³, а на червоноглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса — ΑΛΦ²⁴.

Як видно, розглянуті абревіації варто доповнювати як ‘αλφіта — «ячмінь», що був однією з основних сільськогосподарських культур на Боспорі²⁵.

ΑΛΜ. Абревіації написані фарбою на світлоглиняних і червоноглиняних амфорах III ст. н. е. з Танаїса²⁶.

Швидше за все, зазначена абревіація приховує такі продукти, як ‘άλμη, ‘άλματα, ‘άλμια — «солоні чи мариновані продукти», що могли включати маслини, рибу, овочі і т. п.²⁷. Імовірність подібної інтерпретації підтверджується тим, що під час розкопок Тарса було знайдено піфос, на вінчику якого фарбою позначено ‘άλμα — «розсіл, маринад»²⁸.

ΑΛΟ. Абревіація написана фарбою на світлоглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса²⁹. За припущенням Д.Б. Шелова, вона може позначати такий продукт, як ‘άλωφή — «жир, сало»³⁰.

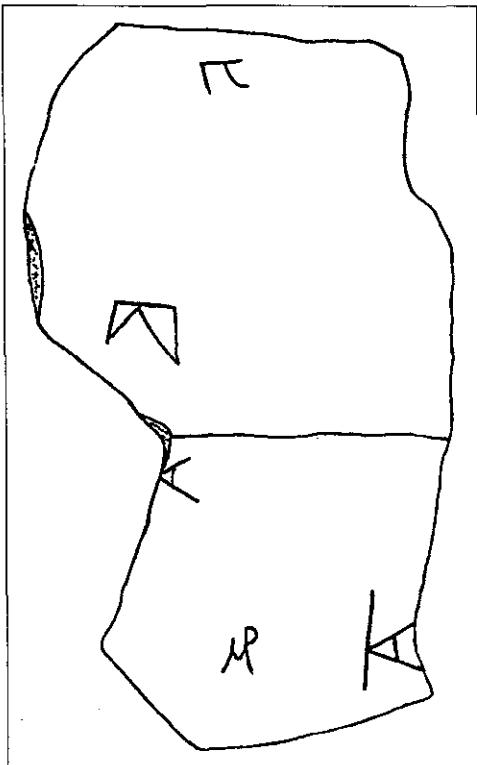

Рис. 2. Графіті та дипінти на давньогрецьких амфорах

вірно, рибу мали подрібнювати на шматки, тому що з цілком зрозумілих причин дорослого осетра розмістити в амфорі, і тим більше вузькогорлій, неможливо.

A, AP, API. Абревіації AP і API належать до числа тих, що трапляються найчастіше, причому часто у вигляді стійких монограм. Це є додатковим свідченням на користь того, що вони виражают якийсь дуже розповсюджений термін. Подібні дипінти відзначені на херсонеській амфорі IV ст. до н. е. з Єлізаветівського городища на нижньому Дону (рис. 1, 4), на синопській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з мірмекійського зольника II (рис. 1, 5), на світлоглиняній амфорі II—середини III ст. н. е. з Горгіпії³⁵, на амфорі типу «Делакеу» середини III—першої чверті IV ст. н. е. з поселення в с. Белінське³⁶, а графіті — на рожевоглиняній амфорі II—III ст. н. е. з поселення Огоньки (рис. 1, 6). Окремо відзначимо дипінти на кількох амфорах типу F другої половини IV — початку V ст. н. е. з поселення Рогожкіно XIII на нижньому Дону. У них з одного боку горла є досить розповсюдженні чотирирядкові написи, що умовно можна назвати групою α/π і являють собою стандартну формулу «від такого-то такому-то»³⁷, а з протилежного боку — написані абревіації AP³⁸. Подібний принцип побудови написів відомий і серед графіті. Так, на одному боці горла червоноглиняної амфори III ст. н. е. з Ілурата є трирядковий напис ΠΩΣ|ΠΟΛΑ|M, що є, можливо, скороченням імен відправника й адресата товару, а також цифрове позначення = 40, а на протилежному — продряпанана абревіація ΛΑ, яку варто розуміти як скорочення від назви товару (рис. 2).

Відомі розглянуті абревіації і в інших частинах Північного Причорномор'я — у вигляді дипінти на червоноглиняній амфорі з Ніконія³⁹, на двох херсонеських амфорах кінця IV — початку III ст. до н. е. з поселення Кульчук, а також у вигляді графіті відповідно на гераклейській амфорі середини II ст. до н. е. і родоській амфорі I ст. до н. е. з цього самого поселення⁴⁰, а також на червоноглиняній амфорі III ст. до н. е. з поселення Чайка⁴¹ і світлоглиняній вузькогорлій амфорі межі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з Булганакського поселення⁴².

У словниках не відзначено назв добре відомих товарів з подібним початком. Не прояснюють ситуацію і матеріали, знайдені під час розкопок афінської агори,

AN, ANT. Перша з цих абревіацій прокреслена на червоноглиняній амфорі елліністичного часу з Мірмекія разом з цифровою міткою, що приблизно позначала ціну товару = 50 оболам (рис. 1, 2), на світлоглиняній вузькогорлій амфорі типу С першої половини III ст. н. е. з Кеп³¹. Дипінти AN є на хіоській амфорі V ст. до н. е. з Мірмекія (рис. 1, 3) і ANT — на червоноглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса³². За межами Боспору абревіація AN відзначена на амфорі пізньоантичного часу з рибозасолювальної цистерни в Херсонесі³³.

Усім критеріям, про які йшлося вище, відповідає назва продукту 'αντακαλος — «кантакей», риба із сімейства осетрових, які ще й нині водяться в Азовському і Чорному морі. Про лов узимку в Керченській протоці осетрів, що за розмірами дорівнювали дельфінам, повідомляє Страбон (Strabo, VII, 23, 18). А поет Антифан, за свідченням Афінея, розхваливав маринованого осетра (τάριχος 'αντακαλος) з Понта (Athen., VII, 21). Археологічні дані також свідчать про те, що осетер був однією з основних промислових риб на Боспорі³⁴. Імо-

щоправда, на амфорі початку III ст. н. е. відзначено дипінти АΡΩΜ, яке М. Лент пропонує доповнювати як 'арф(маттης) ('οινος) — «ароматизоване (вино)»⁴³, а на амфорі початку II ст. н. е. — дипінти АΡΓΙΕΛ, яке вона ж доповнює як 'арγιέλ(αιον) — «біла олія»⁴⁴. Проте їх більш повна форма написання свідчить про те, що ці товари належать до числа досить рідкісних і розглянуті абревіації їх не стосуються.

Можна припустити, що ці абревіації позначають не назву товару, а характеристику деяких його властивостей. Швидше за все, це могло бути 'αριστεύς — «крацій» чи, як прийнято писати в наш час, — «вищий сорт».

Крім того, є низка різного роду комбінацій, що складаються зі скорочень від назв товарів і одиночної літери А-ΑХ⁴⁵, ВА⁴⁶, яка в такому контексті також, можливо, позначала його якість — 'αριστεύς — «крацій». З великою часткою ймовірності можна припускати, що подібним чином варто трактувати також графіті й дипінти у вигляді великих одиночних літер А, що часто трапляються на горлах амфор, причому в ряді випадків не тільки з літерними скороченнями, а й із зображеннями виноградного листя, як на амфорах Менди IV ст. до н. е. з Марининського могильника⁴⁷, що свідчить про те, що в зазначених амфорах зберігалося вино.

ΑΦ. Абревіація продряпана на червоноглинняній амфорі IV ст. до н. с. з Кеп⁴⁸. Відома вона і в інших частинах Північного Причорномор'я — дипінти на червоноглинняній амфорі з Ніконія⁴⁹ і на амфорі пізньоантичного часу з рибозасолювальної цистерни в Херсонесі⁵⁰. Їх можна доповнити або як 'αφ(η̄)η̄ — «сардиня», «канчоус» чи як 'αφάκη — «віка». Херсонеська знахідка дає змогу відлати перевагу першому варіанту. Відзначимо також аналогічну абревіацію на горлі амфори типу F другої половини IV — початку V ст. н. е. з поселення Рогожкіно XIII, з протилежного боку якої є стандартний чотирирядковий напис типу απ⁵¹.

ΑΧ. Абревіації продряпані на синопській амфорі IV—III ст. до н. е. з Патрея в комбінації з одиночною А⁵² і на червоноглинняній амфорі I ст. н. е. з Фанагорії (рис. 3. 1). Відомі розглянуті абревіації із межами Боспору. Як приклад, відзначимо графіті на червоноглинняній амфорі III ст. до н. е. з поселення Чайка⁵³.

Дати однозначну інтерпретацію цієї абревіації поки що не видається можливим, позаяк у словниках не відзначено добре відомих товарів з подібним початком чи деяких характеристик, що належать до їхніх властивостей. Виходячи з того що абревіація представлена тільки у вигляді графіті, за нею має критися якийсь товар, що призначався для тривалого зберігання.

ΒΑ. Абревіації прокреслені на піфосі елліністичного часу з Горгіпії разом з окремою буквою Α⁵⁴, на світлоглинняній вузькогорлій амфорі II — першої половини III ст. н. е. разом з цифровим позначенням ΡΑ із цього самого центру⁵⁵ і червоноглинняній амфорі II ст. н. е. з Мірмекія (рис. 3. 2). є також дипінти на синопській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з мірмекійського зольника II (рис. 4. 1) і на світлоглинняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса⁵⁶.

У словниках можна знайти кілька назв товарів з подібним початком: βάλανοι — «жолуді», які, звичайно, навряд чи мали великий попит у покупців, навіть якщо врахувати, що Διός βάλανοι означає «грецькі горіхи»⁵⁷, які для Боспору були товаром досить екзотичним; βάζα — «фарба», від якої обов'язково мали б за-

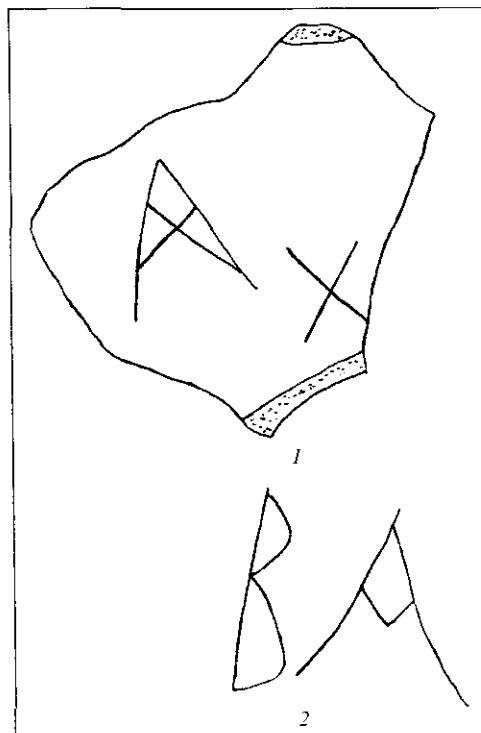

Рис. 3. Графіті і дипінти на давньогрецьких амфорах: 1 — Фанагорія, 2 — Мірмекій

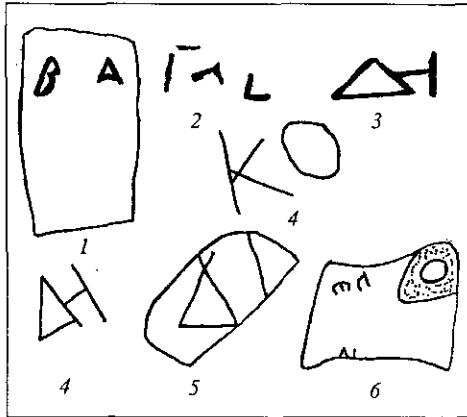

Рис. 4. Графіті та дипінти на давньогрецьких амфорах: 1, 2 — мірмекійський зольник II; 3 — Мірмекій; 4 — Фанагорія; 5 — Порфмій; 6 — Ново-Оtradne

лишилася сліди, однак у жодному випадку їх не відзначено; βάλσαμον — «бальзам» — є занадто загальна назва, тому що різних видів бальзамів існує безліч. Імовірнішим варіантом здається βάκχιος, βάκχος — «вино»⁵⁸.

ГА. Абревіації написані фарбою на двох червоноглинняних амфорах III ст. н. е. з Танаїса, що Д.Б. Шелов доповнював як γάρ(ος) — «крибний соус»⁵⁹.

Можна також відзначити аналогічне графіті на горлі глечика римського часу з одного із поселень херсонеської хори, яке Е.І. Соломоник інтерпретує як γάλα χθ γάρος⁶⁰.

Цілком очевидно, що припущення дослідниці ґрунтуються на матеріалах з афінської агори. Так, на одній зі знайдених там амфор V—VI ст. н. е. є дипінти γάλα — «молоко»⁶¹. Оскільки назва продукту представлена повністю, це свідчить про те, що він належав до числа досить рідкісних. Знайдено також дипінти у вигляді лігатури ГАР на амфорі I—II ст. н. е., що М. Ленг пропонує доповнювати як γάρ(ος) — «крибний соус»⁶².

ГЛУ. Абревіації представлені тільки у вигляді дипінти. Напис на горлі фасоської амфори III ст. до н. е. з Пантікапея привернув увагу В.Д. Блаватського, який цілком переконливо інтерпретував її як γλύ(κος) (‘ολυος) — «солодке» (вино)⁶³. Аналогічні дипінти відзначенні також на синопській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з мірмекійського зольника II (рис. 4. 2) і на кількох червоноглинняних амфорах середини III ст. н. е. з Танаїса, однак в останньому випадку Д.Б. Шелов сумнівався, що напис варто розуміти як скорочення від назви товару на тій підставі, що дороге вино навряд чи зберігали в амфорах великої місткості⁶⁴. Важко висловити, наскільки обґрутовані подібні сумніви, тому що солодке вино дійсно належало до елітних сортів. Так, Афіней свідчить про те, що таке вино спеціально виготовляли в невеликих кількостях для фасоського пританея (Athen., I, 32 a). Проте у будь-якому випадку не можна виключати того, що навіть найдорожчий сорт вина за потреби могли завозити в Танаїс.

За межами Боспору подібна абревіація у вигляді дипінти відзначена тільки на амфорі типу Солоха II з кургану Солоха⁶⁵.

ΔΗ. Абревіація написана фарбою на синопській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з Мірмекія (рис. 4. 3), а також продряпана на червоноглинняній амфорі II ст. н. е. з поселення Батарейка I⁶⁶ і на широкогорлі рожевоглинняній амфорі II—III ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка⁶⁷.

Відзначимо також комбінації ΔΗ з ΑΝ на світлоглинняній амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з поселення Батарейка I⁶⁸ і з ΚΟ на фасоській амфорі III ст. до н. е. з Фанагорії (рис. 4. 4). Імовірно, останню можна вважати аналогічною комбінацією ΔΗ-Κ, прокресленої з різних боків горла червоноглинняної амфори I ст. до н. е. — I ст. н. е. з городища Чайка⁶⁹.

Назв широко розповсюджених товарів з подібним початком у словниках не відзначено. Тому можна припустити, що ці абревіації стосуються характеристики властивостей товару. Як найімовірніший варіант можна запропонувати δῃ(κτικός) — «той, що має гострий присмак», чи, як пишуть нині, — «з додаванням спецій».

ΔΙ. Абревіація прокреслена на горлі синопської амфори III—II ст. до н. е. з Порфмія (рис. 4. 5). є також комбінація ΕΔ|ΔΙ, представлена у вигляді дворядкового напису на світлоглинняній амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з поселення Ново-Оtradne (рис. 4. 6).

Відомі розглянуті абревіації і в інших частинах Північного Причорномор'я — у вигляді графіті на червоноглинняній амфорі з Ніконія⁷⁰ і на синопській амфорі

Рис. 5. Графіті і дипінти на давньогрецьких амфорах: 1 — Парфеній; 2 — Огоньки; 3 — Фанагорія; 4 — Мірмекій; 5, 6 — Пантікалей; 7 — Гермонаса

ІІІ ст. до н. е. з поселення Чайка⁷¹, а також у вигляді дипінти на двох гераклейських амфорах першої чверті ІV ст. до н. е. з кургану Двогорба могила в Донецькій обл.⁷². Варто додати, що на фасоській амфорі ІІІ ст. до н. е. з Ольвії фарбою написана комбінація АΙ|ΔΙ⁷³, а на гераклейській амфорі ІІ ст. до н. е. з поселення Чайка продряпана комбінація МΕ|ΔΙ⁷⁴.

Привертає увагу, що зазначені абревіації трапляються в комбінації зі скороченнями назв різних товарів. Це дає змогу припускати, що вони позначають не саме товар, а деяку його характеристику. Їхнє значення дозволяють зрозуміти аналогії з афінської агори. На деяких знайдених там сосудах, що датуються в межах перших століть н. е., неодноразово засвідчені написи δίκαιος — «справедлива міра»⁷⁵. В одному випадку написано навіть конкретніше: ο'|ι|νηρος δίκαιο[ς] — «справедлива міра вина»⁷⁶. Отже, є вагомі підстави думати, що амфори з подібними абревіаціями використовували як мірні стандарти для різних рідкісних продуктів.

Е, ЕΛ. Згадані абревіації у вигляді і графіті, і дипінти трапляються дуже часто. Як приклади, відзначимо фасоську амфору ІV—ІІІ ст. до н. е. з Пантікалея⁷⁷, коричневоглинняну амфору ІІ—I ст. до н. е. з Парфенія (рис. 5, 1), світлоглинняну вузькогорлу амфору І ст. до н. е. — І ст. н. е. з цього самого центру⁷⁸, червоноглинняні і світлоглинняні амфори відповідно ІІ—ІІІ ст. н. е. з поселень поблизу с. Михайлівка⁷⁹, Огоньки (рис. 5, 2) і ІІІ ст. н. е. з Танаїса⁸⁰. Відомі аналогічні абревіації і в інших частинах Північного Причорномор'я, наприклад, у вигляді дипінти на червоноглинняній амфорі кінця VI — початку V ст. до н. е. з Ольвії⁸¹.

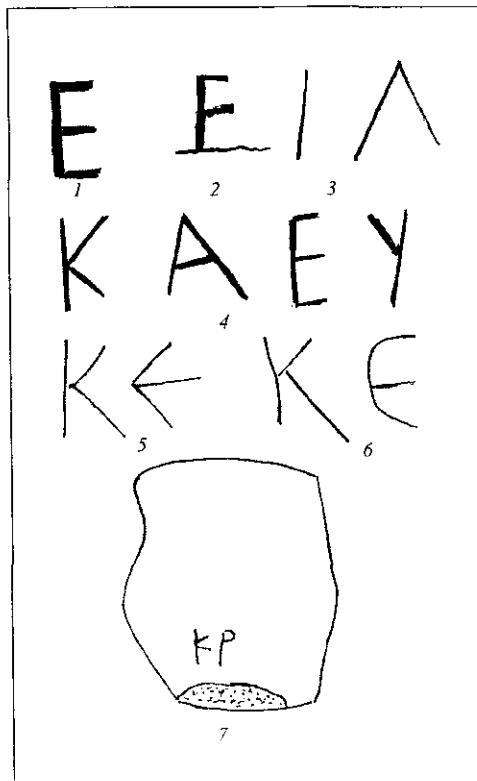
Свідчення, що містяться в папірусах з архіву Зенона, дають змогу інтерпретувати їх як ἑλαῖον — «олівкова олія», хоча не виключено і ἑλαῖα — «маслини»⁸².

ЕР. Абревіація написана фарбою в сполученні з цифровим позначенням = 14 кесестам на великий світлоглинняний амфорі ІІІ ст. н. е. з Танаїса⁸³. Цілком імовірно, що її варто доповнити як ἑρ(υθρος) (οινος) — «червоне (вино)»⁸⁴.

Як аналогію можна відзначити дипінто на світлоглинняній вузькогорлій амфорі другої половини ІІІ — початку ІV ст. н. е. з черняхівського могильника в с. Вікторівка Миколаївської обл.⁸⁵.

ЕΥ. Подібні абревіації дуже часто трапляються на амфорах різних центрів, що належать до найширшого хронологічного діапазону. Як приклади згадаємо дипінти на амфорі невідомого походження V ст. до н. е. з Мірмекія⁸⁶, а також графіті на коричневоглинняних амфорах І—ІІ ст. н. е. з поселення на мисі Зюк⁸⁷ і Горгіпії⁸⁸. Крім того, у Мірмекії було виявлено фрагмент синопської амфори ІІ—ІІІ ст. до н. е. з дипінти у вигляді дворядкової комбінації ΚΑ|ΕΥ (рис. 5, 4), аналогія якої відзначена на світлоглинняній вузькогорлій амфорі ІІ—ІІІ ст. н. е. з поселення в с. Капуловка на нижньому Дніпрі⁸⁹.

Абревіація ЕУ також неодноразово траплялася на всьому Північному Причорномор'ї — у вигляді дипінти на червоноглинняній амфорі з Ніконія⁹⁰ і на пізньо- античній амфорі з рибозасоловальної цистерни в Херсонесі⁹¹, у вигляді графіті на родоській амфорі ІІІ ст. до н. е. з поселення Кульчук⁹².

Назв широко розповсюджених товарів з подібним початком у словниках не відзначено, тому цілком можливо, що ця абревіація є повною формою написання характеристики якості товару 'εο — «гарний», на відміну від 'αριστεύς — «найкращий». Щоправда, на амфорі невідомого місця знахідки є абревіація ΕΥΣΤΑΘ⁹³, яку Д.Б. Шелов пропонував доповнювати як 'ευστάθ(ης) — «міцне (вино)»⁹⁴, однак подібне визначення стосовно вина не вживалося. В.І. Кузіщин і А.І. Іванчик розшифровують її як 'εύσταθ(μος) — «той, що має правильний розмір, повновагий», тобто, на їхню думку, цю амфору могла застосовувати як мірний стандарт⁹⁵. Подібним чином дослідники інтерпретують і абревіацію ΕΥΣΤΑ на вузькогорлій світлоглинняній амфорі типу F із так званої «садиби Басилидів» пізньоантичного часу в околицях Херсонеса⁹⁶. Проте подібне припущення варто визнати неспроможним, тому що перед нами явно початок одного з особистих імен, яке входить до складу стандартного чотирирядкового напису групи α.π.

НР. Абревіації представлені тільки у вигляді графіті — по сирій глині на лесбоській амфорі межі VI—V ст. до н. е. з Патрея⁹⁷, фасоській амфорі другої половини V ст. до н. е. з Німфея⁹⁸ і на оранжевоглинняній амфорі IV ст. н. е. з поселення Батарейка I⁹⁹. Як приклад поширення розглянутих абревіацій за межами Боспору відзначимо графіті на світлоглинняній амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з пізньоскіфського Булганакського городища¹⁰⁰.

Назв добре відомих товарів з подібним початком у словниках не відзначено. І.Б. Брашинський висловив думку, що такі абревіації слід розглядати як аог. чи рі. від дієслова 'αφρ значенні «одержати», «придбати» чи замість NP варто читати РН і розуміти як скорочення від дієслова 'ρρτως у значенні «точно»¹⁰¹. Перша частина цього припущення виглядає дещо неприродною, а друга, як нам здається, заслуговує на увагу. На її підтвердження можна привести спостереження, що подібна абревіація була прокреслена по сирій глині на лесбоській амфорі з Патрея. Украї малоймовірно, що із самого початку абревіація могла бути призначена для якогось визначеного товару, а от гіпотеза про те, що вона мала слугувати мірним стандартом, є більш правдоподібною. Додамо, що на вже згадуваний червоноглинняній амфорі II—III ст. н. е. з поселення Куль-Тепе перед абревіацією ΛΒ стоять лігатура ΡΗ, що також можна розуміти в такому самому значенні¹⁰².

ІА. Абревіації продряпані на хіоській амфорі середини V ст. до н. е. з Фанагорії (рис. 5, 3) і на рожевоглинняній боспорській амфорі III ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка¹⁰³. Можливо, її слід доповнити як 'ιλύς — «густий, з осадом». Згідно зі словниками, подібне визначення застосовували для вина.

КА. Абревіації представлені у вигляді графіті й ліпінті на червоноглинняних амфорах I ст. до н. е. з Порфмія, де вони, поряд з іншими позначеннями, трапляються кілька разів (рис. 5). II—III ст. н. е. з Тиритаки¹⁰⁴ і Горгіпії¹⁰⁵. За межами Боспору подібна абревіація нанесена фарбою. наприклад, на амфорі Менди з Мелітопольського кургану¹⁰⁶.

Зрозуміти їхнє значення допомагають написи на амфорах II і кінця III ст. н. е., знайдені під час розкопок афінської агори, серед яких є ліпінті καθαρού λ(ίτρου), що слід розуміти як посилення на точність маси¹⁰⁷. Це ж слово засвідчене також у написі фарбою на горлі глечика кінця V—VI ст. н. е.¹⁰⁸. У такому самому значенні ця абревіація представлена і в одному випалку на червоноглинняній амфорі з Порфмія, поруч з якою є лігатура ΜΡ, що, імовірно, слід розшифровувати як μετρητής — міра рідини = 39,5 л.

В інших же випадках, коли на амфори нанесена одиночна абревіація КА, її, мабуть, слід доповнювати як καθαρος у значенні «чистий, очищений (продукт)», на відміну від 'ιλύς. На вже згадуваній амфорі з Порфмія поруч з розглянутою абревіацією є абревіація ΠΑ, що позначає сам товар, а на червоноглинняній амфорі IV ст. н. е. з поселення Батарейка I поруч зі схематичним зображенням «гілочки» продряпанана велика літера Κ, що, як видно, варто також розуміти як καθαρος у значенні «чистий, очищений»¹⁰⁹.

Слід додати, що на горлі глиняної урні з чотирма ручками, знайденої на Боспорі, є напис фарбою, що датується, судячи зі шрифту, III ст. до н. е., в якому згадується καθαραιλέπραι¹¹⁰. Останнім словом позначали солону рибу з лускою.

З інших можливих варіантів відновлення абревіацій КА можна назвати такі. На амфорі I—II ст. н. е. з афінської агори є дипінті у вигляді абревіації КАН, яку М. Ленг приблизно доповнювала як καν(θαρίτης) (‘οίνος), хоча сама ж вважала подібну інтерпретацію не дуже переконливою, відзначаючи, що напис міг позначати і початок імені¹¹¹. Один раз як вміст фарбою на амфорі II ст. н. е. повністю відмічене слово κάρποι — «плоди»¹¹². Проте ця назва видається занадто загальною, до того ж її повне написання свідчить про те, що цей товар належав до числа рідкісних.

КЕ. Абревіації відзначенні тільки у вигляді дипінті — на світлоглинняних вузькогорлих амфорах відповідно I ст. до н. е. — I ст. н. е. і III—IV ст. н. е. з Пантікапея (рис. 5, 5, 6). Аналогічна абревіація відзначена і на горлі червоноглинняної амфори пізньоантичного часу з рибозасолювальної цистерни в Херсонесі¹¹³.

Серед товарів, що могли б мати широке розповсюдження на Боспорі, з подібним початком відзначенні κέγχρος — «просо», κέγχροι — «риб’яча ікра» і κέφαλος — «кефаль». Херсонеська знахідка дає змогу віддати деяку перевагу одному з двох останніх варіантів. До того ж просо, що було однією з основних сільськогосподарських культур на Боспорі¹¹⁴, належить до товарів тривалого зберігання, що зазвичай позначали за допомогою графіті.

КО. Абревіації представлені тільки у вигляді графіті — на фасоській амфорі III ст. до н. е. з Фанагорії, причому в комбінації з ΔΗ (рис. 4, 4), на червоноглинняній амфорі перших століть н. е. з Феодосії¹¹⁵ і на широкогорлій рожевоглинняній амфорі кінця II ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка¹¹⁶. За межами Боспору розглянута абревіація відзначена на коричневоглинняній амфорі II—I ст. до н. е. з поселення Чайка¹¹⁷.

На амфорі римського часу з афінської агори є абревіація КОРУ, написана фарбою, що М. Ленг приблизно доповнювала як κορὶ(άνδρος) — «товар із запахом коріандру» чи як торгову марку Корінфа¹¹⁸. Проте кожен з цих товарів на Боспорі навряд чи міг мати широке розповсюдження. Малоймовірно також, що на його території великим попитом могли користуватися і такі товари, як κόλλα — «камедь, клей», κορίαννον — «коріандр», κόστος — «індійська пряність». Утім у словниках не відзначено й інших добре відомих товарів з подібним початком, за винятком, можливо, тільки κολίαι — «колій», як греки називали один з різновидів туниців. Цей варіант не виключений, тому що тунець був однією з основних промислових риб на Боспорі¹¹⁹, хоча визнати його остаточним навряд чи можливо.

КР, КРІО. Перша з цих абревіацій прокреслена на хіоській амфорі V ст. до н. е. з Гермонаси (рис. 5, 7) і червоноглинняній амфорі кінця II — початку III ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка¹²⁰, а друга — написана фарбою на червоноглинняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса¹²¹.

У словниках з подібним початком можна знайти тільки декілька пов’язаних між собою назв товарів: κριθή — «ячмінь», що, як уже зазначалося, був однією з основних сільськогосподарських культур на Боспорі; κριθίνος (‘οίνος) — «ячмінне вино, пиво». Судячи з усього, словами ‘алфіта і κριθή могли позначати різні сорти ячменя.

АА. До цього часу на Боспорі відзначено лише один випадок вживання подібної абревіації, продряпаної на червоноглинняній амфорі III ст. н. е. з Ілурада (рис. 2, 1), хоча в цілому по Північному Причорномор’ї їх знайдено набагато більше, наприклад, у вигляді дипінті на червоноглинняній амфорі з Ніконія¹²² і на синопській амфорі останньої четверті IV — початку III ст. до н. е. з поселення Кульчук¹²³. Відзначимо дипінті на червоноглинняній амфорі з поселення Чайка, де згадана абревіація відзначена в комбінації з окремою буквою А, що, можливо, у цьому контексті позначає сорт товару — ‘αριστεῖς¹²⁴.

Серед товарів з подібним початком, що могли мати широке розповсюдження на Боспорі, у словниках згадується тільки λάθυρος — «вика» — одна із сільськогосподарських культур, яку вирощували на його території¹²⁵.

ЛІ. Декілька подібних дипінті виявлено на амфорах III ст. н. е. з Танаїса¹²⁶. За переконливим припущенням Д.Б. Шелова, їх варто доповнювати як λίπος — «жир» чи λίπας, λίπαρον — «олія»¹²⁷.

Аналогічний напис відзначено також на горлі амфори типу F другої половини IV — початку V ст. н. е. з поселення Рогожкіно XIII¹²⁸.

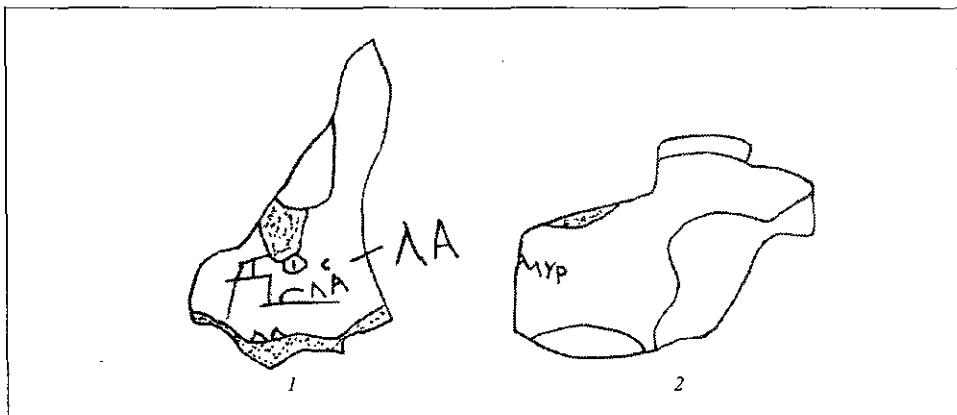

Рис. 6. Графіті та дипінти на давньогрецьких амфорах. Порфмій

МА. Абревіація продряпана великими літерами на широкогорлій червоно-глиняній амфорі II ст. н. е. з поселення Батарейка I¹²⁹. Її можна доповнити як *μα(ινη)* — «анчоус» чи *μά(ρυος)* (‘οινος) — «міцне (вино)». Важко віддати перевагу одному з них, хоча слід зазначити, що анчоус (хамса), судячи з археологічних даних, був однією з основних промислових риб на Боспорі¹³⁰.

МЕ. Абревіації прокреслені на лесбоській амфорі зі стаканоподібною ніжкою з Німфея¹³¹, на піфосі I—II ст. н. е. з Кеп¹³² і червоноглиняній амфорі II—III ст. н. е. з цього ж центру¹³³. Окрім того, абревіація МЕЛІТ написана фарбою на червоноглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса¹³⁴. Відома розглянута абревіація і в інших частинах Північного Причорномор'я. Як приклад відзначимо графіто МЕЛ на горлі іонійського глека другої половини VI ст. до н. е. з Ольвії¹³⁵.

Зрозуміти значення розглянутих скорочень допомагають свідчення, що містяться в папірусах з архіву Зенона, де часто згадується *μέλιτος* — «мед»¹³⁶, а також матеріали з афінської агори. Це слово повністю написане фарбою на знайдених там амфорах III—IV ст. н. е.¹³⁷, а в одному випадку на амфорі IV ст. н. е. вміст навіть конкретніше було позначене як *ξανθου μέλιτος* — «темно-коричневий мед»¹³⁸. На горщiku середини III ст. н. е. фарбою як вміст зазначено *οινου μελιτίου* — «медове вино»¹³⁹.

Проте слід мати на увазі, що на кількох амфорах пізньоантичного часу з Афін як вміст відзначено також *μελίνος* = *μέλινος* = *μελίνη* — «просо»¹⁴⁰. Утім слово це досить рідкісне і відзначено тільки в словнику H.G. Liddell, R. Scott, H.S. Jones. До того ж, привертає увагу те, що воно нанесено винятково на амфорах італійського виробництва і могло мати тільки локальне поширення, тому що в грецькій мові просо звичайне позначалося словом *κέγχρος*.

МY, MYP. Абревіації MYP написані фарбою на коській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з мірмекійського зольника II (рис. 6, 2) і світлоглиняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса¹⁴¹, а MY — продряпана на світлоглиняній амфорі I ст. н. е. з поселення Батарейка I¹⁴².

У словниках серед відомих товарів з подібним початком можна відзначити *μύρον*, *μύρρα* — «мирра, смола аравійського мирта» і *μύριντς* — «солідке вино, приправлене ароматичними складниками». Найімовірнішим вважається останній варіант, тому що смола миртового дерева навряд чи була широко розповсюдженна на території Боспору¹⁴³.

НАФА. Багато подібних написів у вигляді дипінти, що легко доповнюються як *ναφ(θ)α* — «нафта», було знайдено в Танаїсі, куди нафту, можливо, привозили з Керченського півострова¹⁴⁴. Навряд чи зазначену форму можна розглядати як скорочення, швидше за все, вона відображує особливості місцевої вимови, і, отже, перед нами єдиний випадок практично повного написання назви товару.

ОР. Абревіація продряпана на вузькогорлій світлоглиняній амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з Кеп¹⁴⁵. Імовірно, її можна доповнити як *’όρ(κυς)* — «тунець» чи *’όρ(οβος)* — «вика».

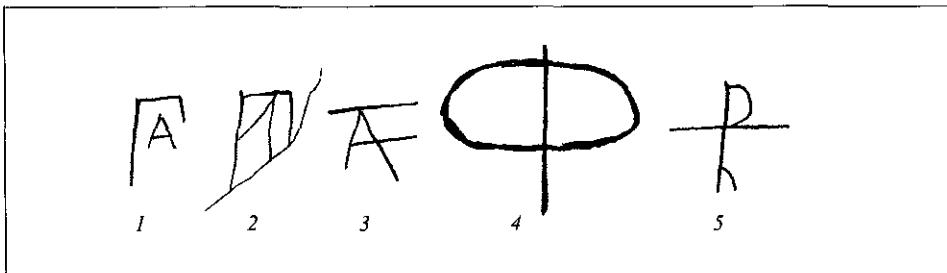

Рис. 7. Графіті та дипінти на давньогрецьких амфорах: 1, 5 — Мірмекій; 2 — Єлизаветівське городище; 3 — Порфмій; 4 — с. Героївка

ПА. Абревіація написана фарбою на синопській амфорі межі IV—III ст. до н. е. з Мірмекія (рис. 7, 1), а також прокреслена на червоноглинняних амфорах того ж часу з Єлизаветівського городища (рис. 7, 2) і I—II ст. н. е. з поселення Кам'яна Батарейка¹⁴⁶. За межами Боспору розглянуті абревіації відзначенні у вигляді графіті на синопській амфорі III—II ст. до н. е. з меото-сарматського могильника поблизу с. Усть-Лабинська¹⁴⁷, а також на червоноглинняній амфорі з Північно-донузлавського городища¹⁴⁸.

Зрозуміти їхнє значення допомагають написи з афінської агори. На одній з амфор першої половини II ст. н. е. фарбою повністю була написана назва вмісту πάσσον (‘οίνος) — «ізюмне вино»¹⁴⁹. В інших випадках, мабуть, цей же сорт вина позначений фарбою абревіаціями ΠΑΣ на амфорі кінця II — початку III ст. н. е.¹⁵⁰ і ΠΑ — на амфорах I і V ст. н. е.¹⁵¹. Припущення Е.І. Соломонік, що згадану абревіацію можна доповнювати як παλαιός (‘οίνος) — «старе, витримане (вино)»¹⁵² видається непереконливим, тому що подібний сорт вина ніяк не можна зарахувати до широко розповсюджених, а крім того, маломовірно, щоб зовсім різні сорти позначали однією й тією самою абревіацією.

ΠΥΡ. Абревіація продряпана на червоноглинняній боспорській амфорі III ст. н. е. з Ілурада¹⁵³. За цілком ймовірним припущенням В.Ф. Гайдукевича, її слід інтерпретувати як πυρός — «пшениця»¹⁵⁴. Деяло непокірті одниничність подібної абревіації, тому що пшениця була однією з основних сільськогосподарських культур на Боспорі¹⁵⁵. Можливо, це пояснюється тим, що пшеницю позначали яким-небудь іншим словом, що криється за однією з не розтлумачених нами абревіацій.

ΡΩ. Абревіація написана фарбою на світлоглинняній вузькогорлій амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з поселення Батарейка II¹⁵⁶. Таке саме дипінто відзначено і на херсонеській амфорі межі III—II ст. до н. е. з поселення херсонеської хори Кульчук¹⁵⁷.

Із товарів масового розповсюдження з подібним початком у словниках можна знайти тільки ρω(μαλέος) (‘οίνος) — «міцне, кріплene (вино)».

ΤΑ, ΤΑΡ. Абревіації належать до числа найпоширеніших. Як приклади відзначимо графіті на червоноглинняній амфорі IV ст. до н. е. разом з цифровим позначенням MB = 42 з Патрея¹⁵⁸, фасоській амфорі III ст. до н. е. з Порфмія (рис. 6, 3), а також ділінто на світлоглинняній вузькогорлій амфорі I ст. до н. е. — I ст. н. е. з поселення Батарейка II¹⁵⁹. За межами Боспору ділінто у вигляді абревіації ΤΑΡ відзначено на синопській амфорі кінця III — початку II ст. до н. е. з поселення Кульчук¹⁶⁰.

Навряд чи можуть бути сумніви в тому, що ці абревіації слід доповнювати як τάριχος — «в'ялена солона (риба)». Ще Гесіод, судячи з повідомлення Афінія, називав Боспор багатим на в'ялену рибу — ὁ ταριχόπλεως Βόσπορος (Athen., III, 84). Страбон і Пліній також згадують про ταριχη ποντίκα (Strabo, III, 2, 6; Plin. NH., XXXII, 146). Про вивіз соленої риби (τάριχοι) з Пантікапея в Феодосію для якогось землевласника повідомляє Демосфен у промові проти Лакрита (Demosth. adv. Lacr., XXV, 32). Страбон також писав про експорт у Грецію соленої риби з Меотіди (Strabo, VII, 24, 6).

ΤΥΡ. Абревіація відзначена у вигляді дипінто на широкогорлій червоноглинняній амфорі III ст. н. е. з Танаїса¹⁶¹. Її можна доповнити як τυρ(ός) чи τύρ(ῳμα) — «творог, сир»¹⁶².

Ф. Дипінгті у вигляді одиночної літери Ф відзначені на фасоській амфорі межі V—IV ст. до н. е. з Горгіпії¹⁶³, червоноглинняних амфорах IV—III ст. до н. е. з Феодосії¹⁶⁴ із поселення в с. Героївка (рис. 7, 4), а також III ст. н. е. з Танаїса¹⁶⁵. Відзначимо також абревіацію ФА на горлі амфори типу F другої половини IV — початку V ст. н. е. з поселення Рогожкіно XIII, із протилежного боку горла якої є стандартний чотирирядковий напис типу α/π¹⁶⁶.

Установити точно товар, що криється за подібною абревіацією, до цього часу не вдається можливим. У цьому випадку не допомагають і аналогії з афінської агори. Так, на одній зі знайдених там амфор III ст. н. е. як вміст фарбою позначено Φαλερυ(ός) (‘οίνος) — «фалернське (вино)»¹⁶⁷, однак подібний сорт вина навряд чи був широко розповсюджений на Боспорі. Д.Б. Шелов як можливі варіанти називав φάρμακον, φαρμακεία — «ліки», φαρμακείον — «фарба», φάκτη — «сочевиця», φύκος — «фарба, рум’яна», хоча і вважав їх малоймовірними. До ймовірніших варіантів він зарахував φοινίξ (‘οίνος) — «червоне (вино)», φοινίκων (οίνος) — «фінікійське (пальмове) (вино)», φαυλίαι — «низькосортні оливки», φαυλός (‘οίνος) — «вино низької якості»¹⁶⁸. До цього списку можна додати також φύκης (φύκις) — «вид риби» чи φύκος (φύκιος) — «вид рибного соусу», що як вміст відзначено на одній з амфор пізньоантичного часу з рибозасолювальної цистерни в Херсонесі¹⁶⁹. Поки що важко віддати перевагу одному зі згаданих варіантів, хоча фінікійське вино, звичайно, навряд чи масовими партіями завозили на Боспор, а от сочевиця на його території була однією з основних сільськогосподарських культур¹⁷⁰. Цілком імовірним виглядає і припущення щодо φαυλός (‘οίνος).

ХАР. Абревіація прокреслена на світлоглинняній амфорі II — середини III ст. н. е. з Горгіпії¹⁷¹. Можливо, її слід доповнити як χάρ(αξ) — «морський лаш». Подібна абревіація на амфорі пізньоантичного часу виявлена і в рибозасолювальній цистерні в Херсонесі¹⁷². Про популярність цієї риби може свідчити та обставина, що її ім’ям була названа римська фортеця, розташована на південному узбережжі Криму.

ХР, ХРУ. Абревіації прокреслені на родоській амфорі II—I ст. до н. е. з Кеп¹⁷³, червоноглинняній амфорі перших століть н. е. з Мірмекія (рис. 7, 5) і боспорській рожевоглинняній амфорі кінця II — початку III ст. н. е. з поселення в с. Михайлівка¹⁷⁴. Можливо, її слід доповнити як χρυ(δαίκος) (‘οίνος) — «золотисте (вино)». Подібний сорт вина був, судячи з усього, відомий в Афінах¹⁷⁵.

Крім того, за матеріалами з афінської агори прослідковується ще кілька найменувань товарів, які на Боспорі поки що невідомі, хоча, звичайно, не можна виключати, що вони там будуть виявлені в майбутньому.

На амфорах V—VI ст. н. е. є дипінгті ‘Αμινναϊος (‘οίνος) — «аминнське (вино)»¹⁷⁶. Про аминнське вино згадує Пліній (NH. XIV. 4. 21).

На амфорі початку V ст. н. е. як вміст фарбою позначена абревіація ΑΠΙ, яку М. Ленг пропонує доповнювати як ‘απί(της) (‘οίνος) — «грушеве вино» чи ‘απί(ατον) (‘οίνος) — «вино із запахом селерія»¹⁷⁷.

На сосуді кінця II — початку III ст. н. е. є дипінто ‘ασπαράγος — назва трави, яку, можливо, вживали з лікувальною метою¹⁷⁸.

На амфорі пізньоримського часу є графіто ΑΥΤΝ. яке приблизно можна доповнити як ‘αψιν(θίτης) (‘οίνος) — «вино з запахом полину» чи ‘έλαιον ‘αψιν(θινον) — «маслинова олія з запахом полину»¹⁷⁹.

На амфорі середини II ст. н. е. є дипінто ‘ενιασιαϊον. Точне значення цього слова невідомо, але приблизно воно може позначати якийсь сорт вина¹⁸⁰.

На амфорі кінця III — початку IV ст. н. е. чорною фарбою написано слово θέματα, точний зміст якого невідомий, але приблизно його можна трактувати як «речі, покладені всередину» чи «збережені речі»¹⁸¹.

На амфорі VI ст. н. е. фарбою написана абревіація ΜΕΗ, яку можна доповнити як Μεν(δαιος) (‘οίνος) — «мендайське (вино)»¹⁸².

На амфорі останньої четверті V ст. до н. е. фарбою написано слово ‘όξος = ‘όσχος (‘οίνος) — «дешеве (вино)»¹⁸³.

На амфорі кінця IV ст. н. е. фарбою написана абревіація ΠΕΡ, яку можна приблизно доповнити як περ(υσινός). Точне значення цього слова невідоме, але, можливо, воно стосується позначення віку вина¹⁸⁴.

На амфорах перших століть н. е. є написи фарбою ПРАМ і ПРАМН, що, найімовірніше, спід доповнювати як Прόμν(ειος) (‘οίνος) — «прамнейське (вино)»¹⁸⁵.

На вузькогорлій амфорі початку I ст. н. е. фарбою як вміст позначено ρατφ(ανέλαιον) — «трояндова олія»¹⁸⁶.

На амфорі другої половини IV ст. н. е. є дипінто ТРУ, яке можна доповнити як τρυ(ύα). Цим словом, за свідченням Гесихія, позначали будь-яку рідину, наприклад маслинову олію чи вино¹⁸⁷.

На амфорі початку V ст. н. е. фарбою написано слово ψωνο(—), що, за пропущенням М. Ленг, може позначати називу невідомого сорту вина¹⁸⁸.

На амфорі середини III ст. н. е. є дипінто ‘ұбата — «рідина»¹⁸⁹.

Отже, зазначимо, що, судячи з написів на амфорах, знайдених на території Боспору, в них зберігали і перевозили різні сорти вин, деякі види злаків, порід риб, а також мед, нафту, маслинову олію і т. п. Причому ці товари розрізнялися за свою якістю, могли мати чи не мати різного роду домішки, що також спеціально зазначалося.

Разом з тим виявлено багато назв невідомих товарів, наприклад в Афінах, і навпаки. Абсолютно очевидно, що в різних районах античного світу, хоча б за кліматичних чинників, були популярні різні товари. Безсумнівно, що іхнє виявлення, а потім диференціація за хронологічною і територіальною ознаками відкриває нові можливості для вивчення античної торгівлі.

¹ Беттгер Б., Шелов Д.Б. Дипінти на амфорах из Танаиса. — М., 1998. — 238 с. + 91 табл. ил.

² Papiri greci e latini, pubblicazioni della Societe italiana per la ricerca del papiri // Firenze. — 1917. — Vol. IV, N 428, 535.

³ Lang M. Graffiti and dipinti // AA. — 1976. — 21 (N.J.). — 116 p. + 62 pl.

⁴ Lang M. Op. cit. — Hd. 1—23.

⁵ Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 40, 54.

⁶ Там же. — С. 86—90.

⁷ Емец И.А., Петерс Б.Г. Эпиграфические материалы из Патрея // Древности. — 1992. — Вып. 3, № 53.

⁸ Емец И.А. Эпиграфические материалы с Керченского полуострова. II // ЭВ. — 1999. — Вып. 5, № 78.

⁹ Емец И.А. Граффити и дипинти с античных поселений Азиатского Боспора // ЭВ. — 2000. — Вып. 6, № 59, 60.

¹⁰ Там же. — № 23.

¹¹ Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья). — Л., 1984. — С. 176.

¹² Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА АН СССР. — 1960. — № 83. — Тип 24, 6.

¹³ Головко И.Д. Эпиграфические находки // МАСП. — 1966. — Вып. 5, № 1.

¹⁴ Бессонова С.С., Бунятиян Е.В., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К., 1988. — С. 206. — Рис. 62, 5.

¹⁵ Головко И.Д. Указ. соч. — № 2, 3, 41.

¹⁶ Голенцов А.С., Емец И.А. Граффити и дипинти с поселения Кульчук в Северо-Западном Крыму // ЭВ. — 1995. — Вып. 4, № 35.

¹⁷ Lang M. Op. cit. — Hd. 11.

¹⁸ Дащевская О.Д. Поздние скифы в Крыму // САИ. — 1991. — Вып. Д1-7. — Табл. 55, 4.

¹⁹ Шелов Д.Б. Экономическая жизнь Танаиса. Античный город. — М., 1963. — С. 124; Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах из танаисских комплексов // НЭ. — 1989. — 15. — С. 108.

²⁰ Масленников А.А. Граффити и дипинти с мыса Зюк // КСИА. — 1987. — № 191. — № 3, 6.

²¹ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 24.

²² Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения у с. Михайловка // РА. — 1994. — № 2. — С. 175. — Рис. 5, 11.

²³ Алексеева Е.М. Античный город Гергиппия. — М., 1997. — С. 375. — Табл. 93, 12.

²⁴ Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах... — С. 121. — Рис. 9, 77.

²⁵ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.: Л., 1949. — С. 95—96; Главатский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953. — С. 78, 79; Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — С. 182, 184—185.

²⁶ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 112. — Рис. 6, 50.

²⁷ Там же. — С. 113.

- ²⁸ Jones F.F. The Pottery // Excavations of Gozlu — Kule. Tarus. — Princeton, 1950. — Vol. 1. — P. 282; Vol. 2. — Pl. 174, 887.
- ²⁹ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 112. — Рис. 6, 51.
- ³⁰ Там же. — С. 114.
- ³¹ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 25.
- ³² Книпович Т.Н. Танаис (историко-археологическое исследование). — М.; Л., 1949. — С. 75. — Рис. 29, 2.
- ³³ Беляев С.А. Позднеантичные надписи на амфорах из раскопок Херсонеса 1961 г. // НЭ. — 1968. — 7. — С. 134. — Табл. IV, б.
- ³⁴ Лебедев В.Д., Лапин Ю.Е. К вопросу о рыболовстве в Боспорском царстве // МИА СССР. — 1954. — № 33. — С. 199.
- ³⁵ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 375. — Табл. 95, II.
- ³⁶ Емец И.А., Зубарев В.Г. Граффити и дипинти с городища у села Белинское // ДБ. — 2000. — Вып. 3, № 18.
- ³⁷ Шкорпил В.В. Керамические надписи, найденные при раскопках на северном склоне горы Митридат в г. Керчи // ИАК. — 1902. — Вып. 3, № 2—5; Емец И.А., Чевелев О.Д. Эпиграфические материалы с Керченского полуострова // ЭВ. — 1995. — Вып. 1, № 8—11; Емец И.А., Зубарев В.Г. Указ. соч.
- ³⁸ Гудименко И.В., Ильяшенко С.М. Надписи на позднеантичных амфорах поселения Рогожкино XIII // Донская археология. — 2000. — № 2. — № 2, 7, 8, 17, 33, 52, 79.
- ³⁹ Головко И.Д. Указ. соч. — № 10.
- ⁴⁰ Голенцов А.С., Емец И.А. Указ. соч. — № 36—39.
- ⁴¹ Соломоник Э.И. Граффити с хоры Херсонеса. — К., 1984. — С. 71. — № 303.
- ⁴² Храпунов И.Н. Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981 — 1989 гг.) // МАИЭТ. — 1991. — Вып. 2. — С. 20. — Рис. 18, 17.
- ⁴³ Lang M. Op. cit. — Hd 15.
- ⁴⁴ Ibid. — № 15.
- ⁴⁵ Емец И.А., Петерс Б.Г. Эпиграфические материалы из Патрея. — № 56.
- ⁴⁶ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 343. — Табл. 61, 13.
- ⁴⁷ Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА АН СССР. — 1960. — № 83. — С. 88.
- ⁴⁸ Сокольский Н.И. Кепы // Античный город. — М., 1963. — Рис. 4, 5; Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 28.
- ⁴⁹ Головко И.Д. Указ. соч. — № 6.
- ⁵⁰ Беляев С.А. Указ. соч. — С. 134. — Табл. IV, 5.
- ⁵¹ Гудименко И.В., Ильяшенко С.М. Указ. соч. — № 1.
- ⁵² Емец И.А., Петерс Б.Г. Эпиграфические материалы... — № 52.
- ⁵³ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 86. № 431.
- ⁵⁴ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 343. — Табл. 61, 13.
- ⁵⁵ Там же. — С. 449. — Табл. 167, 6.
- ⁵⁶ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 101. — Рис. 1, 7, 8.
- ⁵⁷ Виноградов Ю.Г., Онайко Н.А. Об экономических связях Гераклеи Понтийской с Северным и Северо-Западным Причерноморьем в эллинистическое и римское время // СА. — 1975. — № 1. — С. 91.
- ⁵⁸ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 100; Беттгер Б.. Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 88.
- ⁵⁹ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 119. — Рис. 8, 70.
- ⁶⁰ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 30. — № 25.
- ⁶¹ Lang M. Op. cit. — Hd 22.
- ⁶² Ibid. — Hd 8.
- ⁶³ Блаватский В.Д. Надпись на обломке фасосской амфоры // Труды ГИМ. — 1957. — Вып. 26. — НС. — Ч. 2. — С. 32—33.
- ⁶⁴ Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 102. — Рис. 2, 15.
- ⁶⁵ Брашинский И.Б. Методы... — С. 198.
- ⁶⁶ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 61.
- ⁶⁷ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения... — С. 170. — Рис. 2, 20.
- ⁶⁸ Емец И.А. Граффити и дипинти... — № 73.
- ⁶⁹ Яценко И.В. Северный квартал I скифского поселения на Чайкинском городище в Евпатории (по материалам раскопок 1974 — 1975 гг.) // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 53. — Рис. 4, 7; Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 75. — № 337.
- ⁷⁰ Головко И.Д. Указ. соч. — № 3.
- ⁷¹ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 74. — № 323.
- ⁷² Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Двугорбая могила // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 173. — Рис. 28, 2.
- ⁷³ Брашинский И.Б. Указ. соч. — С. 181.

- ⁷⁴ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 76. — № 341.
- ⁷⁵ Lang M. Op. cit. — Ha 17, Ha 28, Ha 32.
- ⁷⁶ Ibid. — Ha 27.
- ⁷⁷ Емец И.А. Эпиграфические материалы... — № 52.
- ⁷⁸ Зеест И.Б. Указ. соч. — Тип 64, в.
- ⁷⁹ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения... — С. 170. — Рис. 3, 1.
- ⁸⁰ Шелов Д.Б. Экономическая жизнь... — С. 125. — Рис. 6; Шелов Д.Б. Диписы на амфорах из танаисских комплексов. — С. 107. — Рис. 4, 10.
- ⁸¹ Русаева А.С. Памятники духовной культуры и быта // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987. — С. 96. — Рис. 18.
- ⁸² Papiri greci e latini... — № 428, 535.
- ⁸³ Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — № 126.
- ⁸⁴ Шелов Д.Б. Диписы на амфорах... — С. 122; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 90.
- ⁸⁵ Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.) // САИ. — 1970. — Вып. Д 1-27. — С. 53. — № 168.
- ⁸⁶ Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора: Мирмекий. — Л., 1987. — С. 19.
- ⁸⁷ Масленников А.А. Указ. соч. — № 18.
- ⁸⁸ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 429. — Табл. 147, 5.
- ⁸⁹ Кропоткин В.В. Указ. соч. — С. 46, № 59.
- ⁹⁰ Головко И.Д. Указ. соч. — № 20.
- ⁹¹ Беляев С.А. Указ. соч. — С. 131. — Табл. I, 6.
- ⁹² Голенцов А.С., Емец И.А. Указ. соч. — № 49.
- ⁹³ ОАК за 1873 г. — С. 63.
- ⁹⁴ Шелов Д.Б. Личные имена на амфорах из Танаиса // НЭ. — 1978. — 12. — С. 51. — Прим. 22.
- ⁹⁵ Кузицин В.И., Иванчик А.И. «Усадьба Басилидов» в окрестностях Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 212.
- ⁹⁶ Кузицин В.И., Иванчик А.И. Указ. соч. — С. 211. — Рис. 4.
- ⁹⁷ Емец И.А., Петерс Б.Г. Эпиграфические материалы из Патрея. — № 58.
- ⁹⁸ Брашинский И.Б. Фасосская амфора из Нимфея и некоторые вопросы античной метрологии // ВДИ. — 1978. — № 2. — С. 137. — Рис. 2.
- ⁹⁹ Емец И.А. Граффити и диписы... — № 63.
- ¹⁰⁰ Храпунов И.Н. Указ. соч. — С. 200. — Рис. 18, 19.
- ¹⁰¹ Брашинский И.Б. Фасосская амфора... — С. 140. — Прим. 18.
- ¹⁰² Емец И.А. Эпиграфические материалы... — № 78.
- ¹⁰³ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения... — С. 172. — Рис. 3, 16.
- ¹⁰⁴ Емец И.А., Чевелев О.Д. Указ. соч. — № 26.
- ¹⁰⁵ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 375. — Табл. 93, 10.
- ¹⁰⁶ Зеест И.Б. Указ. соч. — Тип 24.
- ¹⁰⁷ Lang M. Op. cit. — Hd 10, № 22.
- ¹⁰⁸ Ibid. — I. 32.
- ¹⁰⁹ Емец И.А. Граффити и диписы... — № 64.
- ¹¹⁰ ДБК. — 1854. — Ч. 2, 58; Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. — Л., 1925. — С. 212.
- ¹¹¹ Lang M. Op. cit. — Hd 7.
- ¹¹² Ibid. — № 17.
- ¹¹³ Беляев С.А. Указ. соч. — С. 137. — Табл. 7, 1.
- ¹¹⁴ Гайдукевич В.Ф. Указ. соч. — С. 95—96; Блаватский В.Д. Земледелие... — С. 78, 79; Кругликова И.Т. Указ. соч. — С. 182, 184—185.
- ¹¹⁵ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити и диписы античной Феодосии // КСИА. — 1993. — № 207. — № 44.
- ¹¹⁶ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения... — С. 173. — Рис. 3, 18.
- ¹¹⁷ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 76, № 339.
- ¹¹⁸ Lang M. Op. cit. — № 44.
- ¹¹⁹ Лебедев В.Д., Лапин Ю.Е. Указ. соч. — С. 199.
- ¹²⁰ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения... — С. 172. — Рис. 4, 1.
- ¹²¹ Шелов Д.Б. Диписы на амфорах... — С. 121. — Рис. 9, 78; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 86, № 2122.
- ¹²² Головко И.Д. Указ. соч. — № 21.
- ¹²³ Голенцов А.С., Емец И.А. Указ. соч. — № 59.
- ¹²⁴ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 76, № 340.
- ¹²⁵ Гайдукевич В.Ф. Указ. соч. — С. 95—96; Блаватский В.Д. Земледелие... — С. 78, 79; Кругликова И.Т. Указ. соч. — С. 182, 184—185.

- ¹²⁶ Шелов Д.Б. Диции на амфорах... — С. 117. — Рис. 7, 62.
- ¹²⁷ Там же — С. 118.
- ¹²⁸ Гудиленко И.В., Ильяшенко С.М. Указ соч. — № 78.
- ¹²⁹ Емец И.А. Граффити и диции... — № 66.
- ¹³⁰ Лебедев В.Д., Лапин Ю.Е. Указ. соч. — С. 199.
- ¹³¹ Брашинский И.Б. Методы... — С. 177.
- ¹³² Сокольский Н.И. Работы в Кепах в 1958 г. // КСИА. — 1961. — Вып. 83. — С. 67. — Рис. 25, 3.
- ¹³³ Емец И.А. Граффити и диции... — № 35.
- ¹³⁴ Шелов Д.Б. Диции на амфорах... — С. 105. — Рис. 3, 27; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 86, № 2194.
- ¹³⁵ Русалева А.С. Указ. соч. — С. 151.
- ¹³⁶ Papiri greci e latini... — № 428, 535.
- ¹³⁷ Lang M. Op. cit. — № 29, № 33, № 34.
- ¹³⁸ Lang M. Ibid. — № 36.
- ¹³⁹ Lang M. Op. cit. — № 21.
- ¹⁴⁰ Lang M. Op. cit. — № 23, № 24, № 41.
- ¹⁴¹ Шелов Д.Б. Диции на амфорах... — С. 105. — Рис. 3, 29.
- ¹⁴² Емец И.А. Граффити и диции... — № 68.
- ¹⁴³ Шелов Д.Б. Диции на амфорах... — С. 109.
- ¹⁴⁴ Шелов Д.Б. Нефть в Танаисе // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 94—101; Диции на амфорах... — С. 111. — Рис. 5, 42, 43; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — № 149, 235, 363, 375, 376, 398, 406, 425, 434, 435, 1250, 1255, 1904, 1907, 1908, 1909, 1917. 1940, 1954, 1964, 1977, 1982, 1983, 1986, 1987, 1992, 1997, 1999, 2000, 2101—2104, 2232, 2233.
- ¹⁴⁵ Емец И.А. Граффити и диции... — № 36.
- ¹⁴⁶ Там же. — № 96.
- ¹⁴⁷ Андимов Н.В. Меото-сарматский могильник у ст. Усть-Лабинская // МИА СССР. — 1951. — Вып. 23. — С. 181. — Рис. 11—12, а.
- ¹⁴⁸ Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 87, № 439.
- ¹⁴⁹ Lang M. Op. cit. — Hd 9.
- ¹⁵⁰ Lang M. Ibid. — Hd 12.
- ¹⁵¹ Lang M. Op. cit. — № 13, № 45.
- ¹⁵² Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 18.
- ¹⁵³ Гайдукевич В.Ф. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. // МИА СССР. — 1958. — Вып. 85. — С. 119. — Рис. 123.
- ¹⁵⁴ Гайдукевич В.Ф. Раскопки Илурата. Тиритаки и Мирмекия // КСИИМК. — 1952. — № 45. — С. 197; Гайдукевич В.Ф. Илурат... — С. 119.
- ¹⁵⁵ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство — С. 95—96; Блаватский В.Д. Земледелие... — С. 78, 79; Кругликова И.Т. Указ. соч. — С. 182, 184—185.
- ¹⁵⁶ Емец И.А. Граффити и диции... — № 91.
- ¹⁵⁷ Голенцов А.С., Емец И.А. Указ. соч. — № 70.
- ¹⁵⁸ Емец И.А., Петерс Б.Г. Эпиграфические материалы из Патрея. — № 68.
- ¹⁵⁹ Емец И.А. Граффити и диции... — № 92.
- ¹⁶⁰ Голенцов А.С., Емец И.А. Указ. соч. — № 73.
- ¹⁶¹ Шелов Д.Б. Диции на амфорах... — С. 102. — Рис. 2, 13.
- ¹⁶² Шелов Д.Б. Диции на амфорах... — С. 103; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 86, № 2196.
- ¹⁶³ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 334. — Табл. 52, 3.
- ¹⁶⁴ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити и диции античной Феодосии. — № 52, 53.
- ¹⁶⁵ Шелов Д.Б. Диции на амфорах... — С. 105. — Рис. 3, 22—26.
- ¹⁶⁶ Гудиленко И.В., Ильяшенко С.М. Указ. соч. — № 41.
- ¹⁶⁷ Lang M. Op. cit. — № 13, № 27.
- ¹⁶⁸ Шелов Д.Б. Диции на амфорах... — С. 108; Беттгер Б., Шелов Д.Б. Указ. соч. — С. 88, 90.
- ¹⁶⁹ Беляев С.А. Указ. соч. — С. 131. — Табл. I, I.
- ¹⁷⁰ Блаватский В.Д. Земледелие... — С. 78, 79; Кругликова И.Т. Указ. соч. — С. 182, 184—185.
- ¹⁷¹ Алексеева Е.М. Указ. соч. — С. 378. — Табл. 96, 14.
- ¹⁷² Беляев С.А. Указ. соч. — С. 134. — Табл. IV, 10.
- ¹⁷³ Емец И.А. Граффити и диции с античных поселений Азиатского Боспора. — № 42.
- ¹⁷⁴ Емец И.А., Петерс Б.Г. Граффити из поселения у с. Михайловка. — С. 173. — Рис. 4, 16.
- ¹⁷⁵ Lang M. Op. cit. — L 28.
- ¹⁷⁶ Lang M. Ibid. — I 10, I 16, I 19, I 20, I 25, I 29, I 40—41, I 45(?).
- ¹⁷⁷ Lang M. Op. cit. — I 12.

¹⁷⁸ *Ibid.* — Hd 11.

¹⁷⁹ *Ibid.* — Hd 23.

¹⁸⁰ *Ibid.* — Hc 15.

¹⁸¹ *Ibid.* — Hd 19.

¹⁸² *Lang M. Op. cit.* — I 42.

¹⁸³ *Lang M. Ibid.* — Hd 1.

¹⁸⁴ *Lang M. Ibid.* — Hd 20.

¹⁸⁵ *Lang M. Ibid.* — Hd 5, Hd 17, He 26.

¹⁸⁶ *Lang M. Ibid.* — He 7.

¹⁸⁷ *Lang M. Ibid.* — He 32.

¹⁸⁸ *Lang M. Ibid.* — I 11.

¹⁸⁹ *Lang M. Ibid.* — Hd 16.

Одержано 08.10.2001

И.А. Емец

ЗНАЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ АББРЕВИАЦИЙ НА АНТИЧНЫХ АМФОРАХ С ТЕРРИТОРИИ БОСПОРА КИММЕРИЙСКОГО

На древнегреческих амфорах часто встречаются разного рода надписи в виде граффити и дипинти, в основном связанные с их использованием в качестве торговой тары. Среди них можно найти полные и сокращенные имена владельцев или адресатов товара, разного рода цифровые обозначения и т. п. Однако на Боспоре практически не отмечены случаи, когда на амфорах полностью были бы написаны названия содержащихся в них продуктов. Возможно, они скрываются за устойчивыми аббревиациями типа АВ, АГ, ВА, ЕY, МЕ, ТА и др., написанными крупными буквами на горле или плечиках амфор.

Анализ надписей показывает, что в амфорах, найденных на территории Боспора, хранились и перевозились различные сорта вин, некоторые виды злаков и породы рыб, а также мед, нефть, оливковое масло и др. Причем эти товары различались по качеству и могли иметь разного рода добавки.

Выявлено много названий товаров, которые были не известны, например в Афинах, и наоборот. Совершенно очевидно, что в разных районах античного мира, хотя бы в силу климатических условий, были популярны различные товары. Несомненно, что их выявление, а затем дифференциация по хронологическому и территориальному признакам открывают новые возможности для изучения античной торговли.

I.A. Emets

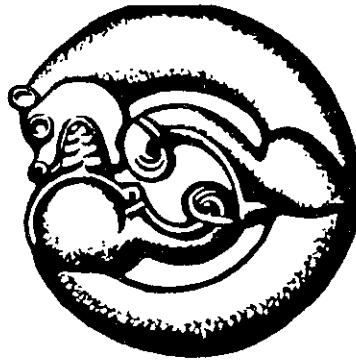
THE MEANINGS OF SOME ABBREVIATIONS ON THE ANCIENT AMPHORAE FROM THE TERRITORY OF THE CIMMERIAN BOSPOROS

A diversity of inscriptions such as graffiti and dipinti often occur on Ancient Greek amphorae. They are mostly connected with their usage as commercial containers. One comes across full and shortened names of the owners, recipients of goods, various numeric symbols, etc. However, at Bosporos we know of practically no cases showing full names of products having been kept in the amphorae. It is possible that invariable abbreviations such as AB, AG, BA, EY, ME, TA, etc. stand for them. They were usually written in large letters on the neck or the shoulders of an amphora.

Their analysis has shown that the following products were kept and transported in the amphorae discovered on Bosporos: various taps of wine, some cereals, fishes, as well as copper, mineral oil, olive oil, etc. The abovementioned articles differed in quality and could have various admixtures.

A number of goods unknown e.g. in Athens were revealed here, and vice versa. It is absolutely clear that various goods were preferable in various regions of the ancient world at least for the reason of different climatic conditions. It is doubtless that by revealing them and differentiating chronologically and territorially one gets new possibilities for the study of the ancient trade.

Публікації археологічних матеріалів

Г.Т. Ковпаненко, М.О. Ричков

КУРГАНИ ДОБИ БРОНЗИ НА ПІВДНІ КИЇВЩИНИ

У статті публікуються нові матеріали доби бронзи з курганів півдня Київщини, досліджених авторами у 80-ти роках ХХ ст.

Кургани сучасної південної Київщини досліджувалися переважно в дореволюційні часи¹. Згодом тривалий час розкопки майже не проводилися. Більш-менш активні дослідження курганів тут розпочались у 1970-х роках у зв'язку з різними новобудівними та меліоративними роботами. У 1980-х роках тут споруджувалася траса газопроводу Уренгой—Ужгород. На одній з ділянок цього будівництва і були досліджені кургани різних епох. Більша їх частина (9) належала до епохи бронзи: 4 кургани біля с. Журавлиха Ставищенського р-ну, 3 — біля с. Лісовичі Таращанського р-ну, 2 — біля с. Іванівка Богуславського р-ну (рис. 1). Шість курганів були споруджені над похованнями ямної культури (Журавлиха, к. 1, 2, 3; Іванівка, к. 2, 6); у трьох зруйнованих курганах (Лісовичі, к. 2, 3, 4) основні поховання не встановлені.

У даних про розкопки всі глибини наведено від найвищої точки кургану, який є його центром. Визначення статі і віку похованих проведені С.І. Круц.

Курганна група біля с. Журавлиха

Група розміщувалася на правому березі р. Цицилля за 2,5 км на північний захід від с. Журавлиха ліворуч від дороги і з цього села на с. Ясенівка. У групі п'ять курганів, з яких чотири інтенсивно розорені. Саме ці останні і були досліджені, а п'ятий, найвищий у групі, який оранка зачепила лише частково, не було досліджено, оскільки на ньому знаходилася геодезична вежа.

Курган № 1. Знаходився у південно-західній частині групи за 300 м від асфальтованої дороги із с. Ясенівка на с. Журавлиха (рис. 1). Його південна частина була знесена будівниками газопроводу. Висота кургану 0,95 м, діаметр — близько 30 м. Насип складався із чорнозему без жодних помітних включень. Товщина шару похованого чорнозему близько 0,4 м. Давня поверхня простежена лише в центрі кургану.

У кургані виявлено чотири поховання доби бронзи. Одне з них, ямне поховання № 3, було основним у кургані. Крім поховань у північно-західній частині кургану виявлено залишки силосної ями ХХ ст. (рис. 2, 1).

Поховання № 1 (доби бронзи). Розміщувалося за 6,5 м на південний захід від центру на глибині 0,75 м. Кістяк жінки похилого віку лежав на правому боці із зігнутими в колінах ногами, головою на південний схід. П'ятиріг притиснуті до тазу. Ліва рука зігнута в лікті під гострим кутом і спрямована до правого плеча, кисть її не збереглася. Кістки правої руки майже не збереглися. Праве плече розміщувалося вище від лівого, що може свідчити про відповідний ухил дна ями. Можливо, померлу було поховано в ямі з підбоєм (рис. 2, 6).

Поховання № 2 (доби бронзи). Знаходилося за 8,5 м на південь — південний схід від центру. На глибині 0,92 м було виявлено залишки кістяка дитини 3—

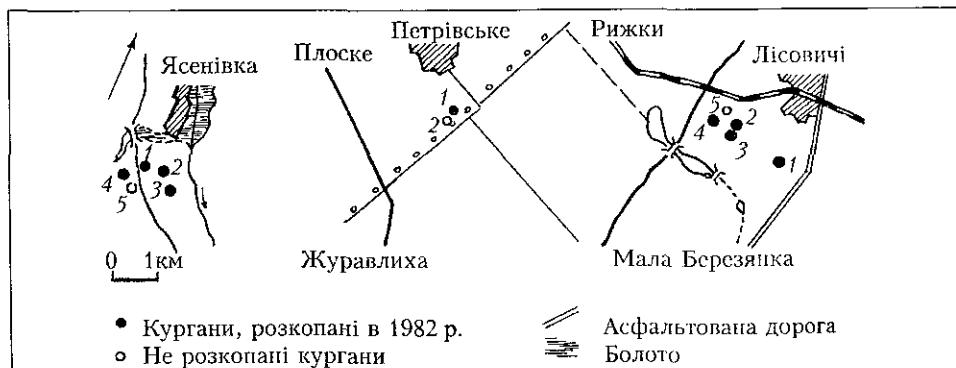

Рис. 1. Загальний план розміщення курганів у Ставищенському й Таращанському районах Київської області

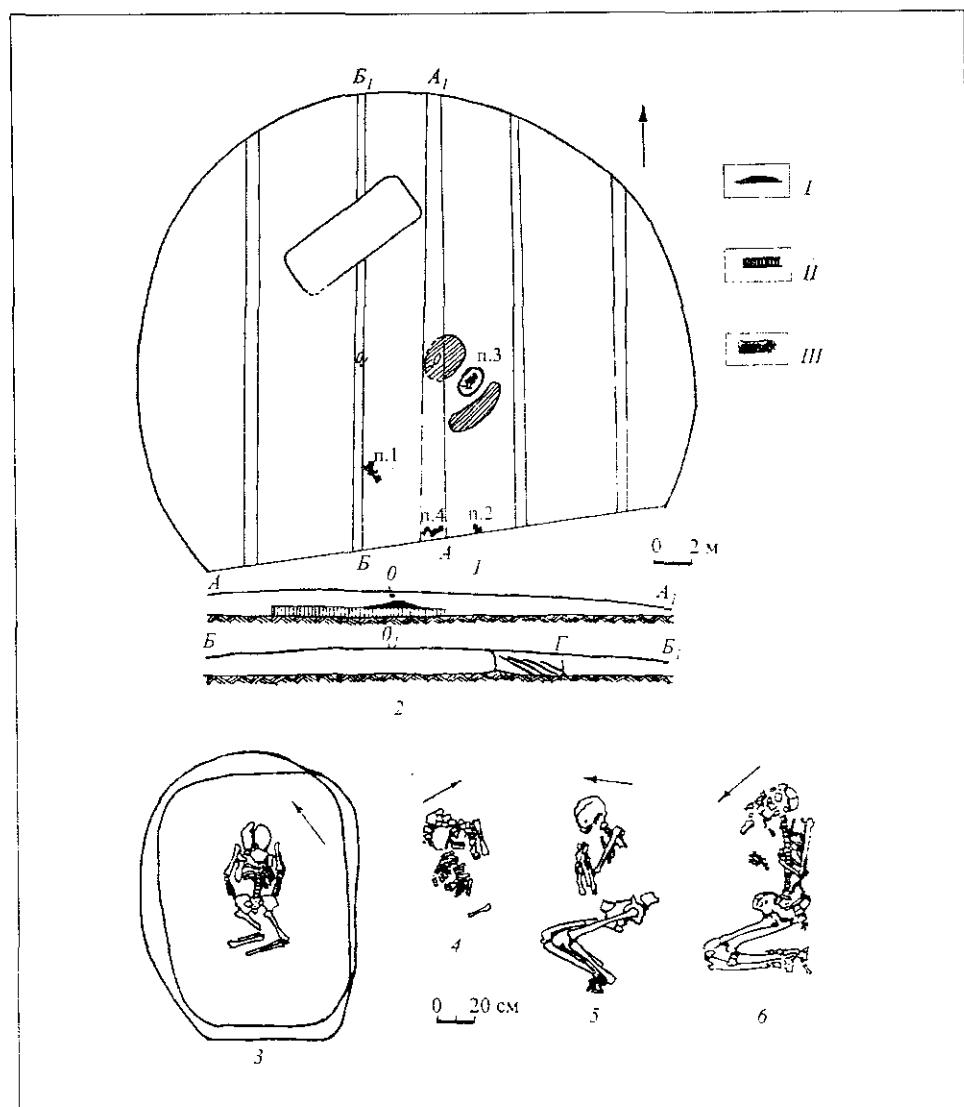

Рис. 2. Матеріали з кургану № 1 біля с. Журавлиха: 1 — загальний план кургану; 2 — профілі центральної брівки; 3 — поховання № 3; 4 — поховання № 2; 5 — поховання № 5; 6 — поховання № 1; I — материковий викид з могильної ями; II — шар похованого чорнозему; III — рівень материкового ґрунту; Г — дерево

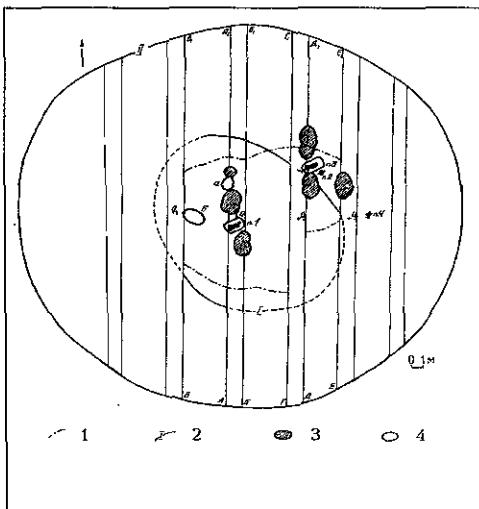

Рис. 3. Загальний план кургану № 2 біля с. Журавлиха: 1 — межа підрізки материка; 2 — контур 1-го і 2-го насипів; 3 — викид; 4 — яма

5 років, який лежав на лівому боці, головою на північний захід. Права рука зігнута в лікті, кисть її перед обличчям, ліва збереглася лише до ліктя. Кістки ніг зруйновані будівниками газопроводу, за залишками ніг можна вважати, що вони були зігнуті в колінах.

Перед обличчям дитини лежала частина хребта тварини, вівці чи кози (рис. 2, 4).

Поховання № 3 (ямне, основне). Знаходилося за 1,7 м на південний схід від центру. З південного сходу й

північного заходу від могили на рівні давньої поверхні простежувався викид жовтої глини. Максимальна товщина викиду 0,4 м. Слідів перекриття не виявлено. Яма у плані прямокутної форми з сильно заокругленими кутами. Орієнтовано її з північного сходу на південний захід. До дна яма звужувалася. Її розмір по верхньому краю $1,55 \times 1,15$, біля дна $1,35 \times 0,98$ м. Глибина від верхнього краю 0,85 м.

Кістяк дитини 3—5 років лежав на спині, із зігнутими колінами вправо ногами, головою на північний схід, руки вздовж тулуба. На кістках сліди червоної фарби. На дні подекуди простежувалися сліди коричневого тліну (рис. 2, 3).

Поховання № 4 (доби бронзи). Виявлено за 8,2 м на південь від центру на глибині 1,2 м (1 м від сучасної поверхні). Кістяк дорослої людини віком 25—35 років лежав на правому боці, головою на схід — північний схід. Ноги зігнуті в колінах під прямим кутом до тулуба. Руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям.

На дні простежувався інтенсивний коричневий тлін (шар ґрунту завтовшки 1,5 см, коричневого кольору). Під кістками ступнів знайдено фрагменти деревини чорного кольору (рис. 2, 5).

Курган № 2. Розташований за 250 м на схід від кургану № 1 (рис. 1). Його висота 1,8 м, діаметр 40 м. Давня поверхня простежувалася лише в центрі на площині 15×14 м, що дещо менше розмірів першого насипу (рис. 3). По краях цієї площини чорнозем було зрізано разом з материковим ґрунтом. Глибина виїмки близько 1,1 м, ширина не менше 7—8 м.

Курган було споруджено у два прийоми. Перший насип, над похованням № 1 ямної культури, у плані мав форму овалу, видовженого з північного заходу на південний схід. Його діаметр $15,5 \times 19$ м (рис. 3), висота, можливо, не набагато перевищувала сучасну. Схили насипу досить пологі. Центр насипу складено з жовтого материкового ґрунту з домішкою чорнозему, а по краях — чистий чорнозем. У східній частині кургану в профілі видно горизонтальні й похилі прошарки, які відображують послідовність етапів спорудження насипу (рис. 4).

Після спорудження першого насипу на південному сході поруч з ним з рівня давнього горизонту було здійснено поховання № 3 і добудовано другий насип із чорнозему, діаметр досипки близько 25 м. Слід зазначити, що під похованням № 3 давній чорнозем зрізано не було, він тут виступає за межі першого насипу сегментом 3×9 м.

У кургані було виявлено чотири поховання ямної культури, а також дві пусті ями того ж часу. За 10 м на північний схід від центру кургану на глибині 0,1 м знайдено кам'яну сокиру човноподібної форми з чорного каменю. Розмір сокира $9,5 \times 5,3$ см, обушка — $3,1 \times 2,7$ см, довжина леза 4,5 см. У центрі сокира мала просвердлений отвір діаметром 2,4 см. На стінці отвору помітна невеличка горизонтальна смужка від окисненої бронзи (рис. 5, 1). Сокира подібна до широко відомих із поховань катакомбної культури півдня України. Поховання, з яким можна було б пов'язати цю знахідку, у кургані не виявлено.

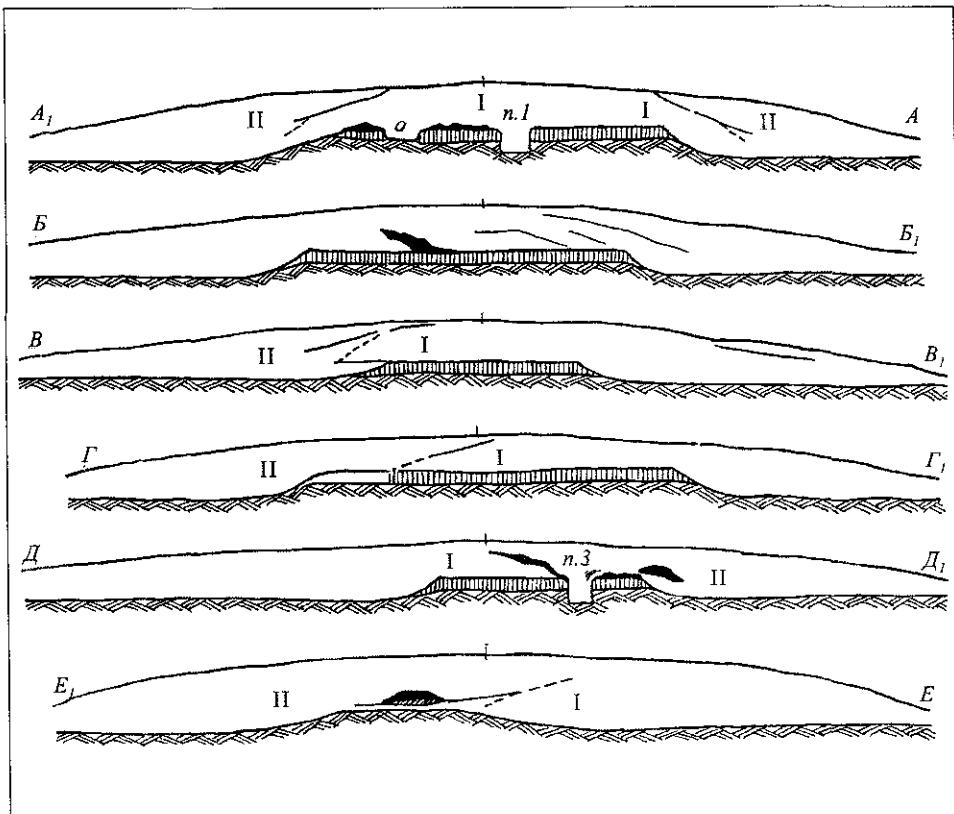

Рис. 4. Профілі кургану № 2 біля с. Журавлиха. Умовні позначення див. рис. 2

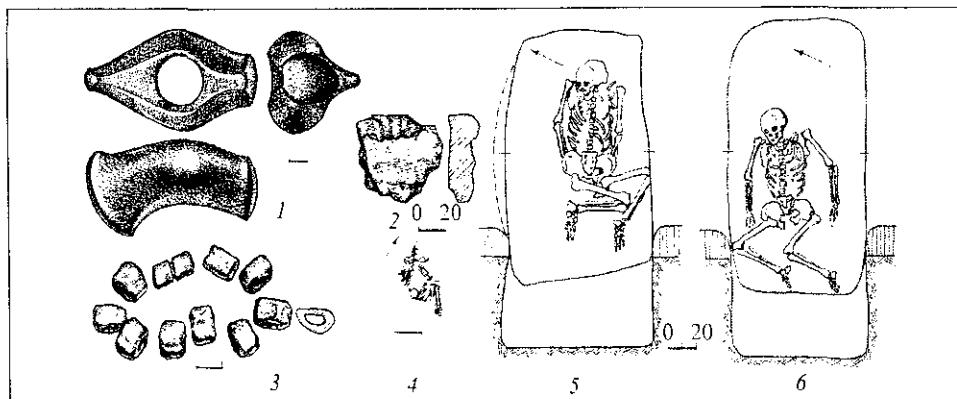

Рис. 5. Матеріали з кургану № 2 біля с. Журавлиха: 1 — кам'яна сокира з насипу; 2 — фрагмент кераміки з поховання № 1; 3 — кістяні намистини з поховання № 2; 4 — поховання № 2; 5 — план поховання № 1; 6 — план поховання № 3. Інші умовні позначення див. на рис. 2

Поховання № 1 (ямне, основне). Розташоване в центрі кургану. Чорноземний викид з ями лежав на північ. материковий, завтовшки до 0.4 м, — на південь від поховання.

Могильну яму у вигляді неправильного прямокутника орієнтовано з північного сходу на південний захід. Довжина південної стінки 1,7, північної — 1,9 м. Остання дещо вигнута. Ширина ями в східній частині 0,9, у західній — 1,1 м. Глибина від краю 0,9 м. Яма була перекрита вздовж плахами завширшки 6—8 см, зверху яких був шар кори, очевидно, тут були циновки.

На дні, ближче до південної стінки, лежав кістяк чоловіка 35—45 років, на спині, із зігнутими колінами вліво ногами, головою на північний схід. Руки вздовж тулуба, кисті під тазовими кістками. Череп лежав на правій скроні. На кістках, особливо на черепі, сліди малинової фарби. Під кістками — прошарок коричневого кольору (рис. 5, 5).

З похованням, очевидно, пов’язані дві ямки («а» і «б»), викопані з рівня давнього горизонту. Яма «а» — за 3 м на північ від поховання. Викид з неї зливався з чорноземним викидом з поховання № 1. Яма овальна, розміром $1,3 \times 0,9$ м, неглибока (не перетинає давній чорноземний шар). Яма «б» знаходилася за 1,8 м на захід від поховання № 1. Вона теж овальна, але більша за першу ($2,0 \times 1,5$ м), теж викопана з рівня давньої поверхні і, як і яма «а», неглибока. Знайдено в ямах не було.

За 1,1 м на північний захід від ями «а», на рівні давнього горизонту, було знайдено фрагмент ліпної посудини з вертикальними насічками по вінцю і низьким пружком під ним. Глина щільна, на зламі чорна, без помітних домішок. Розмір черепка $3,0 \times 2,9 \times 0,9$ см (рис. 5, 2).

Поховання № 2 (ямне?). Впущене в другий насип кургану на відстані 8,5 м на північний схід від центру на глибині 1,4 м (0,8 м від сучасної поверхні).

Кістяк дитини 2—3 років лежав у сильно зібганому стані на лівому боці, головою на північний захід. Руки зігнуті в ліктях, кисті іх перед обличчям. Під ребром — грудочка малинової фарби (рис. 5, 4). Біля ший та поясу знайдено 11 намистин, вирізаних із трубчастої кістки. У розрізі вони мають форму неправильних овалів розміром $(0,8—1,3) \times (0,45—0,5)$ см. Довжина намистин різна: 0,9—1,0 см — 8 екз.; 1,0—1,2 см — 2 екз.; 2,1 см з перехватом посередині — 1 екз. (рис. 5, 3).

Поховання № 3 (ямне?). Здійснене у підніжжі північно-східного схилу першого насипу на відстані 7,5 м від центру. Викид з ями лежав на давньому горизонті на північ і південний схід від ями, а також на схилі першого насипу. З цим похованням пов’язано досипання кургану.

Могильна яма прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтована з північного сходу на південний захід. Розмір ями $2,0 \times 1,0 \times 0,95$ м. Її було перекрито плахами.

Кістяк чоловіка 30—40 років було розташовано у південно-західній частині ями. Північно-східна її частина (0,68 м від черепа до стінки) була вільною. Кістяк лежав на спині головою на північний схід. Ноги зігнуті колінами догори, схилилися праворуч, спираючись на північно-західну стінку могили. Руки вздовж тулуба. На черепі помітні сліди червоної фарби. Тонкий шар такої самої фарби простежено на дні під кістками. Особливо інтенсивним цей шар був біля ніг. На дні простежувався білуватий тлін, можливо від трав’яної підстилки, волокна якої розташовані поперек ями. Під цим тліном простежувався коричневий тлін (рис. 5, 6).

Поховання № 4 (ямне?). У чорноземному шарі за 11,5 м на схід від центру на глибині 2,8 м (1,5 м від сучасної поверхні) було виявлено кістки дорослої людини дуже поганої збереженості зі слідами червоної фарби. Позу встановити не вдалося.

Курган № 3. Знаходиться у східній частині групи за 800 м від дороги на краю вододілу. Висота 2,05 м (1,5 м від рівня давнього горизонту), діаметр 48 м. Перший чорноземний насип було споруджено над похованням № 4 ямної культури. Діаметр його був не більше ніж 20 м, але контури насипу не читались у профілях. Лише в одному місці зафіксовано викид з поховання ямної культури № 2, який лежав на поверхні першого насипу. Чи був над цим похованням повний насип, чи локальне досипання, встановити не вдалося (рис. 6, 1, 2).

У кургані виявлено 7 поховань доби бронзи, серед них два (№ 2, 4) — ямної культури.

Поховання № 1 (доби бронзи). Знаходилося за 10,5 м на південь — південний захід від центру. Контури могильної ями простеженні на рівні материка. Яма овальна, орієнтована зі сходу на захід. Її розмір $1,6 \times 1,05$ м, дно на глибині 1,6 м від сучасної поверхні.

Кістяк чоловіка (?) 25—30 років лежав на правому боці, головою на захід.

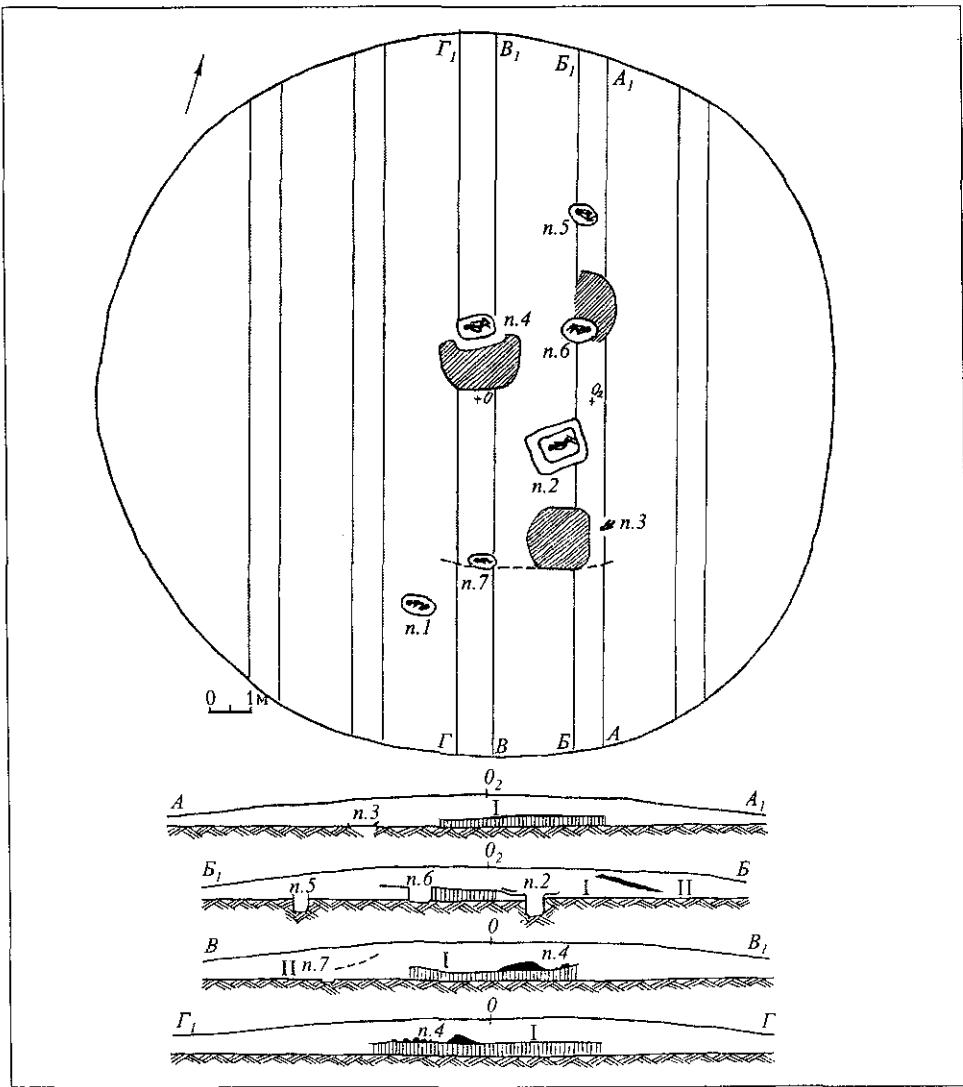

Рис. 6. План і профілі кургану № 3 біля с. Журавлиха. Умовні позначення див. рис. 2

Ноги зігнуті в колінах і підтягнуті до грудної клітки, особливо права. П'ятирідний біля тазу. Права рука випростана і лежить під кістками ніг, ліва зігнута в лікті, кисть перед обличчям (рис. 7, 5).

Поховання № 2 (ямне). Було впущене у південно-східну частину першого насипу на відстані 3,5 м від центру. Виклад з поховання завтовшки до 0,2 м займає площа $3,0 \times 2,5$ м на схилі першого насипу на південний від могильної ями.

Вхідна яма мала форму прямокутника з заокругленими кутами. Розмір її $2,96 \times 2,3$ м. Дно на глибині 1,3 м від поверхні насипу, було трохи заглибленим у чорнозем.

На дні вхідної ями простежено сліди перекриття могили. Нижній шар являє собою залишки очерету, поверх якого було вкладено жердини. Частина жердин укладена вздовж ями, а частина — поперек. Діаметр жердин близько 5 см. Серед залишків перекриття виявлено шматочки деревних вуглинок, а також віщців кременю розміром 5×4 см без слідів вторинної обробки.

Поховальна яма знаходилася у центрі вхідної. Вона теж була прямокутної форми з досить чіткими прямими кутами, орієнтована з південного заходу на північний схід. До низу яма дещо розширювалася. Її розмір зверху $1,95 \times 1,2$, біля дна — $2,0 \times 1,25$ м, глибина від краю 1,15, від поверхні кургану — 2,5 м.

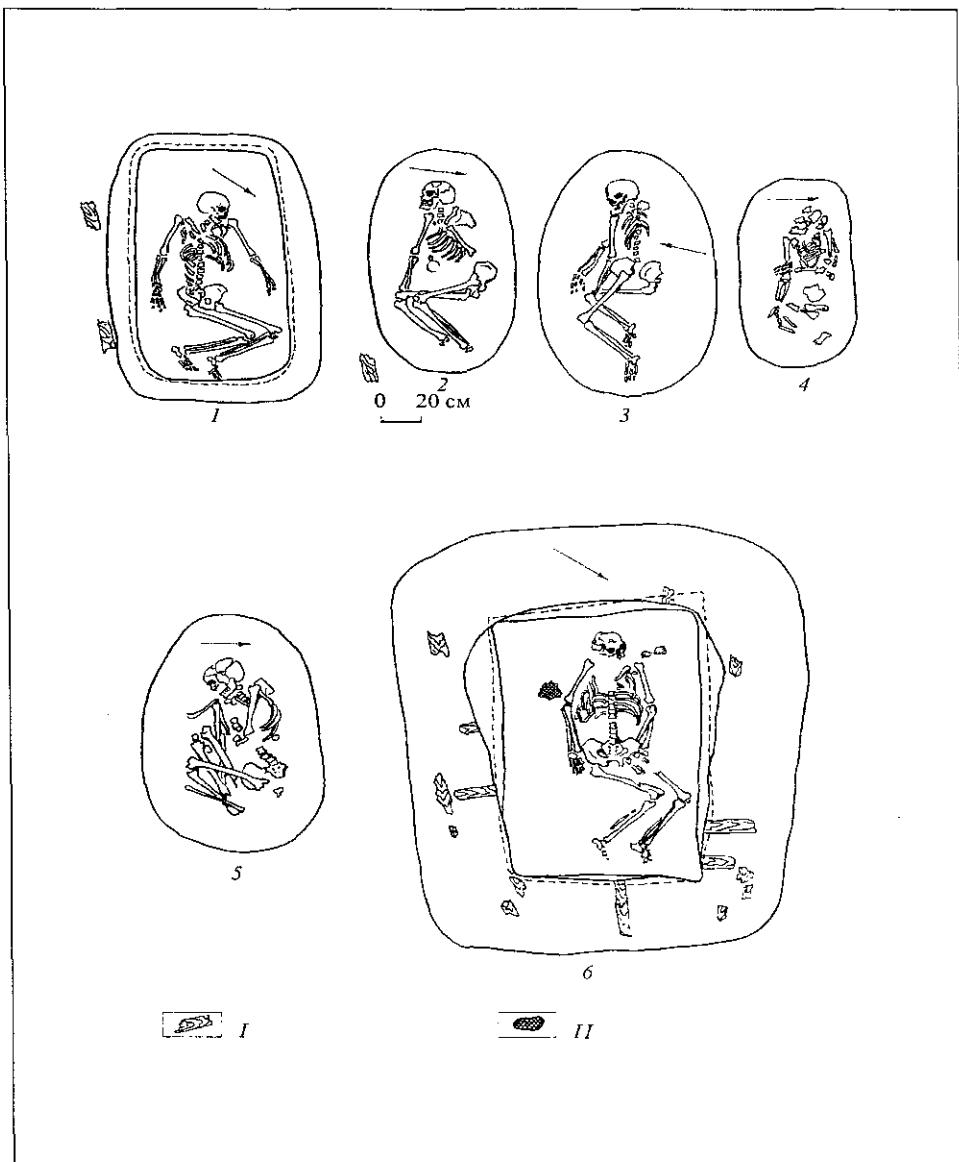

Рис. 7. Поховання з кургану № 3 біля с. Журавлиха. Планы поховань: 1 — № 4, 2 — № 5, 3 — № 6, 4 — № 7, 5 — № 1; 6 — № 2; I — дерево; II — червона фарба

Кістяк чоловіка 45—55 років лежав на спині із зігнутими колінами вліво ногами, головою на південний захід. Руки простягнуті вздовж тулуба, кисті біля тазу. На кістках сліди червоної фарби. Особливо інтенсивно пофарбовані череп, ребра та ступні. На дні, зокрема й під кістками, простежений коричневий тлін (рис. 7, 6).

Поховання № 3 (невизначене). Знаходилося за 9,0 м на південний схід від центру на глибині 1,4 м від поверхні. Кістяк дитини 11—13 років зруйновано. Збереглася лише його верхня частина, з якої виходить, що похований лежав на спині головою на південний захід.

Поховання № 4 (ямне, основне). Знаходилося за 2,0 м на північ від центру. Викид з могильної ями простежено на рівні похованого чорнозему на південь від могили. Яма прямокутна з трохи заокругленими кутами, орієнтована з північного сходу на південний захід. До низу вона розширялась. Її розмір зверху $1,65 \times 0,95$, біля дна — $1,75 \times 1,05$ м. Глибина від краю 1,15 м. Яму перекрито вздовж плашками, які лежали поверх очерету. Ширина плашок 10 см, товщина

до 5 см. Сліди від очерету простежувалися навколо ями на площі $3,0 \times 2,36$ м і складали пляму досить чіткої прямокутної форми.

Кістяк жінки 25—35 років лежав на лівому боці головою на південний захід. Ноги зігнуті в колінах під тупим кутом до тулуба. Руки випростані й дещо розведені. На черепі сліди червоної фарби (рис. 7, 1).

Поховання № 5 (доби бронзи). Розміщувалося за 10,1 м на північний схід від центру. Яма овальна, орієнтована зі сходу на захід. Її розміри $1,5 \times 0,85$ м, дно на глибині 2,45 м (1,85 м від сучасної поверхні).

Кістяк чоловіка 22—25 років лежав на правому боці головою на захід. Ноги зігнуті в колінах й утворюють прямий кут з тулубом. Права рука випростана вздовж до коліна правої ноги, кисть під коліном. Від лівої руки збереглася лише плечова кістка. Можливо, вона була зігнута в лікті, тому що біля черепа знайдено кілька фаланг пальців.

Між ліктем правої руки та ребрами знаходилася підвіска з ікла хижака (рис. 7, 2).

Поховання № 6 (доби бронзи). Виявлене за 5,5 м на північний схід від центру. Здійснене в ямі з підбоєм. Вхідну яму зафіксовано завдяки викиду, який рівним шаром вкривав її дно.

Могильна яма овальна, орієнтована зі сходу на захід. Розмір її $1,7 \times 1,05$ м, глибина від сучасної поверхні 1,75, від краю ями — 0,7 м.

Кістяк чоловіка (?) 35—45 років лежав на правому боці, головою на схід. Ноги зігнуті в колінах: права під прямим, ліва під тупим кутом до тулуба. Права рука випростана в напрямку до коліна правої ноги, ліва теж випростана, кисть її проміж ніг (рис. 7, 3).

Поховання № 7 (доби бронзи). Знаходилося за 7,5 м на південь від центру. Могильна яма майже овальної форми орієнтована зі сходу на захід. Її розмір $1,3 \times 0,7$ м, глибина 1,85 м від сучасної поверхні. У заповненні траплялись окремі шматочки дерева.

Кістяк підлітка 12—13 років (?) лежав на правому боці головою на захід. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба та під гострим кутом у колінах. Права рука випростана, кисть під коліном правої ноги, ліва — зігнута в лікті, кисть лежить поверх ліктя правої руки. На дні простежувалися сліди темно-коричневого тліну (рис. 7, 4).

Курган № 4. Знаходився в західній частині групи за 100 м від дороги (рис. 1). Висота кургану 1,05 м, діаметр 45 м. Насип складався з однорідного чорнозему. Рівень давньої поверхні зафіксовано лише в центрі на глибині 0,7 м (рис. 8, 1, 2). У кургані виявлено 5 поховань доби бронзи.

Поховання № 1 (доби бронзи). Виявлено у насипі за 6 м на південний схід від центру. На глибині 0,8 м від поверхні знайдено залишки кістяка, який лежав головою на схід. Позу встановити не вдалося.

Поховання № 2 (ямне?). Знаходилося за 7,5 м на захід від центру. Контури могильної ями простежувалися дуже погано. Можливо, вона була або овальною, або прямокутною з дуже заокругленими кутами. Дно ями знаходилося на глибині 1,45 м від поверхні в передматериковому шарі.

Кістяк чоловіка високого зросту, старшого за 25 років, лежав на лівому боці з розворотом на спину, головою на північний захід. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба і гострим у колінах. Руки ледь зігнуті в ліктях. Кисть лівої руки стиснута в кулак. На кістках слабкі сліди червоної фарби. Під кістками сліди коричневого тліну. Знайдено також незначні шматочки деревних вулинок (рис. 8, 3).

Поховання № 3 (доби бронзи). Виявлено за 6,8 м на південь від центру. На глибині 0,95 м від поверхні насипу лежав кістяк чоловіка 35—45 років, на правому боці, головою на захід. Ноги зігнуті: права під тупим, ліва під прямим кутом до тулуба та обидві під гострим кутом у колінах. Права рука і ребра не збереглися, від лівої залишилася плечова кістка. Під кістками сліди коричневого тліну.

Поховання № 4 (ямне, основне). Знаходилось у центрі кургану. Викид розміщене на південний схід від могили. Яма прямокутної форми, орієнтована з північного сходу на південний захід. Її розмір $1,75 \times 1,2$ м, глибина 1,15 м від краю. Перекриття складали плахи, покладені поверх очерету.

Кістяк жінки (?), старшої за 25 років, лежав на правому боці з розворотом на спину, головою на південний захід. Ноги зігнуті в колінах під тупим кутом.

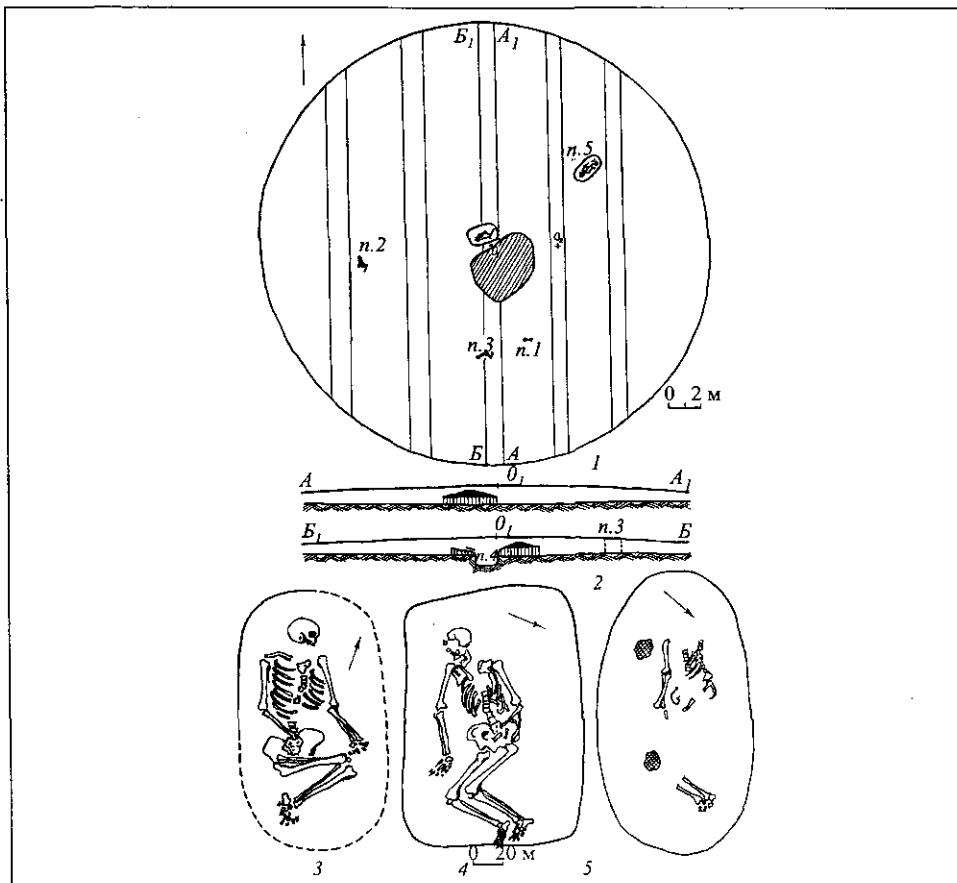

Рис. 8. Матеріали з кургану № 4 біля с. Журавлиха: 1 — план кургану; 2 — профілі кургану; 3 — поховання № 2; 4 — поховання № 4; 5 — поховання № 5. Умовні позначення лів. на рис. 2, 7

Права рука вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті, покладена кистю на таз. На кістках незначні сліди червоної фарби. Найбільше фарби на черепі (рис. 8, 4).

Поховання № 5 (якне?). Знаходилося за 6,8 м на північний схід від центру. Яма овальна, орієнтована з північного сходу на південний захід. Її розмір 1,9 × 1,0 м, глибина 1,5 м від поверхні кургану.

Кістяк дорослої людини лежав на правому боці зі слабо зігнутими в колінах ногами, головою на південний захід. Права рука вздовж тулуба, ліва ледь зігнута у лікті, кисть її на тазі. Череп та кістки стегон відсутні. На дні сліди коричневого тліну та червоної фарби. Біля правого плеча та коліна — дві інтенсивні плями червоної фарби (рис. 8, 5).

Курганна група біля с. Лісовичі

У групу входили п'ять курганів, з яких досліджено чотири. Скіфський курган № 1 знаходився за 1 км від с. Лісовичі та за 0,5 км на захід від дороги із с. Мала Березанка на Лісовичі. Решта курганів, доби бронзи, розміщувалася за 1,3 км на захід — північний захід від кургану № 1 і відокремлена від нього неглибокою балкою. Кургани № 2, 3 знаходилися поруч, за 30 м один від одного. Курган № 4 — за 0,5 км на захід від них, а курган № 5 був на вододілі за 0,4 км на захід — північний захід від кургану № 3. Його не досліджено (рис. 1).

Курган № 2. Насип повністю розорано. Тут виявлено 4 поховання, що потрапили у площину траншеї трубопроводу. Іншу площу кургану дослідити не вдалося.

Поховання № 1 (доби бронзи). Знаходилося за 9 м на захід від умовного центру на глибині 1,8 м від сучасної поверхні в материковому ґрунті.

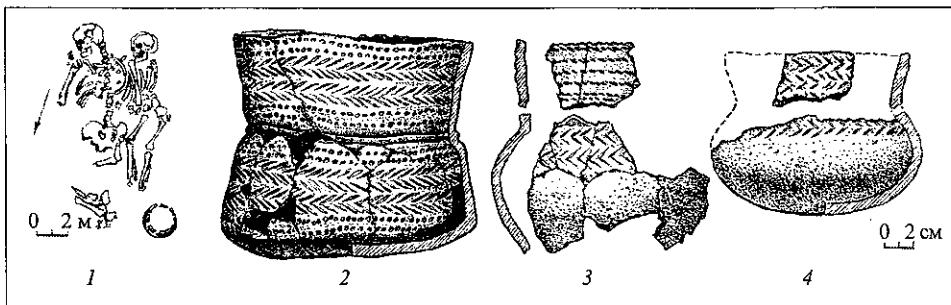

Рис. 9. Матеріали з курганів біля сіл Лісовичі та Іванівка: 1 — Лісовичі, к. 2, п. 2; 2 — Лісовичі, горщик з к. 2, п. 2; 3 — Іванівка, фрагмент горщика з к. 2, п. 1; 4 — Іванівка, горщик з к. 6, п. 1

Кістяк старої жінки лежав на правому боці з сильно зігнутими в колінах ногами, головою на північ. Руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям.

Поховання № 2 (середньодніпровської культури). Виявлено за 7,5 м на схід — північний схід від умовного центру на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. Поховання парне: чоловік 30—40 років і дитина 7—8 років.

Кістяк чоловіка лежав на правому боці з деяким розворотом на спину, головою на південний схід. Ноги збереглися частково, вони були зігнуті в колінах під тупим кутом до тулуба. Права рука зігнута в лікті настільки, що її променеві кістки лежать на плечовій, а кисть біля обличчя. Ліва рука зігнута в лікті під прямим кутом і покладена поперек тулуба.

За спиною дорослого, майже впритул до нього, лежав кістяк дитини на правому боці з ледь зігнутими в колінах ногами, головою на південний схід. Череп та верхня частина кістяка покладені на правий бік, а ноги і таз розвернуті так, як у положенні на спині. Права рука зігнута в лікті, кисть її перед обличчям, ліва — зігнута в лікті і лежить поперек тулуба, як і в кістяка дорослого (рис. 9, 1).

На черепі дорослого з лівого боку, де мало бути вухо, на кістці помітна пляма оксиду міді або бронзи. У ногах дитини стояв горщик, усередині якого була кістка тварини.

Горщик приземкуватий з широким розтрубом горловини. Поверхня його сіро-жовтого кольору, загладжена. Дно плоске, дещо вигнуте, по краях плавно закругляється, переходячи в тулово. Приблизно посередині висоти горщика утворено шийку, від якої розтрубом починається вінчик. Висота горщика 13,5, горловини — 6,0 см, діаметр по верхньому краю горловини і біля дна 16,5, діаметр шийки — 13,0 см.

Уся поверхня горщика до дна орнаментована. Зверху по краю вінчика — два ряди крапкових відтисків, потім два ряди відбитків у вигляді ялинки і знову два ряди крапкових відтисків. У найвужчій частині горщика прокреслено дві паралельні оперізувальні лінії, нижче яких орнамент повністю повторює орнамент верхньої частини горщика (рис. 9, 2).

На північ від поховання були помітні залишки від плями перегорілої землі рудого кольору. Пляма, очевидно, була досить великою і з похованням з'язку не мала. У районі плями та над північною частиною поховання траплялися шматочки шлаку сірого кольору.

Поховання № 3 (невизначене). Виявлене за 5,7 м на схід — північний схід від умовного центру на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Було майже повністю зруйноване. Від кістяка жінки (?) 22—25 років частково збереглися кістки черепа та плечова кістка правої руки. Виходячи з положення черепа жінка лежала на правому боці, головою на південний захід.

Поховання № 4 (невизначене). Знаходилося за 4,5 м на північний захід від центру. Було повністю зруйноване будівниками. З того, що всі кістки кістяка потрапили одразу в ківш екскаватора, можна припустити, що похованій був у зібраному положенні.

Курган № 3. Розораний, на поверхні виділявся як ледь помітне підвищення діаметром близько 17 м. На час розкопок через нього проходила ґрунтова дорога. Похований чорнозем не простежувався. У центральній частині розкопу на різний

глибині від 0,2 до 0,7—1,0 м траплялися шматочки деревини, деревні вуглинки, сліди золи, а також незначні фрагменти кісток великих тварин. Дослідження кургану утруднювалося через велику кількість нір у центральній його частині. Виявлено три поховання: два доби бронзи (№ 1, 3) і одне сарматське (№ 2).

Поховання № 1 (доби бронзи). Виявлене за 8,5 м на південний схід від центру, на глибині 1,1 м від сучасної поверхні на рівні материкового ґрунту.

Кістяк чоловіка зрілого віку лежав на лівому боці з сильно зігнутими в колінах ногами, головою на схід. Збереглася лише ліва рука, зігнута у лікті, кисть перед обличчям.

Поховання № 3 (середньодніпровської культури?). Знаходилося за 1,5 м на схід від центру, на глибині 1,7 м від сучасної поверхні.

Кістяки двох чоловіків: зрілого віку та молодого 25—35 років, лежали поруч головами на південь — південний захід. Від обох збереглися лише верхні частини, нижні знесені норою. Можливо, вони лежали на спині із зігнутими в колінах ногами. Черепи нахилені на праву скроню.

Від рук людини зрілого віку збереглися лише плечові кістки, від рук молодої — права, зігнута в лікті під прямим кутом і спрямована кистю поперек тулуба, а також фаланги пальців лівої руки, які лежали поперек плечової кістки правої, з чого виходить, що вона теж була зігнута під прямим кутом і лежала поперек тулуба.

Фрагмент стегнової кістки кістяка молодої людини було виявлено на місці, де вона мала б бути, якщо ноги були зігнуті у колінах, але нижче дна, у норі та в перевернутом положенні. Біля кістяка людини зрілого віку виявлено кістки стопи лівої ноги, за положенням якої можна вважати, що його ноги були зігнуті в колінах і, ймовірно, підняті колінами догори.

За загальними ознаками це поховання дуже подібне похованню № 2 кургану № 2.

Курган № 4. Повністю зруйнований траншеєю газопроводу. У стінці траншеї на глибині 2 м від сучасної поверхні було виявлено кістки людини. Кістяк жінки 35—45 років лежав на правому боці із зігнутими під прямим кутом до тулуба ногами, п'ята яких знаходилася біля тазу. Права рука випростана вздовж тулуба, ліва зігнута під прямим кутом у лікті, кисть поперек грудної клітки. Орієнтовано кістяк головою на північний схід.

Кургани біля с. Іванівка

У цій групі досліджено лише два кургани доби бронзи. Інші кургани були пізнішими.

Курган № 2. Розташований за 200 м на схід від кургану № 8. Сильно розораний. Сучасна висота 0,9 м, діаметр 38 м. У насипі помітні включення материкової глини, подекуди траплялися дрібні деревні вуглинки. У кургані було 9 поховань (рис. 10): два ямної культури (№ 7, 8); два середньодніпровської (№ 1, 9); одне доби бронзи (№ 2); два скіфських (№ 5, 6); одне раннього залізного віку (№ 3) і одне невизначеного часу (№ 4).

Поховання № 1 (середньодніпровської культури). Знаходилося за 1,23 м на схід від центру. На глибині 0,5 м у значній кількості розсипано деревні вуглинки. Можливо, тут було трупоспалення. Крім того, знайдено фрагмент горщика з округлим тулубом та прямим вінчиком. Поверхня темна, підлощена. По плечику нанесено орнамент у вигляді ялинки, на вінчику шість паралельних ліній відбитків шнуря (рис. 9, 3).

Поховання № 2 (доби бронзи). Знаходилося за 4,9 м на південний схід від центру на глибині 0,62 м від сучасної поверхні. Похований лежав на лівому боці головою на північний схід. Ноги зігнуті в колінах і сильно притиснуті до тулуба. Кістки рук не збереглися.

Поховання № 7 (ямне, основне). У центрі кургану яма овальної форми, орієнтована зі сходу на захід. Розмір ями 2,46 × 1,2 м, глибина від краю — 0,9 м. На схід від ями — кільце викиду материкової глини завширшки 0,5—1,0 м.

Поховання було зруйновано під час спорудження скіфського поховання. На дні ями окремі кістки людини зі слідами червоної фарби (фрагменти черепа, фаланги пальців рук тощо).

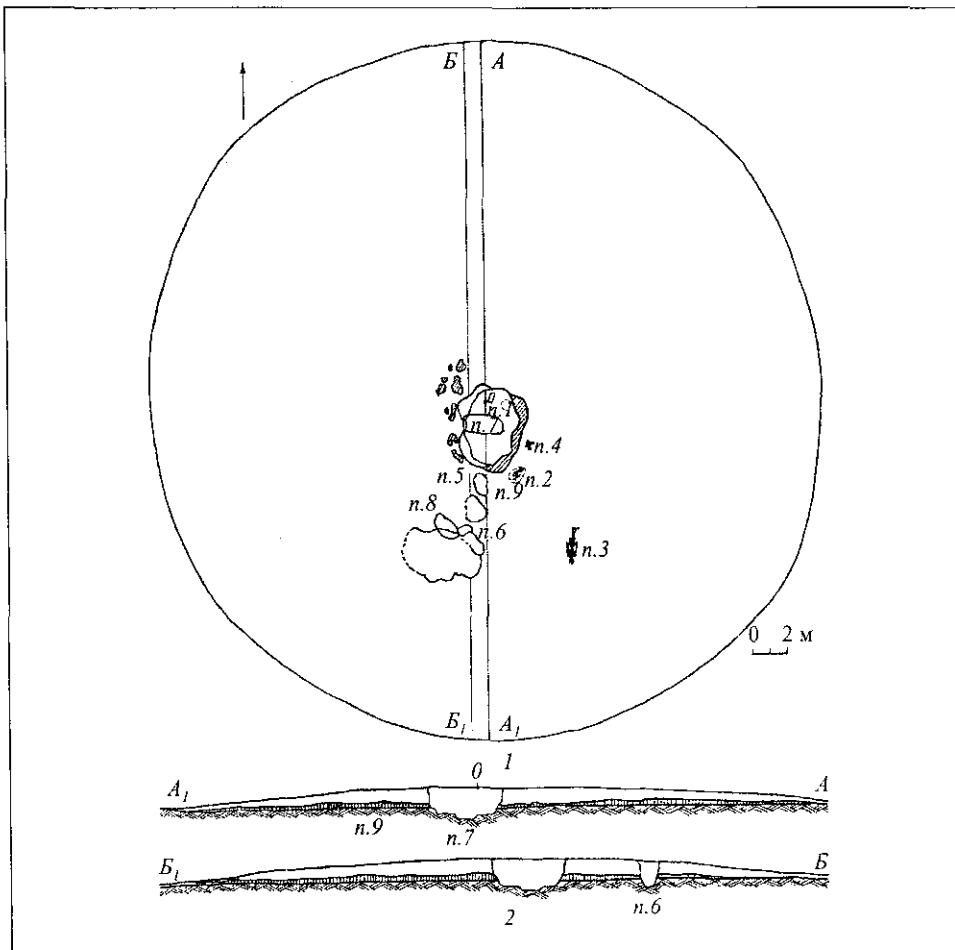

Рис. 10. План і профілі кургану № 2 біля с. Іванівка. Умовні позначення див. рис. 2

Поховання № 8 (ямне). Знаходилося за 7 м на південний захід від центру. Могила мала форму неправильного овалу, орієнтованого з північного заходу на південний схід. До дна яма розширювалася, розмір її зверху 1,67 × 0,8, біля дна — 1,9 × 0,8 м. Дно на глибині 1,76 м (1,67 м від сучасної поверхні).

Біля самого дна в заповненні ями знайдено уламки людських кісток зі слідами червоної фарби (фрагменти черепа, кістки ніг тощо). Поховання зруйновано під час спорудження скіфського поховання, яке перерізalo його в південно-східній частині.

Поховання № 9 (середньодніпровської культури). Виявлено за 5 м на південь від центру на глибині 1,1 м у шарі давнього чорнозему.

Похований лежав у випростаному положенні на спині, головою на захід. Руки вздовж тулуба. На черепі й деяких кістках сліди червоної фарби.

Курган № 6. Розташований за 95 м на північний захід від кургану № 8. Розораний. Висота кургану 0,2 м, діаметр 29,5 м (рис. 11, 1). У кургані виявлено три поховання: одне середньодніпровської культури (№ 1), одне ямне (№ 2) і одне невизначене (№ 3).

Поховання № 1 (середньодніпровської культури). Знаходилося за 3,5 м на схід від центру. Кістяк дорослого лежав на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, на лівому боці із зігнутими в колінах ногами, головою на північ. Збереженість кісток погана.

Біля ніг стояв ліпний горщик. Верхню його частину було пошкоджено бульдозером. Висота горщика понад 7,0 см, діаметр горловини 8,0 см. Вінчик прямий, прикрашений орнаментом у вигляді насічок — ялинок (рис. 9, 4).

Поховання № 2 (ямне, основне). Розміщувалось у центрі кургану. Поховальна споруда являла собою неглибоку яму і споруджений над нею навіс, від якого

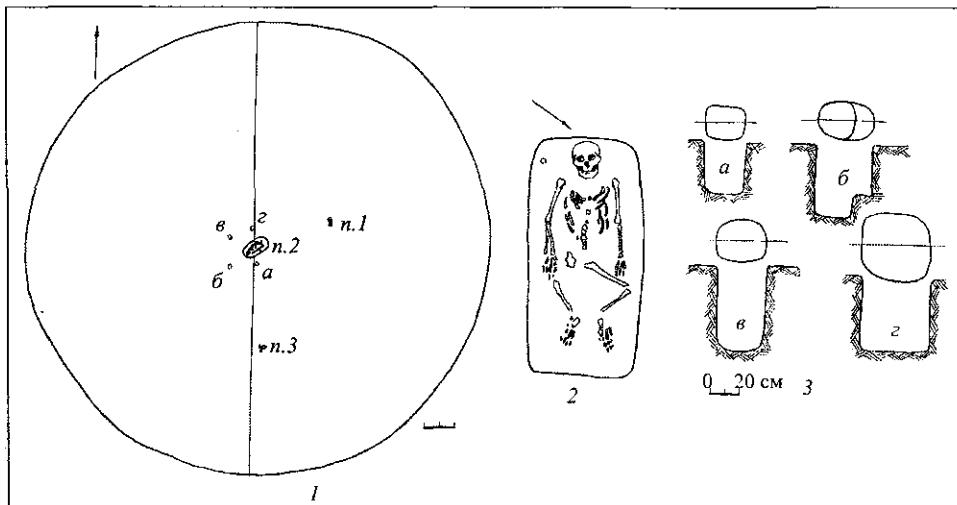

Рис. 11. Матеріали з кургану № 6 біля с. Іванівка: 1 — загальний план кургану; 2 — план поховання № 2; 3 — плахи і розрізи ямок навколо поховання № 2. Умовні позначення див. рис. 2

збереглися чотири ямки від стовпів (*a—e*). Ямка *a* — за 0,5 м на південь від могильної ями, прямокутної форми. Її розмір $0,3 \times 0,22$ м, глибина 0,37 м. Ямка *b* — за 1,4 м на північний захід від могильної ями. Прямокутна. Її розмір $0,44 \times 0,3$ м, глибина 0,37—0,53 м. Ямка *c* — за 1,2 м на північний захід від могили. Овальна. Її розмір $0,38 \times 0,3$ м, глибина 0,6 м. Ямка *d* — за 0,3 м на північ від могили. Підквадратної форми. Її розмір $0,5 \times 0,5$ м по діагоналях, глибина 0,55 м (рис. 11, 2, 3). Могильна яма прямокутна, орієнтована з північного сходу на південний захід. Її розмір $1,65 \times 0,8$ м, глибина від краю 0,4 м.

Кістяк дорослого лежав на спині, головою на південний захід. Ноги зігнуті в колінах у різні боки. Руки вздовж тулуба. На кістках сліди червоної фарби.

На дні простежувався коричневий тлін, поверх якого була посипка червоною фарбою. Праворуч від черепа знаходився великий шматок червоної фарби ($5,5 \times 2,0 \times 1,0$ см).

Поховання № 3 (невизначене). Знаходилося за 1,3 м на південь від центру. Кістяк чоловіка (?) 35—45 років — на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Він лежав на спині, головою на південь — південний захід. Збереглися лише череп на правій скроні, плечові та ліктіві кістки, частина лопатки, ребер і хребта.

Отже, підіб'ємо стислий підсумок вищеподаних матеріалів.

Усі досліджені кургани доби бронзи досить невеликих розмірів, як правило, не більше 2 м заввишки (0,2; 0,9; 0,95; 1,05; 1,8; 2,05). Кургани досить слабо насичені похованнями. У двох випадках (Журавлиха, кургани № 2, 3) простежено досипки, в усіх інших зафіксовано лише один насип.

Кургани були розташовані на вододілах, причому складається враження, що найдавніші з них були близьче до водних артерій, а пізніші — трохи далі. Проте цю залежність слід ще перевірити на ширшому матеріалі.

Усього в перелічених курганах виявлено 31 поховання доби бронзи, 4 з них до цієї доби заражовані умовно, позаяк можуть належати і до пізнішого часу.

Найдавнішими в курганах були поховання ямної культури. До таких заражовано 13 поховань, з яких 4 (Журавлиха к. 2, п. 2, 4; к. 4, п. 2, 5) с ямними умовно, оскільки в одному не можна було визначити ні пози небіжчика, ні форми могильної ями (Журавлиха к. 2, п. 4), 3 інших за деякими ознаками (розміщення в чорноземі, поза померлого на лівому боці, овальна форма ями) дещо відрізняються від типових ямних поховань.

Шість ямних поховань були основними в курганах і знаходились у його центрі. Впускні поховання розміщувались у північно-східному (3), південно-західному (2), південно-східному (!) секторах кургану. Тут якоїсь певної закономірності встановити не вдалося.

Майже всі поховання були здійснені в материковому ґрунті, за винятком трьох (Журавлиха к. 2, п. 2, 4; к. 4, п. 2), які були в чорноземі. Переважає прямоокутна форма могильних ям (7), у двох випадках яма не простежувалася (Журавлиха к. 2, п. 2, 4), у чотирьох — яма була овальної або близькою до овальної форми.

Ями були перекриті очеретом, зверху якого клали плахи або жердини. Здебільшого слідів перекриття не було, але можна гадати, що там воно було подібним до зазначених, тільки не збереглося.

Положення небіжчиків різне: п'ятеро лежали на спині із зігнутими в колінах ногами, двоє на правому і троє на лівому боці із зігнутими в колінах ногами. У трьох похованнях позу померлого встановити не вдалося. Переважає орієнтація небіжчиків головою на південний захід (5), але є й на північний схід (3) і північний захід (1). Ще у двох випадках небіжчики могли бути орієнтованими головою або на північний захід чи захід, або на південний схід чи схід (Іванівка к. 2, п. 7, 8). Тут кістяки небіжчиків не збереглися.

Наявність серед ямних поховань трьох, в яких небіжчики орієнтовані головою на північний схід, для розглядуваної території досить рідкісне явище. Воно притаманне східним степовим ямним похованням, тому, на наш погляд, ці поховання заслуговують на пильну увагу.

Практично всі поховання ямної культури були безінвентарними, за винятком двох випадків: знахідки крем'яного відщепу без слідів вторинної обробки (Журавлиха к. 3, п. 2) і намистин із трубчастої кістки в дитячому похованні (Журавлиха к. 2, п. 2) (рис. 5). Проте слід мати на увазі, що відщеп було знайдено серед залишків перекриття, куди він міг потрапити випадково. Дитяче ж поховання зараховано до ямних умовно.

Досить цікавим явищем серед досліджених поховань є ями, здійснені з рівня давнього горизонту, що мають певний зв'язок з основними ямними похованнями (Журавлиха к. 2, п. 1; Іванівка к. 6, п. 2). Утім в одному випадку це досить великі ями, призначення яких невідоме, а в іншому — це ямки від стовпів, що могли підтримувати навіс над похованням. Подібні випадки відомі на цій території в похованнях середньодніпровської культури². Для ямних поховань це явище зафіксовано вперше.

Визначення віку й статі небіжчиків установлено для більшої частини досліджених ямних поховань. Чотири з них виявилися похованнями чоловіків, два — жінок. З чоловічих три кістяки належали особам зрілого віку (Журавлиха к. 2, п. 1, 3; к. 3, п. 2). Характеристики цих поховань майже однакові, за винятком того, що в похованні № 2 з кургану № 3 біля Журавлихи було знайдено крем'яний відщеп, а небіжчик орієнтований головою на південний захід, а не на північний схід, як у двох інших. Третє поховання чоловіка 25—35 років (Журавлиха к. 4, п. 2) від інших відрізнялося практично за всіма показниками.

Поховання двох жінок (25—35 років) істотно не відрізнялися від поховань чоловіків. Проте оскільки достовірним є тільки один жіночий кістяк (Журавлиха к. 3, п. 4), то поки що передчасно говорити про якісні особливості подібних поховань. Може бути цікавим той факт, що саме це жіноче поховання було основним у кургані.

Два дитячих поховання (2—3 роки, Журавлиха к. 2, п. 2; 3—5 років, Журавлиха к. 1, п. 3) досить істотно відрізнялися між собою. Якщо перше було впускним і розташовувалося високо в насипі кургану, то друге в кургані було основним і за характеристиками мало чим відрізнялося від двох поховань чоловіків із сусіднього кургану № 2. Цікаво, що саме ці поховання і виділялися серед інших орієнтацією небіжчиків головою на північний схід. Про друге дитяче поховання важко щось стверджувати, оскільки воно, хоч і відрізняється від інших, але не відомо, є це наслідком малого віку похованого чи іншою його культурною належністю (це поховання до ямних зараховано умовно).

П'ять поховань зараховані нами до середньодніпровської культури. Усі вони були в неглибоких ямах, дно яких не прорізувало чорноземний шар, тому контури власне ям дослідити не вдалося. Здається, що це одна з особливостей подібних поховань. Три поховання знаходилися на схід від центру, одне — на північний схід і одне на південь. Серед них є два парних: чоловіка з дитиною та двох чоловіків (Лісовичі к. 2, п. 2; к. 3, п. 3).

Положення небіжчиків різне: на спині із зігнутими в колінах ногами, на правому й лівому боці, на спині з випростаними ногами. Такі пози притаманні

носіям цієї культури. Проте їх різноманітність може свідчити і про хронологічні відмінності, і про етнічну неоднорідність. До речі, цього не заперечують і дослідники середньодніпровської культури³. В одному випадку (Іванівка к. 2, п. 1), можливо, було трупоспалення.

Небіжчики орієнтовані головою на південний захід, південний схід, захід і північ. У трьох похованнях були горщики. Саме цей факт і був головним для культурної атрибуції цих поховань. Характер кераміки дає змогу зараховувати ці поховання до різних етапів середньодніпровської культури, від раннього до пізнього⁴.

Цікавим є те, що серед небіжчиків немає жодного жіночого кістяка. Навіть у парних похованнях тут були чоловік з дитиною та два чоловіки. Цей факт не є особливим. Таке явище було досить поширеним за доби бронзи. Подібне спостерігається в похованнях катакомбної культури в степовій зоні. Очевидно, уже назріває необхідність інтерпретації цього явища.

Той факт, що перелічені поховання середньодніпровської культури за своїми характеристиками досить відрізнялися між собою, насторожує. Подібне положення потребує подальшого ретельного вивчення.

Знахідка в насипі кургану кам'яної сокири катакомбного типу досить цікава, особливо у зв'язку з проблемою північно-західної межі цієї культури.Хоча у розглянутих курганах поховань у катакомбах не було, але вони є взагалі на цій території. Деякі перші їх знахідки вже відомі⁵.

Тринадцять поховань зараховані нами до доби бронзи без певної їх культурної атрибуції. Орієнтовно вони можуть належати до часів середньої або пізньої бронзи. Усі вони впускні в кургани. Половина з них здійснена в насипі, половина — у материковому ґрунті. Розташовані вони в кургані по-різному: чотири на південний схід, три на південь, по два на північний схід і південний захід і одне — на захід від центру кургану.

Інвентар у цих похованнях відсутній. Лише в одному (Журавлиха к. 3, п. 5) була знайдена підвіска з ікла хижака. Визначення статі й віку були проведені для 11 поховань, з них 5 чоловічих, 4 жіночих і 3 дитячих. З їхніх характеристик можна помітити, що чоловічі й жіночі поховання різнилися орієнтацією небіжчиків. Крім того, овальна форма ям була лише у похованнях чоловіків.

Зазначенім похованням ми поки не надаємо культурної атрибуції. Це спирається на майбутнє. Можливо, частину з них можна зарахувати до культури багатопружкової кераміки.

У цілому поховання з курганів півдня Київщини, хоча й не численні, але сприяють отриманню уявлення про поширення за доби бронзи поховань звичаїв у населення території лісостепового Правобережжя Дніпра. Подальші польові дослідження мають поповнити наші знання і про похованальні пам'ятки, і про історичні процеси, які відбувалися на цій території за доби бронзи.

¹ Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смеляны. — СПб., 1901. — Т. III; Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок 1888—1902 гг. — СПб., 1908.

² Артеменко И.И. Среднеднепровская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 370.

³ Там же. — С. 365.

⁴ Там же. — С. 366.

⁵ Ключко В.І., Ричков М.О. Про північну межу катакомбної культури // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 60—64.

Одержано 06.08.2002

Г.Т. Ковпаченко, Н.А. Ричков

КУРГАНЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ НА ЮГЕ КИЕВЩИНЫ

В исследовании курганов юга Киевщины существовал значительный временной разрыв: после дореволюционных раскопок долгое время на них практически не проводились работы. Новые археологические раскопки здесь начались в 1970—1980-х годах. Однако материалы этих раскопок практически не публиковались. В статье введена в научный оборот небольшая часть новых материалов с указанной территории, исследованной авторами. Публи-

куются данные о 35 погребениях из 9 курганов. Из них 13 погребений отнесены к ямной культуре, 5 — к среднеднепровской. Для остальных находок необходима дальнейшая культурная атрибуция.

G.T. Kovpanenko, N.A. Rychkov

THE BRONZE AGE BURIAL MOUNDS IN THE SOUTHERN KYIV REGION.

The article is devoted to the excavation materials from the burial mounds in the southern Kyiv Region investigated in pre-revolutionary time and in the second half of the XX century. However, the excavation results practically remained unpublished.

The present article puts into scientific circulation little amount of new material discovered by the authors on the territory in discussion. It includes data on 35 graves from 9 burial mounds. Thirteen of them belong to the Jamnaya (Pit-Grave) culture, 5 graves belong to the Seredn'odniprov's'ka (Middle Dnieper Region) culture. The rest of the material still requires archaeological culture attribution.

Д. Н. Козак, О. Д. Козак

ПОХОВАННЯ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ХРІННИЦЬКОГО ВОДОСХОВИЩА. СПРОБА БІОАРХЕОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті описано два поховання вельбарської культури за даними біоантропологічного та археологічного аналізів.

Розвідкою, проведеною влітку 1999 р. на берегах Хрінницького водосховища, яке розташоване в межах Демидівського р-ну Рівненської обл. і Горохівського р-ну Волинської обл., було відкрито нове поселення вельбарської культури. Ця пам'ятка розміщується в урочищі Високий берег перед греблею на південно-західній околиці с. Хрінники і займає сонячний схил, що полого спускається до водосховища. Розмір поселення приблизно 150 × 60 м. Західна частина поселення, імовірно, знищена дорогою, що веде з с. Хрінники до с. Товпижик. На площі поселення густо лежать уламки ліпної та гончарної кераміки вельбарської культури, ліпного посуду ранньозалізного часу, фрагменти кераміки княжої доби, кістки тварин, глиняна обмазка і т. п.

Поселення розташоване на городах, інтенсивно розорюється і не може бути досліджено стаціонарними розкопками.

Під час робіт на поселенні до нас підійшов місцевий житель, Юрій Майдан, садиба якого розташована поруч з поселенням, але за дорогою, і повідомив, що деякий час тому, риочи яму на городі для посадки дерев. він натрапив на глиняні посудини. Це були глек і миска черняхівського типу (рис. 1. 1, 2). Відстань від поселення до місцезнаходження посудин 200—220 м.

На місці знахідки було закладено шурф розміром 4 × 7 м. На глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні натрапили на пліму поховальної ями (рис. 2). Вона мала прямокутну форму із заокругленими кутами розміром 0,9 × 3,2 м і була орієнтована по лінії північ — півден.

У південній, вузькій, частині ями знаходилася яма-підкоп, яку вдалося зафіксувати на довжину 0,20—0,40 см. Ширина ями 1 м. Її край не фіксувався, заповнення складала темна земля. Тут траплялися фрагменти кісток людини, у тому числі невеликі шматки черепної коробки.

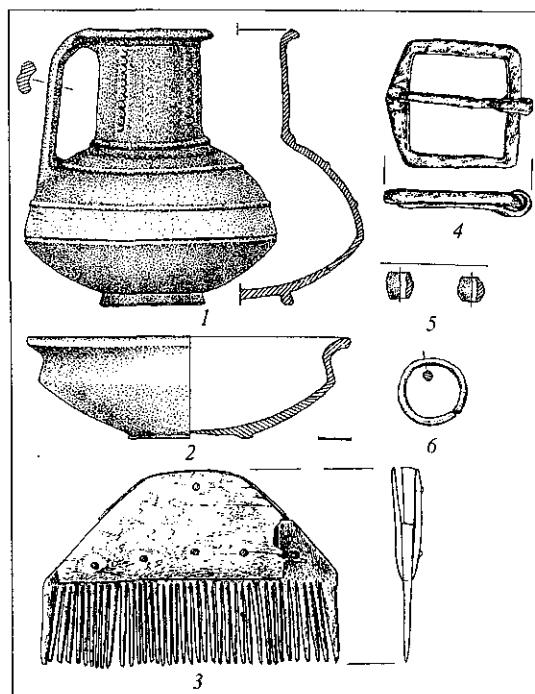

Рис. 1. Речі з поховань: 1—3 — поховання № 1; 4 — орній шар; 5, 6 — поховання № 2

Поховання було порушеним у давні часи.

Від скелета в різних частинах заповнення ями в хаотичному порядку залишилися лише права тім'яна кістка, луска лівої скроневої кістки з соскоподібним відростком, уламок лівої безіменної кістки з частково збереженою вертлюжною западиною та кілька уламків ребер. Один фрагмент кінцівки ноги знаходився у заповненні підкопної траншеї. Очевидно, через цей підкоп була витягнута основна частина скелета людини.

Керамічні посудини, які знайшов Ю. Майдан, стояли у північній частині ями, на дні, очевидно, біля ніг похованого. За залишками черепа голова померлого знаходилася у південній частині ями, отже, поховання було орієнтоване головою на південь з деяким відхиленням на схід.

У заповненні поховальної ями, біжче до підкопу, знайдено кістяний трискладовий гребінь, на дні ями — голку від фібули (рис. 1, 3). Крім того, було виявлено уламки ліпної посудини — кумпфа, фрагменти товстостінного ліпного горщика та ще однієї посудини невизначеної форми — усього 23 уламки трьох різних ліпних посудин.

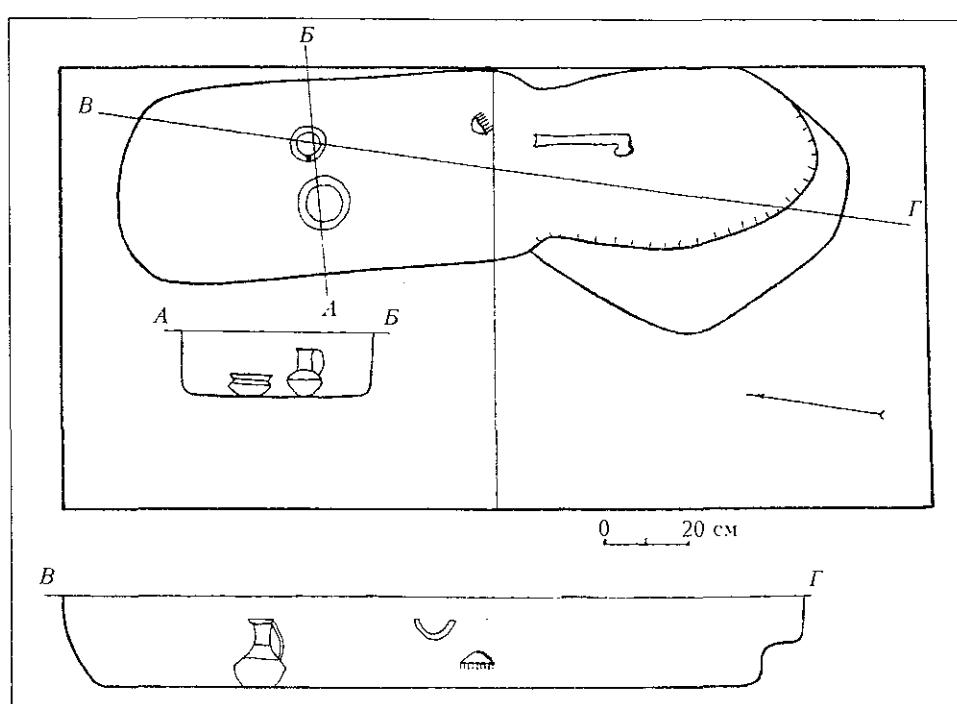

Рис. 2. План поховальної ями у похованні № 1

За біоантропологічними дослідженнями залишки кісток людини з поховання № 1 являли собою: тім'яну кістку масивну, товщина склепіння на тім'яному горбі — 8 мм, у районі тім'яного отвору та в точці Брегма — 7 мм. Відбитки судин на внутрішній поверхні кістки можуть свідчити про гіперостоз (збільшення кількості кісткової тканини внаслідок захворювання чи змін у гормональному статусі організму) черепного склепіння і пояснювати велику товщину кістки. Довжина соскоподібного відростка від основи 18 мм. Він добре структурований і за схемою В.П. Алексєєва¹ відповідає 2—3 балам, за схемою Р. Walker² — 3 балам. Це, а також добре розвинутий рельєф кістки і досить широка основа масивного шило-подібного відростка (4 мм), свідчать, що за все, про чоловічу стать. На жаль, сіднична вирізка, за якою зазвичай встановлюють статті покійного, не збереглася. Для точнішого визначення статі потрібний генетичний аналіз.

Особа померла в молодому віці (25—35 років). Вік визначено за станом облітірації черепних швів.

У 2000 р. на городі садиби Ю. Майдана було проведено шурфування. Місцевість має форму пагорба, що одним краєм поєднаний з вельбарським поселенням, а протилежним спускається до невеликої заболоченої долини. Усього було закладено шість шурфів загальною площею 120 м². У шарі чорнозему, товщина якого на вершині пагорба сягає 1 м, а зі спуском до долини становить 0,1—0,2 м, було виявлено уламки лілової кераміки, дві залізні пряжки (рис. 1, 4). Шурфування площи, на якій розташований могильник, свідчить про значну зміну рельєфу місцевості. Очевидно, могильник розміщувався на рівній плошадці — мисі над невеликою долиною, по якій протікав потічок, що впадав у р. Стир. Нині це заболочена місцевість. Зсуви ґрунту в процесі оранки, дренажні роботи 1960-х років призвели до переміщення чорнозему з мису до долини. Унаслідок цього мис був знівелюваний і над долиною утворився схил. У ґрунті схилу частими є знахідки кісток людей, уламків кераміки. За розташуванням відкритих поховань видно, що такі знахідки здійснювалися в ямах, вибраних у чорноземі. Дно окремих ям сягало материка. Отже, можна припустити, що ґрунт зсунутий з мису принаймні на товщину до 1 м. Тому очевидно, що поховання могильника були знищені в процесі земляних робіт.

У шурфі V, розташованому за 4,5 м на південний від шурпу I, де знаходилося поховання № 1, було виявлено поховання № 2 (рис. 3), яке простежене на глибині 0,25 м від рівня сучасної поверхні. Скелет лежав на рівні материка. Конту-

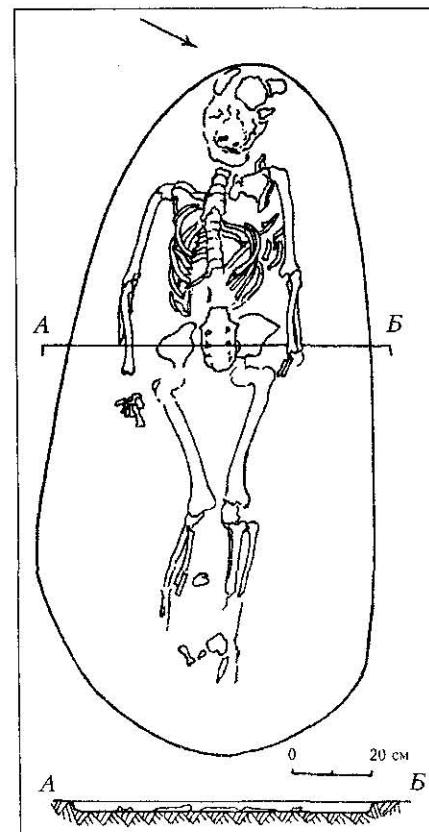

Рис. 3. План поховання № 2

Рис. 4. Поховання № 2 (вигляд зі сходу)

ри поховальної ями ледь простежувалися. Вона мала прямокутну форму розміром $0,82 \times 2$ м за глибини $0,8$ м від рівня материка (рис. 4).

Скелет, частково зруйнований плугом, орієнтований головою на південний захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги теж випростані. Довжина кістяка $1,6$ м, відстань між руками — $0,43$ м. Верхня частина черепа стягнута.

Біля передпліччя правої руки знаходилося скроневе срібне кільце, виготовлене зі срібного дроту. В основі ший лежали дві намистини з білого сердоліку, очевидно, залишки намиста (рис. 1, 5, 6).

Досить добре збережений скелет належав дорослій жінці (див. таблицю). Стать визначили за особливостями будови тазової кістки та черепа. Крім того, кістки посткраниального скелета грацильні та невеликі за розміром. Вік, визначений за ступінню стертості зубів, $20—30$ років³. Стан поверхні крижово-клубового суглоба відповідає $35—39$ рокам⁴. Черепні шви на уламках кісток згладжені, у деяких місцях зламані, що свідчить про часткове їх заростання. На плечових і стегнових кістках не видно лінії зрошення епіфізів, яка зберігається до $30—35$ років⁵. Загального остеопорозу, що характерний для старшого віку та починає розвиватися після 50 років, не відзначено. Зміни в суглобах свідчать про зрілий вік жінки. Таку розбіжність між зубним та кістковим віком може пояснити патологія зубної системи. Моляри нижньої щелепи у жінки втрачені за життя і задовго до смерті — альвеоли добре облітеровані. На першому правому молярі зафіковано карієс значного ступеня. Можливо, ці та інші хвороби спричинювали обмеження жування та slabку стертість жувальних зубів. На жаль, передні зуби не збереглися. Загалом вік можна визначити як $35—40$ (45) років.

Зріст, установлений за довжиною плечової кістки за формулою С. Дюпертою і Д. Хеддена⁶, становить $162,4$ см, тобто є досить високим, якщо порівняти його з такими самими величинами, вирахуваними для жінок черняхівських племен Прутсько-Дністровського межиріччя ($151—155$ см)⁷.

М'язовий рельєф рук розвинений слабо, що свідчить про незначні фізичні навантаження на верхній пояс кінцівок. Найбільшого розвитку з лівого боку тіла набули м'язи, що розгинають плече та відводять великий палець, дещо менше ті, що відводять кисть і плече та розгинають кисть і пальці. Справа найбільш розвинені м'язи, що повертають плече назовні, відводять кисть та розгинають кисть і зап'ясток. Слід відзначити особливий двосторонній розвиток великого та малого круглих м'язів, що відповідають за повороти плеча всередину та назовні, зліва — м'яза, що розгинає вказівний палець, а також остеокластичні зміни лівого круглого пронатора (встановлює руку в положення долонею вниз) та в місці прикріплення реберно-ключичного лігамента на правій ключці. Останнє явище (деструкція кісткової тканини в місцях прикріплення м'язів) спостерігається під час різких одноразових напружень, що травмують м'яз та прилеглу кістку, чи при хронічних мікротравмах. У цьому випадку — це різкий поворот лівої кисті та рух правої руки вперед і вгору.

Найбільші дегенеративні зміни зафіковано в лівому променево-зап'ястному та правому ліктьовому суглобі.

Рельєф ніг розвинений відносно симетрично. Найбільш сильно — м'язи, що приводять у рух і супінують та згинають стопу (на жаль, це вдалося встановити лише на лівій нозі, оскільки права частково зруйнована). Крім того, добре розвинені розгиальні гомілки та ті м'язи, що приводять у рух стегно. Серед м'язів, судячи з розвитку рельєфу, виділяється *Gluteus maximus* (великий сідничний м'яз). Цей м'яз взагалі вважається одним з найсильніших у тілі людини. Одним із рухів, в яких він бере участь, є відведення таза назад при фікованому стегні. Значно розвинутим виявився також рельєф у місці прикріплення м'яза *Pliopsoas* (клубово-поперековий м'яз), що при фікованому тазі нахиляє тіло вперед, а також лігаментів (зв'язок), що стримують занадто сильні розвороти між крижами і тазовими кістками.

Найбільші артрозні зміни спостерігаються в гомілковостопному суглобі.

Загалом комплекс розвитку м'язового рельєфу та дегенеративно-дистрофічних змін суглобів нагадує професійні зміни в кістковій системі під час роботи на ручному ткацькому верстаті. Можливо також за розвитком м'язів на ногах реконструювати інший вид діяльності. Нахили тіла при фікованих ногах поряд з розво-

Остеометричні ознаки та показники, визначені на скелеті жінки з поховання 2

Номер ознакої за Мартіном	Показник	Бік	
		правий	лівий
<i>Плечова кістка</i>			
1	Найбільша довжина	—	294
2	Уся довжина	—	296
3	Верхня епіфізарна ширина	—	45
4	Нижня епіфізарна ширина	—	56
5	Найбільший діаметр середини діафіза	23	22
6	Найменший діаметр середини діафіза	16	17
7	Найменша окружність діафіза	61	58
7a	Окружність середини діафіза	65	62
6 : 5	Показник перетину	69,6	77,3
7:1	Показник масивності	—	19,7
<i>Променева кістка</i>			
1	Найбільша довжина	—	216
2	Фізіологічна довжина	—	208
4	Поперечний діаметр діафіза	14	13
5	Сагітальний діаметр діафіза	10	1
3	Найменша окружність діафіза	38	36
5 : 4	Показник перетину	71,4	7,7
3 : 2	Показник масивності	—	17,3
<i>Ліктьова кістка</i>			
1	Найбільша довжина	—	—
2	Фізіологічна довжина	—	—
11	Передньозадній діаметр	—	11
12	Поперечний діаметр	—	14
13	Верхній поперечний діаметр	—	17
14	Верхній дорсивентральний діаметр	—	21
3	Найменша окружність діафіза	—	32
3 : 2	Показник масивності	—	—
11 : 12	Показник перетину	—	78,6
13 : 14	Показник платоленії	—	81,0
<i>Ключиця</i>			
1	Найбільша довжина	129	—
6	Окружність середини діафіза	31	—
6:1	Показник масивності	24,0	—
<i>Стегнова кістка</i>			
	Діаметр головки	42	43
1	Найбільша довжина	410	412
2	Довжина в натуральному стані	404	409
21	Відросткова ширина	73	74
6	Сагітальний діаметр середини діафіза	25	25
7	Поперечний діаметр середини діафіза	25	25
9	Верхній поперечний діаметр діафіза	35	34
10	Верхній сагітальний діаметр діафіза	23	24
8	Окружність середини діафіза	77	78
8 : 2	Показник масивності	19,1	19,1
6 : 7	Показник пілястрії	100,0	100,0
10 : 9	Показник платомерії	65,7	70,6

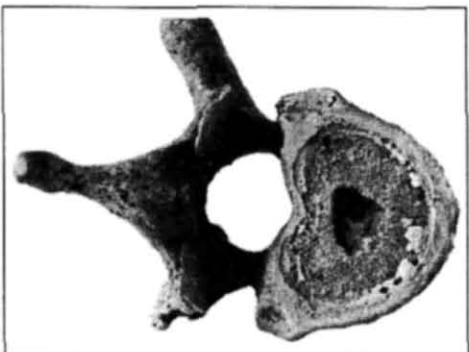

Рис. 5. Заглиблення в каудальній поверхні тіла 6-го грудного хребця жінки з поховання № 2 — наслідок хрящової грижі

Рис. 6. Спондилоліз у 5-му поперековому хребці

нахилю тіла вперед-назад, чи різких випрямлень тіла назад, чи піднімання вантажів та ін. Причиною спондилолізу крім хронічного може бути також гостре травмування хребта.

Шийки правих та лівих ребер зсередини (вентрально) покриті тонкою піл'їкою новоутвореної кістки (рис. 7). Подібні явища можуть бути наслідками запального процесу в м'яких тканинах, що прилягають до кістки. Ч. Робертс¹⁰ пов'язує ці зміни з наслідками легеневих інфекцій. Авторка вказує на появу запальних змін на ребрах у місцях їх контакту з плеврою внаслідок прямої передачі інфекційних агентів з легенів. Найчастіше в «археологічних кістках» утворення нової кістки на багатьох ребрах відбувається у разі захворювання на легеневий туберкульоз із утворенням широкого гнійника. Проте причину може бути й будь-яка інша хронічна легенева інфекція.

У палеопатологічній літературі останніх років часто обговорюється питання про сліди початкових стадій туберкульозу, що локалізуються на хребті. Деякі вчені незначну дифузну чи локалізовану деструкцію (руйнування) тіла хребця розглядають як ранній наслідок туберкульозу¹¹. Подібна «резорбція» поверхневої пластинки тіла грудних і поперекових хребців спереду та збоку (латерально) наявна і в досліджуваному випадку (аналогічне явище спостерігається також на внутрішній пластинці тіла грудини). Іс виключено, що частина змін з'явилася за життя жінки — про це свідчать лещо згладжені краї отворів та загальна «затертість» поверхні. Те саме стосується і заглиблення в тілі 6-го грудного хребця —

ротами таза та інші рухи, що відбуваються під час ходіння з навантаженнями (наприклад, по пересіченій місцевості), можуть відбуватися при таких заняттях, як збирання (грибів, ягід, коренів) чи жнива. В останньому випадку є відповідним і вищеописаний розвиток рельєфу верхніх кінцівок і зміни суглобів рук.

У хребті дистрофічні зміни загалом відповідають помірним статичним навантаженням. Найбільші навантаження на міжхребцеві диски та суглоби зафіксовані на рівні шийного та поперекового лордозів (6-й шийний — 2-й грудний та 10-й грудний — 3-й поперековий хребці).

Максимальні навантаження припадали на поперековий відділ хребта. Наявність у 6—8-му грудних хребцях центральних вузлів Шморля (хрящових гриж) свідчить про травмування хребта внаслідок піднімання великих вантажів та перевантаження м'язів торса (рис. 5).

Можливо, з перевантаженнями хребта пов'язаний так званий спондилоліз у 5-му поперековому хребці (рис. 6). Виражена ця патологія в повному відслінні хребтової дуги від тіла хребця. Спондилоліз у жінок трапляється рідше, ніж у чоловіків. Етіологія цього явища ще й досі не визначена точно. Наприклад, Л. Вигнанек та М. Столовський вважають його вродженою аномалією⁸. Мербс⁹ доводить, що ця патологія зумовлена навантаженнями на попереково-крижовий відділ хребта під час дій, що потребують екстремальних

Рис. 7. Новоутворена пілвкоподібна кістка (позначена стрілками) на вісцеральній поверхні шийки одного з ребер

знизу, яке діагностовано нами як наслідок хрящової грижі (рис. 5). Обидва ці явища в процесі диференціального діагнозу і в з'язку зі змінами на ребрах можна розглядати як сліди хронічної туберкульозної інфекції, первинний осередок якої знаходився в легенях чи, наприклад, у мозкових оболонках, а далі поширився і на хребет. Проте на всіх згаданих частинах хребта та груднині відсутні сліди характерної для туберкульозу «казеозної» деструкції та проліферативної реакції (тобто новоутворення кістки). Резорбція поверхневої пластинки часто спостерігається в разі остеопорозу, пов'язаного з віком людини (особливо у жінок зрілого/похилого віку). Руйнування кістки в процесі діагенезу (тобто внаслідок дії середовища — води, ґрунтів, живих організмів — на скелет) імітує патологічні зміни, спричинені хворобами. На нашу думку, усі описані зміни можна розглядати як наслідки дії різних факторів, у тому числі дії діагенезу, старіння та певного легеневого захворювання, які не пов'язані тісно один з одним і не є наслідком системної інфекції з огляду на загальний стан скелета. Отже, туберкульоз можна виключити.

Звернімося до змін, виявлених на черепі жінки.

У неї зафіковано помірні відкладення зубного каменю на язиковій та щічній поверхнях зубів. Подібні сліди, виявлені на популяційному рівні, можуть свідчити про переважання білкової дієти, однак вони є також наслідком недостатньої гігієни ротової порожнини. Зубний камінь, відкладаючись на поверхні зуба та прилягаючи до ясен, спричинює їх подразнення. Наслідок — пародонтоз. Крім того, через пошкоджену та розширену ясеневу кишеньку в оболонку кореня зуба потрапляють інфекційні агенти, призводячи до гострого чи хронічного запалення¹². Однією з його форм є гіперцементоз, що відзначено на кількох дослідженіх зубах (рис. 8). Інші форми перицементу (наприклад, гострий гнійний перицементит), які, однак, не залишили видимих слідів, могли стати причиною прижиттєвої втрати жінкою нижніх молярів. Під зубним каменем збираються мікроорганізми, що спричинює запалення в ротовій порожнині — гінгівіт¹³, унаслідок якого відбуваються атрофія альвеол і втрата зубів. Про слабку гігієну рота жінки свідчить і наявність міжзубного каріесу.

У передній та середній черепних ямках кількома групами розташовані дрібні вдавлення з гладеньким дном. Причинами появи таких ямочок є атрофія внутрішньої пластинки черепа внаслідок тиску певного утворення в оболонках мозку в дитячому віці (наприклад, туберкуломи, при туберкульозному лептоменінгіті), рубці, наслідок запалення або посмертна ерозія¹⁴. Через досить по-гучу збереженість черепних кісток (пошкоджених

Рис. 8. Гіперцементоз коренів корінного зуба

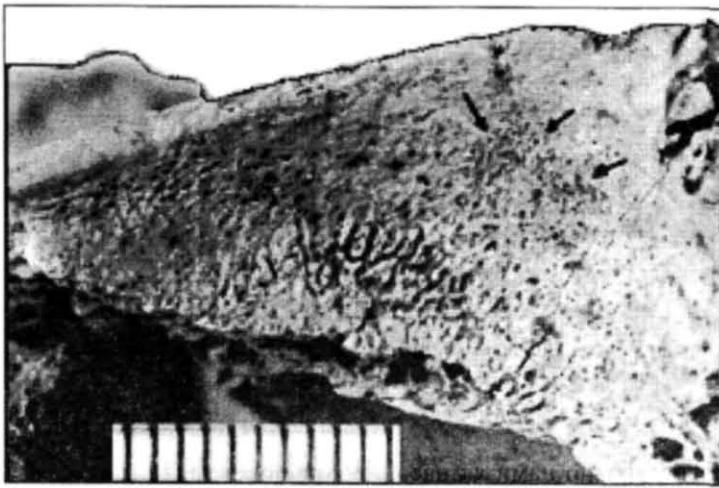

Рис. 9. Дах лівої орбіти жінки. Стрілками показано плівку новоутвореної кістки

вологу та ґрунтами) точно визначити їхнє походження в цьому випадку можна лише мікроскопічними методами.

Сліди запалення/осифікованого крововиливу у вигляді сірої плівки виявлені у зовнішньому куті лівої орбіти (рис. 9). Оскільки це явище одностороннє, імовірно, воно пов'язане з локальним захворюванням, яке на момент смерті було на стадії загострення. Це могла бути первинна інфекція (наприклад, слізної залози), вторинна інфекція, як ускладнення травми ока, чи ще не дуже добре організований крововилив, можливо також унаслідок травми. Не виключено, що фіброзні зміни в орбіті мають подібну етіологію, тобто спричинені запаленням чи травмою, що відбулися досить давно.

До похованального інвентарю, виявленого у двох похованнях, належать кілька посудин, гребінь і скроневе кільце.

Гончарна миска (рис. 1, 2) темно-сірого кольору виготовлена з добре вимученої глини. Діаметр вінець 20,5 см, діаметр дна 8 см, належить до мисок відкритого типу, поширених у черняхівській культурі¹⁵.

Глечик чорного кольору (рис. 1, 2) з лощеною поверхнею. Має циліндричне вузьке горло заввишки 7,5 см, яке прикрашено кількома вертикальними спіралеподібними візерунками. Корпус глечика має форму перевернутого вгору дном миски і опоясаний трьома пружками. Ще один пружок розміщений в основі шийки. Верх шийки і середина корпусу з'єднані ручкою. Дно на кільцевій підставці. Висота виросту 10,5 см, діаметр шийки 8 см, діаметр дна 7 см. Глечик, за аналогіями, є найближчим до посудин типу I за класифікацією Б. Магомедова. Гребінь (рис. 1, 3)¹⁶ має трискладову конструкцію, спинка дугоподібна середньовисока, скріплена п'ятьма мідними заклепками, розташованими одним рядом над зубцями, та однією мідною заклепкою на вершку спинки. Розмір гребеня 10 × 6,5 см.

Скронева підвіска має форму кільца і виготовлена з округлого срібного дроту діаметром 3 мм. Внутрішній діаметр кільца 2 см. Краї не опалені, а це підтверджує, що прикраса є не перснем, а вушною підвіскою (рис. 1, 6).

Намистинки виготовлені з білого сердоліку і мають біконічну форму, розмір 1 × 1 см (рис. 1, 5).

У залізній пряжці прямокутної форми передня рамка підтрикутна, решта — плоскі. Розмір пряжки 4 × 4,5 см (рис. 1, 4).

За датуючими речами та керамічним матеріалом поховання належать до III—IV ст. н. е. Це підтверджується матеріалами поховання № 1, де виявлено, зокрема, трискладовий кістяний гребінь зі спинкою дугоподібної форми (рис. 1, 3). Гребінь належить до варіанта I першого типу гребенів за класифікацією С. Томас, який датується III — першою половиною IV ст. н. е.¹⁷. На думку Р. Шишкіна, головними хронологічними ознаками гребенів з дугоподібною спинкою без

плечиків є висота голівки, а також ширина виробу. Найбільш ранніми можуть бути, відповідно, гребені завширшки 11—13 см і висотою голівки меншою від половини ширини. Гребені, в яких висота голівки приблизно дорівнює половині ширини, як у нашому екземплярі, можуть бути датовані, за спостереженнями Р. Шишкіна, другою половиною III — початком IV ст. н. е.¹⁸. Саме в цьому хронологічному діапазоні треба помістити поховання № 1 із садиби Ю. Майдана у с. Хрінники.

Поховання № 2 через відсутність датуючих предметів можна датувати часом існування вельбарської культури на Волині.

Невеликі за обсягом матеріали могильника доповнюють дані про поховальний обряд вельбарської культури.

Загальноприйнятою є думка про панування у вельбарських племен на території Східної Європи трупоспалового обряду поховань. Цей погляд виник на підставі матеріалів могильників у Дитиничах, Любомлі, Брест-Тришині, де єдиними були трупоспаловальні поховання. Рятівні розкопки на зруйнованому могильнику в с. Хрінники — садибі Ю. Майдана — дають змогу припускати, що поряд з трупоспаленням готи ховали своїх померлих і за обрядом інгумації.

Це не перший випадок виявлення трупопокладень у вельбарській культурі. Інгумаційне поховання з північною орієнтацією було виявлено нами під час розкопок зруйнованого могильника у Баєві II¹⁹, який передував відомому Баївському могильнику, дослідженню Ю. Кухаренком²⁰. Поховання з трупопокладенням були на могильнику в Могилянах, який датується кінцем II—ІІІ ст. н. е.²¹, а також на могильнику в Городищі біля Рівного²².

Матеріали поховання № 1 у с. Хрінники — садибі Ю. Майдана — дають змогу говорити про наявність у готів обряду специального порушення й инищення залишків покійних через деякий час після заховання.

Палеоантропологічні дослідження залишків кісток похованих готів у с. Хрінники дають підстави для висвітлення деяких сторін життедіяльності готських общин на Волині. Звичайно, кожна людина індивідуальна і важко екстраполювати особливості одного скелета на цілу громаду, однак з дослідженого все ж можна дійти певних висновків щодо умов життедіяльності тих людей.

Ще Гіппократ писав, що на конституцію людини впливають у сукупності такі чинники, як харчування, якість питної води, умови життя та праці, кліматичні умови і, звичайно, хвороби. Формування особливостей організму починається ще до народження, і те, що ми бачимо на скелеті, є відбитком певних подій, що відбулися з людиною впродовж її життя.

За О.М. Гудим-Левковичем²³, середня тривалість життя людини для черняхівської культури — близько 36 років (для жіночої частини популяції — 34,5 років). Для вельбарських племен з території Польщі середній вік смерті дорослих осіб становить 27—35 років²⁴. Як зазначалося вище, жінка з дослідженого нами поховання померла між 35 та 45 роками, тобто у віці, що перевищує середні показники для сучасного її населення.

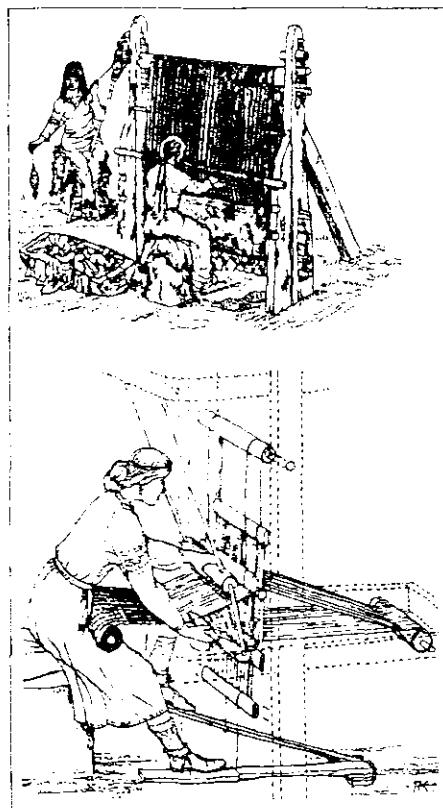

Рис. 10. Робота жінок за горизонтальним і вертикальним ткацькими верстатами. Малюнок О. Корнієнко

лення. Чинниками зниження тривалості життя, особливо серед жінок, Е. Россет²⁵ називає такі: ранній вступ у статеве життя; часті роди та висока смертність при них, зумовлена загальним низьким рівнем санітарно-гігієнічної культури; перевантаження працею. Крім того, звичайно, на тривалість життя впливають харчування, загальний імунітет і, особливо, хвороби та недоїдання, перенесені в ранньому дитинстві.

Розглянемо стан кісткової системи жінки. Її зрост — досить високий. Це можуть зумовлювати генетичні фактори і сприялива дієта в дитинстві, яка включає достатню кількість білка — продуктів тваринництва чи полювання²⁶. Досить сильний розвиток зубного каменю, який вважають одним з індикаторів переважного білкового харчування в популяціях, підтверджує такий висновок. Переважання білкової їжі на досліджуваній території можна пояснити малородючими ґрунтами Волині. Очевидно, основою господарства у готів на Волині було не землеробство, а приселище тваринництво та промисли.

Відсутність так званих маркерів стресу на зубах та в орбітах свідчить про значний імунітет або ж відсутність стресових впливів (дитячі хвороби, голод) на організм упродовж дитинства.

Залишається згаданий Е. Россетом низький рівень санітарно-гігієнічної культури (про що свідчать наявність зубного каменю, каріесу і хронічне запалення в ротовій порожнині) та перевантаження працею. Не виключено, що більшу частину дня жінка проводила за ткацьким верстаком чи веретеном (рис. 10). Робота в умовах погано освітленого та задимленого приміщення могла спричинити як хвороби очей, так і захворювання дихальних шляхів, у тому числі хронічний плеврит чи запалення легенів. Очевидно, що професійна активність жінок готських общин, як й інших «примітивних» суспільств, не була обмежена одним видом діяльності. На них лежали домашні обов'язки, також пов'язані з фізичним перевантаженням (підняття важких предметів), та, можливо, збирання коренів, ягід, грибів тощо.

Невирішеним залишається питання щодо наявності туберкульозу в общині. Хоча ми і виключили такий діагноз у цьому випадку, все ж наявність цієї хвороби ймовірна в популяціях, близько пов'язаних з тваринами (як відомо, людський туберкульоз первинно є зоонозом, тобто хворобою тварин, а саме великої рогатої худоби).

¹ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Методика антропологических исследований. Краниометрия. — М., 1964. — 127 с.

² Standards for data collection from human skeletal remains // Arkansas archeol. survey research series. — 1994. — № 44. — 195 р.

³ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Зазн. праця.

⁴ Standards... Op. cit.

⁵ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Зазн. праця.

⁶ Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1965.

⁷ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — 282 с.

⁸ Kyhnanek L., Stloukal M. Unilaterale Spondylolysen bei Slavischen und slavisch-avarischen Populationen // Anthropol. Anz. J.42/4. — 1984. — P. 253—264.

⁹ Merbs Ch.F. Spondylolysis and Spondylolisthesis: A cost of Being an erect biped or a clever Adaptation? // Yearbook of Phys. Anthropology. — 1996. — 39. — P. 201—228.

¹⁰ Roberts Ch., Lucy D., Manchester K. Inflammatory Lesions of Ribs: An Analysis of the Terry Collection // Amer. J. Phys. Anthropology. — 1994. — 95. — P. 169—182.

¹¹ Baker B.J. Early Manifestation of Tuberculosis in the Skeleton: Tuberculosis. Past and present / Ed. J. Palfi, O. Dutour, J. Deak, I. Hutas. — Golden Book Publisher Ltd, Tuberculosis foundation, 1999. — P. 301—307.

¹² Свідомів О.І., Васильєв Г.А. Хірургічна стоматологія. — К., 1960. — 519 с.

¹³ Moore J., Corbett El. Dental and Alveolar Infection / Ed. G. Hart. — Disease in Ancient Man, 1983. — P. 139—155.

¹⁴ Schultz M. The role of tuberculosis in infancy and childhood in prehistoric populations: Tuberculosis. Past and present / Ed. J. Palfi, O. Dutour, J. Deak, I. Hutas. — Golden Book Publisher Ltd, Tuberculosis foundation, 1999. — P. 503—507.

¹⁵ Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблін, 2001. — Рис. 28.

¹⁶ Магомедов Б.В. Указ. соч. — С. 51. — Рис. 41.

¹⁷ Thomas S. Studien zur den germanischen Kommen der zormischen Kaiserret / Arbeits- und-Forschungsberichte zur Sachsischen Boden den kmalptge. — Leipzig, 1960. — Bd. S. — S. 120.

¹⁸ Шишикін Р. Хронологіческие признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — 244 с.

¹⁹ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (І ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991. — С. 167—168.

²⁰ Кухаренко Ю.В. Баївський могильник // Археологія. — 1975. — 18.

²¹ Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришине. — М., 1980. — С. 68.

²² Кухаренко Ю.В. Указ. соч. — С. 73.

²³ Гудим-Левкович А.Н. Демографическая реконструкция черняховского населения Украины III—V вв. н. э.: Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1997; Гудим-Левкович О.Н., Покас П.М. Про тривалість життя населення черняхівської культури (спроба палеодемографічного дослідження) // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 82—90.

²⁴ Gladkowska-Rzeczcka J. Ludność kultury wielbarskiej w świetle dentycznych badań antropologicznych // Problemy kultury wielbarskiej. — Słupsc, 1981. — S. 163—183.

²⁵ Рассел Э. Продолжительность человеческой жизни. — М.: Прогресс, 1981. — 383 с.

²⁶ Wurm H. Über die Schwankungen der durchschnittlichen Körperhöhe im Verlauf der deutschen Geschichte und die Einflüsse des Eiweißanteiles der Kost // Homo. — Bd. 33. — S. 21—42.

Одержано 19.03.2003

Д.Н. Козак, А.Д. Козак

ПОГРЕБЕНИЯ ВЕЛЬБАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ С ХРЕННИКОВСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА. ПОПЫТКА БИОАРХЕОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Разведочными работами, проведенными на берегах Хренниковского водохранилища в 1999—2000 гг., обнаружено новое поселение вельбарской культуры. Рядом размещался могильник, очевидно, принадлежавший этому поселению. Могильник разрушен дренажными и другими земляными работами. Удалось обнаружить два погребения с трупоположениями. Одно из них (№ 1) было ритуально потревожено. Часть инвентаря, в том числе жертвенные сосуды и костяной трехчастный гребень, не затронуты.

Судя по нескольким сохранившимся фрагментам костей, погребенным мог быть мужчина в возрасте 25—35 лет.

В погребении № 2, частично нарушенном плугом, скелет лежал на уровне материка в вытянутом положении и был ориентирован головой на юго-запад. Длина скелета 1,6 м. Возле правого предплечья находилось серебряное височное кольцо, в основании шеи — несколько бусин из белого сердолика. Антропологическое исследование показало, что скелет принадлежал взрослой женщине, умершей в возрасте 35—39 лет, ростом около 162 см. В комплексе развитие мышечного рельефа и дегенеративно-дистрофические изменения суставов напоминают изменения в костной системе при работе на ручном ткацком станке, а также при систематическом занятии собирательством и жатвой. Наличие хрящевых грыж в грудном отделе позвоночника и спондилоза в пятом поясничном позвонке указывает на хроническое травмирование позвоночника вследствие поднятия тяжестей и надпороговых нагрузок мышц торса. Анализ висцеральной поверхности ребер показал наличие хронической легочной инфекции. Наличие же зубного камня на языковой и щечной поверхностях зубов может быть свидетельством преобладавшей белковой диеты.

Анализ погребального инвентаря позволяет датировать открытые погребения в целом III—IV вв. н. э. Более узко, второй половиной III — началом IV в., можно определить хронологически погребение № 1.

Исследованными погребениями дополняются материалы, которые свидетельствуют о наличии у племен вельбарской культуры обряда трупоположения и обряда специального повреждения останков покойника. Биоархеологическая реконструкция проливает свет на специфику быта и культуры вельбарских племен Волыни. Пример небольших биоархеологических исследований демонстрирует их перспективы для изучения древних обществ.

D.N. Kozak, A.D. Kozak

VELBARSKA CULTURE BURIALS FROM HRINNYTSKE STORAGE RESERVOIR BIOARCHAEOLOGICAL ANALYSIS ATTEMPT

Reconnaissance works carried out on the banks of the Hrinnytske water reservoir in 1999—2000 revealed a new settlement of Velbarska culture. A burial ground located nearby evidently belonged to this settlement. The burial ground was destroyed by drainage and other earthworks. Two inhumation burials were discovered. Burial № 1 was ritually disturbed: the main part of the skeleton

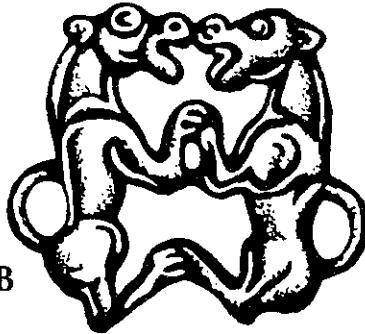
was dragged out through a pit dug near the grave. Some of the grave goods, sacrificial vessels and a bone three-teeth comb inclusive, remained untouched.

Judging by the few preserved bone fragments, the burial housed a male of 25—35 years old.

Burial № 2, partially damaged by plough, contained a 1.6 m long skeleton in supine position, head oriented to the southwest, placed at the natural rock level. A silver temporal ring was discovered near the right forearm, several white cornelian beads — at the base of the neck. The anthropological study has shown that the skeleton belonged to a grown-up 35—39 year old female, 162 cm tall. Combination of muscular relief development and degenerate-dystrophic changes in the joints are similar to changes in osseous system caused by working at handloom, as well as by systematic gathering and harvesting. Presence of cartilaginous herniae in the thoracic spine and spondylolysis in the 5th lumbar vertebra indicate long-lasting traumatizing of spine resulting from lifting heavy weights and superthreshold strain of trunk musculi. The analysis of visceral surface of ribs revealed inveterate pneumonic infection. Dental calculus on the lingual and buccal surface of the teeth might indicate predominant proteinaceous diet.

Aanalysis of grave goods generally dates the uncovered burials to the III—IV cc. A.D. Burial № 1 could be dated more narrowly to second half of III — early IV cc.

The study of the burials supplements to the materials testifying that tribes of Velbarska culture practiced inhumation burials and a special ritual of disturbing the dead. Bioarchaeological reconstruction brings light into specific features of everyday life and culture of Velbarsky tribes from the territory of Volyn'. An example of bioarchaeological investigation demonstrates its perspectives for the study of ancient societies.

С.В. Конча

«СТЕПОВА» КОНЦЕПЦІЯ ПОХОДЖЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ НА СУЧASNOMU ETAPІ

Стаття продовжує критичний аналіз версії походження найдавніших носіїв індоєвропейських мов з Надчорноморсько-Каспійських степів *. Розглянуто розробки провідних західних прибічників степової концепції кінця 1980—1990-х років і відомих українських дослідників.

Численні публікації та активна наукова діяльність Марії Гімбулас сприяли підвищенню інтересу до проблеми прарабатьківщини індоєвропейців у цілому і степової версії зокрема. Як не дивно, археологічні розробки М. Гімбулас знайшли відгук і підтримку насамперед серед лінгвістів. На користь степової версії (в інтерпретації М. Гімбулас) висловлюються відомі науковці Р. Кроссленд, П. Фрідріх, А. Товар, Ф. Адрадос, П. Леман та ін. Багато хто з мовознавців, а також чимало істориків, етнографів, антропологів свої власні розробки підпорядковують побудовам М. Гімбулас і приймають ідею про прийшлість носіїв індоєвропейської (далі — і.-е.) мови в Європі зі степу майже як аксіому (рис. 1) ¹.

Ставлення археологів до побудов дослідниці виглядає, однак, значно стриманішим. Важко назвати дослідника-фахівця, який присძбався б до її положень щодо генетичних відносин між культурами, так само важко назвати дослідження, де хоча б деякі з цих положень підкріплювалися нововідкритими матеріалами ². Навіть прибічники «степової» концепції обережно пишуть лише про зовнішні впливи і контакти між центральноєвропейськими і степовими племенами ³. Водночас деякі дослідники прямо вказують на відсутність матеріалів, які підтверджували б тезу М. Гімбулас про проникнення степової людності далеко вглиб Центральної Європи ⁴.

Отже, між поширенням у 1970—1980-х роках переконанням у слухності степової версії та її «матеріальним» обґрунтуванням утворився значний розрив. Спроба здолати його міститься в монографії Джеймса Патрика Меллорі ⁵, одноого з молодших колег і послідовників М. Гімбулас.

Дж. Меллорі намагається підвести під міркування прибічників степового походження індоєвропейців (далі — ІС) більш твердий ґрунт. На відміну від М. Гімбулас, він надає перевагу аналізу конкретного археологічного матеріалу перед абстрактними ідеями про «пасторалізацію» як рушійну силу індоєвропеїзації і надмірними узагальненнями, що випливають звідси.

Еквівалентом індоєвропейської спільноти напередодні розпаду замість гіпотетично-увявної «давньоюмної» культури виступають, згідно з Дж. Меллорі, пам'ятки культурної спільноти Середній Стіг, розташовані в степах та лісостепах між Дніпром і Доном, а також пам'ятки хвалинської культури на Волзі. Тим самим прарабатьківщина переноситься з волго-уральських і каспійсько-аральських степів на лісостеповий простір між Дніпром і Волгою. Дж. Меллорі підтримує припущення про генетичний зв'язок між середньостогівською культурною спільнотою та маріупольською, що передувала першій у дніпровсько-волзьких степах, розглядаючи, таким чином, маріупольську спільноту як археологічний еквівалент ранніх індоєвропейців ⁶.

* Конча С.В. Концепція «степових інвазій» М. Гімбулас. Спроба критичного аналізу // Археологія. — 2001. — № 3. — С. 35—43.

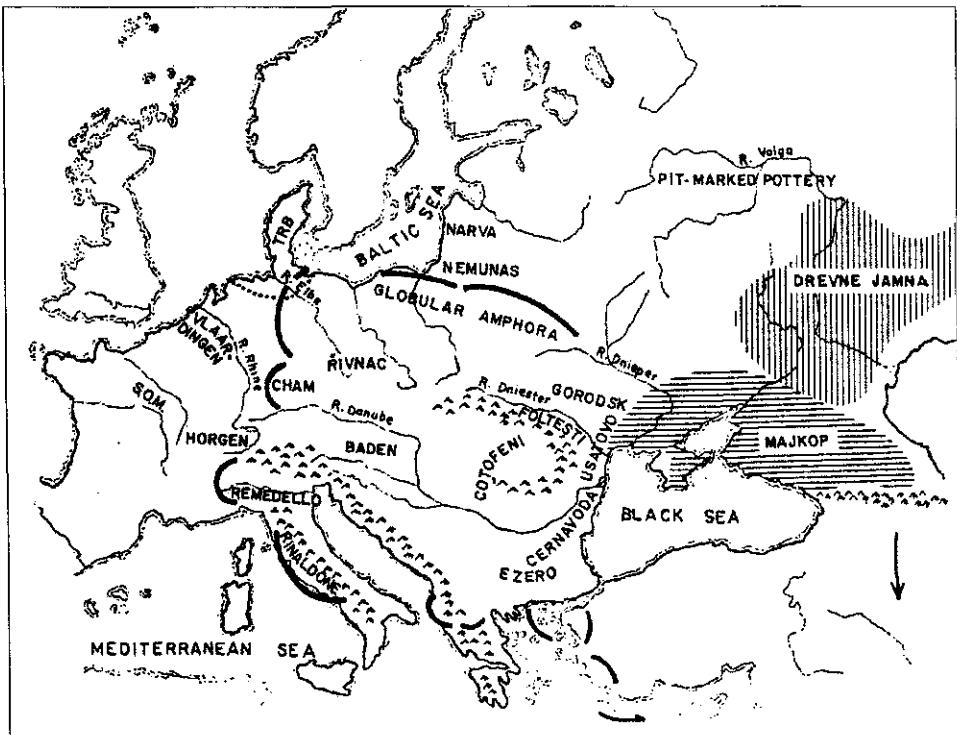

Рис. 1. Терени, що, згідно з М. Гімбутас, наприкінці IV тисячоліття були охоплені потужними степовими впливами — “курганізацією” (окреслені жирними смугами; пор. із рис. 2 і 3)

Середньостогівсько-хвалинська епоха ($\approx 4500—3500$ pp. до н. е.) була часом фінальної стадії існування і.-є. спільноти і водночас початком розпаду мової та етнокультурної єдності іndoєвропейців. Збільшення щільності населення внаслідок переходу до скотарсько-землеробських форм господарства, освоєння кочівництва стимулювали розселення мешканців дніпровсько-волзьких степів і лісостепів як у малоосвоєні степові простори на сході, так і на зайняті осілими землеробами західні терени.

Узагальнюючи розробки В. Генінга, Т. Потьомкіної, Е. Бадецької, А. Виноградова, Є. Кузьминої та інших дослідників археологічних матеріалів Поволжя, Казахстану і Центральної Азії, Дж. Меллорі прослідковує поступове просування нашадків середньостогівсько-хвалинських племен (= іndoєвропейців) на схід — до кордонів Індії та Ірану. Цей рух опосередковується, по-перше, генетично спорідненими з хвалинськими, ямними пам'ятками волго-уральського регіону (IV—III тис. до н. е.), по-друге. — могильниками Верхня Алабуга та Убагани по той бік Уралу, а також пам'ятками афанас'ївської культури в приалтайських степах (III тис. до н. е.)⁷. Нашадки людності, репрезентованої цими пам'ятками, широко розселяються степами Центральної Євразії від південного Уралу до Паміру і Каракумів, де складається андронівська культура (II тис. до н. е.).

На території Середньої Азії південні групи андронівських племен вступають у контакти з місцевим землеробським населенням, унаслідок чого виникають метисовані пам'ятки типу Дашилі Тепе, Сапаллі Тепе, тазабаг'ябської культури, які відображують поступове проникнення степової людності до Середньої Азії, а згодом, імовірно, й південніше — до Ірану. Поховання типу Гандхара на р. Сват у Пакистані, які засвідчують деякі риси, властиві степовим культурам, відбивають аналогічний процес проникнення нашадків степового андронівського населення до Індії⁸.

Дж. Меллорі поділяє думку, згідно з якою генетична спадкоємність між андронівськими та пізнішими степовими пам'ятками I тис. до н. е., що належали іраномовним племенам, а також свідчення про проникнення степової людності у II тис. до н. е. до Ірану та Індії дають підстави ототожнити андронівську та деякі інші попередні степові культури з найдавнішими носіями іndoіранських мов⁹.

Рис. 2. Пам'ятки степового типу у басейні Дунаю і на Балканах IV—III тис. до н. е. (узагальнено Дж. Меллорі)

Зв'язок цих культур опосередковано через ямну із середньостогівською підсилює тезу про іndoевропейську атрибуцію останньої.

Проникнення степової людності дніпро-волзького ареалу на терени західніше Нижнього Подніпров'я і далі — на нижній Дунай відбувається в основних рисах за тією схемою, яку накреслила М. Гімбутас. Пролідковується кілька хвиль цих проникнень, найпотужніші з яких сягають середньої та верхньої течії Тиси, нижніх течій річок Сави, Драви, сербської Морави та з'являються південніше Балканських гір, де виникають (у другій половині IV тис. до н. е.) синкретичні пам'ятки типу Езера (рис. 2).

У зоні, де простежується експансія степових племен, і в деяких прилеглих регіонах (Середня Наддунайщина, Південна Фракія, Північно-Західна Анатолія) утворюється низка культур з дуже близькими проявами («циркумпонтійська культурна область»). На думку багатьох дослідників, рухливі групи вихідців зі степу відігравали в цій області роль зв'язувального елементу та опосередковували розповсюдження в ній нових культурних тенденцій і технічних досягнень¹⁰.

Отже, існує достатньо підстав для твердження про значну участі степової людності в етногенезі відомих іndoевропейськомовних груп Балкано-Анатолійського ареалу, що слугує на користь тези про знаходження центрів іndoевропейзації саме в степах і лісостепах Надчорномор'я і Поволжя.

Наявність культурно-історичного континуїтету (або своєрідної етнокультурної безперервності): балкано-дунайські культури пізньої міді — тип Усатово-Фолтешті — ямна культурна спільнота, генетично пов'язані з останньою культурою в Азії, дає змогу припустити ідентифікацію населення, яке складало цей континуїтет, із греко-вірмено-арійською (+ фракійці, фрігійці) гілкою і.-є. мовної сім'ї, яка, згідно з поглядами лінгвістів, існувала на одному з етапів епохи розпаду іndoевропейської єдності¹¹.

Як видно, «степову» гіпотезу досить переконливо верифікує Дж. Меллорі на археологічному матеріалі. Певну проблему становить ув'язка степової версії праобразівщини ІІ з походженням анатолійської мової групи, оскільки матеріали, які б свідчили про проникнення степового елементу в центральну і східну частини Малої Азії, невідомі¹². Деякі дослідники пояснюють цю обставину недостатньою дослідженістю цих регіонів. До них приєднується і Дж. Меллорі, погоджуючись з думкою можливого проникнення предків хетто-лувійців через Кавказ¹³.

Значно складнішою й важливішою є проблема іndoевропейзації лісової смуги Європи західніше Дніпра (тим більше, що послатися на недостатність археологічного матеріалу на цей раз важче). Дж. Меллорі розглядає по черзі всі пропозиції, які висували прибічники східного походження центральноєвропейських культур епохи міді, порівнюючи аргументи «за» і «проти».

1. Поширену в 1930-х роках гіпотезу про походження центрально- і північноєвропейських культур шнурової кераміки (далі — ШК) зі степів між Дніпром, Волгою і Північним Кавказом нині можна вважати спростованою. Показово, що від неї зрештою відмовилися навіть колишні палкі прибічники — Т. Сулимірський, К. Яжджевський, М. Гімбутас, В. Даниленко¹⁴.

2. І. Артеменко та деякі інші українські археологи припускали походження культур ШК від середньодніпровської культури (СДК), в якій яскраво виражено поєднання рис, властивих для ШК і культур ямної спільноти (ЯКІС)¹⁵. Утім

походження елементів і форм, властивих для західних культур ШК, від СДК не є переконливим, не доведено також більшу давність цієї культури порівняно з ранніми західними групами, які утворюють так званий *спільногоризонт*¹⁶. Водночас Л. Кіллан переконливо демонструє глибоку різницю між матеріалами західних культур ШК, з одного боку, і матеріалами спільними для ЯКІС і СДК, з іншого¹⁷.

3. Близькою до поглядів І. Артеменка, Н. Бондаря та інших дослідників є позиція чеського археолога Мирослава Бухвальдека, на думку якого, у спільногоризонті «А-горизонті» культур ШК поєднуються риси, характерні для культур лійчастих кубків (далі — ЛК), кулястих амфор, трипільської та ямної. У зв'язку з цим імовірним виглядає зародження матеріального комплексу «горизонту А» в районі стику згаданих культур між Карпатами, Віслою та Середнім Подніпров'ям. Проте матеріали, які б підтверджували цю думку щодо зазначеної території, не виявлені¹⁸. Дослідники західноукраїнських культур і груп ШК поділяють думку про прийшлий характер носіїв цих культур на Подніпров'ї і Волині та їхній зв'язок з більш ранніми групами ШК у Центральній Європі¹⁹.

4. Групу Баальберг культури ЛК²⁰ деякі дослідники пропонують як проміжну ланку між ШК і степовими групами, які піднялися долиною Дунаю в Надтисся. Головним аргументом є наявність в ареалі групи Баальберг (на верхній Ельбі) перших у Центральній Європі великих округлих поховань насипів, подібних до степових курганів. Проте інвентар, знайдений в пам'ятках типу Баальберг, складається з елементів, властивих культурам ЛК, Баден, Бодрогкерестур і не свідчить про зв'язок з матеріалами степового походження. Конструктивні особливості курганів і особливості похованального обряду досить різні, зокрема: поховання Баальберг — витягнуті, у кам'яних скринях; степові поховання в Надтиссі — скорчені, у простих ямах. Відрізняється також антропологічний тип баальберзької людності від степової («понтійської»). Дж. Меллорі підкреслює наявність значної відстані (500 км) між ареалом Баальберг і найближчими (у Надтиссі) пам'ятками степовиків²¹ та відсутність матеріалів, які б підтвердили думку про «переростання» поховань степового типу у баальберзький²².

5. М. Гімбулас припускає значну участь степової людності в генезі культури кулястих амфор (КА), на базі якої, на її думку, в подальшому мали складатися культури ШК. У тім частині тих елементів, які М. Гімбулас наводить як доказ спорідненості між КА і степовими культурами, з'являється ще в попередній культурі ЛК (яку М. Гімбулас розглядає як автохтонну (Old European) культуру), частина (кургани, поховання з вохрою, елементи орнаменту) спостерігається тільки в східних (пізніх) групах КА, які могли підпасти під вплив з боку степів уже після оформлення культури в цілому. Частина (кам'яні скрині, насильницьке умертвіння жінок і рабів тощо) має значно ширший культурно-історичний контекст і не складає особливості північноєвропейських і степових культур²³. Більшість дослідників дотримується поглядів Х. Шумана та Т. Віслянського про зародження найдавнішого базового комплексу КА у басейні Одеру і (або) Вісли²⁴. І.К. Свєшников — дослідник східних груп КА — схиляється до висновку про їхнє походження із заходу²⁵.

6. А. Кошко, розвиваючи ідею степового витоку носіїв спільноЯ.-С. мови, буде досить складний конструкт: іndoєвропейовані середньостогівцями і ранніми ямниками, носії традицій трипільської культури просуваються на Віслу, де беруть участь у складанні групи Матви, яку розглядають зазвичай як один із варіантів культури ЛК (Рис. 3). У подальшому означенні населення бере участь у генезі культур кулястих амфор і ШК²⁶, чим, на думку автора, і мав бути зумовлений іndoєвропейський характер мови носіїв цих культур (рис. 3).

Ці побудови поки що не дістали широкої підтримки і визнання; Дж. Меллорі вважає їх сумнівними²⁷. В усікому разі на підставі тих небагатьох елементів, які А. Кошко вважає східноєвропейськими за походженням, навряд чи можна стверджувати іndoєвропеїзацію Центральної Європи через наплив нового населення зі сходу (див. нижче щодо аналогічних пропозицій).

7. Ян Ліхардус звертає увагу на те, що деякі суттєві елементи, властиві для культури лійчастих кубків, знаходять паралелі в матеріалах басейну середнього та нижнього Дніпра (дніпро-донецька та середньостогівська (ССК) культури). Це похованальний обряд, кераміка і сокири так званого *горизонту А* культури ЛК,

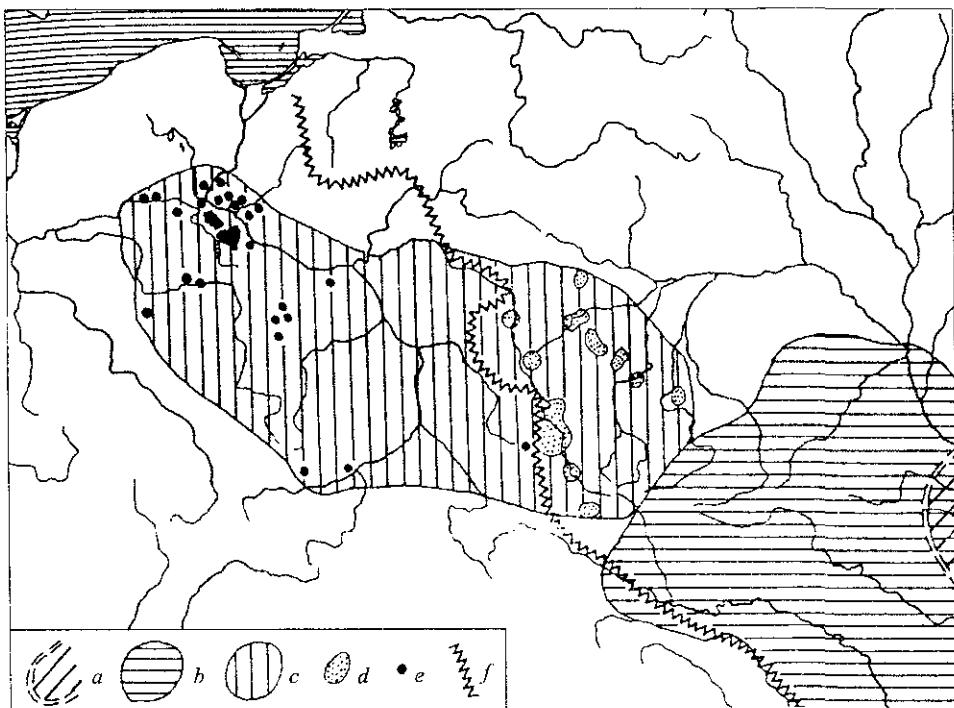

Рис. 3. Знахідки матеріалів із східними (степовими і трипільськими) рисами на півночі Центральної Європи IV тис. до н.е.: а — кордон ямної спільноти; б — трипільська культура (пізній період); в — зона, відкрита східним впливом (за А. Кошко); д — східні групи культур лійчастих кубків; е — матеріали зі східними елементами та рисами (група Матви за А. Кошко); ф — бузько-дністровський геокультурний кордон

доместикований кінь (свідчення найдавнішої появи), подібні типи псалій, поява колеса. На думку Я. Ліхардуса, степова людність із межиріччя Дніпра й Дону піднялася Дніпром і Прип'яттю, перейшла Віслу і розселилася в Північній Європі, де стала одним з основних компонентів культури ЛК.

Опоненти Я. Ліхардуса (зокрема Б. Гультен та А. Гойслер) підкреслюють, що ряд з тих елементів, на які вказує цей автор, є спільними для багатьох культур лісової зони від Скандинавії до Уралу вже в попередній (ранньонеолітичний) час. Зокрема, кераміка горизонту А з очевидністю виводиться від керамічної традиції культури Ертеболле, що передувала ЛК у північній частині її поширення. Фактів появи найдавнішого свійського коня і нечисленних знахідок псалій, подібних у ЛК і ССК, а також зображень і знахідок колеса, звичайно ж, недостатньо для ствердження етногенетичної спорідненості між культурами. До того ж, серед матеріалів пізнього періоду дніпро-донецької культури на Прип'яті, які, на думку Я. Ліхардуса, опосередковують звязок між ССК і ЛК, свідчень наявності свійського коня і колісного транспорту не виявлено. Нарешті, провідний дослідник дніпро-донецької та середньобогівської культур Д. Я. Телегін заперечує можливість витоку в цих культурах основних компонентів культури ЛК²⁸.

Отже, Дж. Меллорі не знаходить серед запропонованих різними авторами припущенів і гіпотез достатньо переконливих аргументів на користь просування степового населення до Центральної Європи. На завершення він висловлює надію, що подальші дослідження зможуть краще прояснити ситуацію і знайти остаточну відповідь. Незважаючи на всі незрозуміlostі і слабкі місця, «степова» версія не здається автору безперспективною, адже наявність значних культурно-історичних зв'язків між Надчорноморсько-Каспійським ареалом і Центральною Європою не викликають сумніву²⁹.

У пізніших своїх працях Дж.П. Меллорі, однак, знову визнає відсутність даних, які підтверджують просування степової людності на захід і північ від басейну Тиси. При цьому він зазначає, що дотримуватися «степової» версії його

змушує не стільки добра узгодженість її з відомими фактами, скільки те, що інші, нині поширені гіпотези узгоджуються із сукупністю необхідних фактів ще гірше³⁰.

Ще один своєрідний варіант версії степової прабатьківщини пропонує американський археолог і етнолог Девід В. Ентоні³¹. Він акцентує увагу на тій обставині, що глибокі зміни в житті давніх суспільств були пов'язані з появою і засвоєнням вершицтва і колісного транспорту; разом з тим поширення останніх в Європі (у IV—III тис. до н. е.), імовірніше за все, було ініційоване впливами з боку степової зони. Опанування вершицтвом і колесом, без сумніву, полегшило переселення і зробило можливим досить швидкі міграції на великі відстані. Саме як «володарі колісниць» і вправні конярі іndoєвропейські народи вперше з'являються в історії. В і.-е. «прамові» добре зафікована термінологія скотарства й колісного транспорту, що, на думку Д. Ентоні, свідчить на користь опанування іndoєвропейцями колісного транспорту до початку розпаду мової єдності.

Блок степових культур 3500—1500 рр. до н. е. ямна спільнота — Суртанда-Ботай — Афанасьево — Андроново генетично пов'язаний з історичними племенами іndoіранської групи³², а степові культури того самого періоду активно впливають на культурний розвиток Центральної і Південно-Східної Європи.

За всіма цими обставинами, саме степова (+ лісостепова) смуга між Дніпром і Волгою (Уралом), де знайдені найдавніші свідчення доместикації коня, була місцем зародження іndoєвропейської спільноти. Наполягаючи на жорсткому зв'язку між засвоєнням іndoєвропейцями колеса і початком розпаду і.-е. спільноти, Д. Ентоні вважає за необхідне датувати період розпаду ≈ 3300—2200 рр. до н. е., тобто зарахувати його початок до ямного часу, а не до середньостогівського, як Дж. Меллорі³³.

Д. Ентоні визнає, що прямих свідчень просування степового населення до Центральної та Північної Європи не знайдено³⁴. Проте, на його думку, масово-го проникнення степової людності на захід могло й не бути. На суміжні зі степом терени переходили лише невеликі групи, які стимулювали серед місцевого населення зміни, що приводили до затвердження нового способу життя. У зв'язку з цим мова тих конярських (імовірних іndoєвропейських) груп, що проникали з боку степів, набуvalа особливо престижного статусу і далі продовжувала поширюватися хвилеподібно разом з поширенням вершицтва, колісного транспорту і пов'язаного з ними комплексу соціальних, економічних і світоглядних змін. Утім традиції розвитку матеріальної культури при цьому здебільшого лишалися місцевими³⁵.

Включаючи до своїх побудов цю модель, Д. Ентоні прямо посилається на теорію *елітно-політарної взаємодії* К. Ренфро³⁶. Теза про можливість управління нової мовою через асиміляцію з боку елітної (панівної) верстви є, звичайно, зручною тим, що не потребує чітких і недвозначних археологічних доказів появи прийшлого населення, яке могло здійснювати мовну асиміляцію. Проте для реалізації такої можливості мають бути особливі історичні умови³⁷, і, перш ніж постулювати цю можливість для певного регіону і певного періоду, треба показати наявність відповідних специфічних умов у той самий період, у тому самому регіоні, чого, однак, не було продемонстровано у працях американського дослідника.

Не маючи змоги ні підтвердити, ні заперечити на археологічному матеріалі процес іndoєвропеїзації Центральної Європи за умови його перебігу через «елітно-політарну» взаємодію між прийшлими іndoєвропейцями та місцевими етномовними формаціями, спробуємо перевірити, як він корелюється з лінгвістичними даними.

З достатньою вірогідністю можна стверджувати, що в разі засвоєння місцевим населенням мови *нечисленного* прийшлого елементу, який, зайнявши соціально значуще (домінуюче) положення, мусив розірвати з багатьма виявами власної культурної традиції, а також опинився в іншому екологічному середовищі, витирання рис попереднього мовного стану (передусім лексичного фонду) не могло бути повним. Насамперед мала зберегтися лексика, яка позначала місцеві природно-географічні реалії, а також, імовірно, деякі побутові, родинні, господарчі, сакральні та інші терміни, що відображують місцеву специфіку, окремі елементи морфології, рештки місцевого ономастикону (зокрема гідроніми) тощо.

Стверджувати це дають змогу дані з інших регіонів поширення і.-є. мов, зокрема тих, що їх, завдяки історичним джерелам, можна розглядати як привнесені ззовні: вірменської, іndoарійських, тохарських, острівних кельтських, де в значній кількості зафіковані елементи субстратного (*доіndoевропейського*) походження. Досить помітними ці елементи є також в анатолійських, грецькій, латинській мовах тощо³⁸.

Якщо виходити з побудов Д. Ентоні, то на півночі Центральної Європи — в ареалах германських, балтських, праслов'янської мов — мовні сліди доіndoевропейського населення мають бути не менш відчутними, ніж в Середземномор'ї та Індії. Проте з упевненістю їх фіксують лише на північних окраїнах зазначених ареалів — це фінно-угорський субстрат у російській та латиській мовах і на півночі Скандинавії. У відновлених праслов'янському та спільногерманському лексичних фондах і мовних станах, а також литовській та прусській мовах достатньо відчутних і достатньо архаїчних неіndoевропейських елементів (у тому числі уральських) не встановлено³⁹.

У той же час германські, балтські і слов'янські мови найповніше зберігають відновлений спільноЯndoевропейський фонд екологічної лексики. Історично та археологічно зафіковані терени поширення цих мов входять до ареалу архаїчної і.-є. гідронімії, встановленої Г. Крае та В. Шмідтом, де зовсім не виявлено неіndoевропейських включень⁴⁰, при цьому прослідковується спадкоємність між цим архаїчним гідронімним шаром і балто-слов'янською гідронімією⁴¹.

Усе це (відсутність даних щодо субстрату плюс глибоке місцеве коріння згаданих груп) вказує на дві можливості:

північ Центральної Європи (між Рейном і Дніпром) входила до ареалу формування іndoевропейського мовного ладу (= до прарабатьківщини IЄ);

міграційна хвиля носіїв і.-є. мов ззовні була настільки потужною, що повністю стерла місцеве населення і прийшла людність заново заселила цей простір.

Оскільки археологічні матеріали не дають підстав для прийняття другої можливості (що, як згадано вище, визнає і Д. Ентоні), побудови щодо іndoевропейзації Центральної і Східної Європи невеликою верствою соціально-домінуючого населення не можуть бути визнані вдалими. Відповідно не може бути визнана вдалою і позиція Д. Ентоні.

Варто також зазначити, що датування Д. Ентоні розпаду іndoевропейської мовної єдності III тис. до н. е. лише на основі транспортної термінології і найдавніших знахідок колеса є методологічно хибним, оскільки наявність спільнотурній термінології можна пояснювати не лише появою її в умовах нерозчленованої іndoевропейської єдності, а й контактами між окремими і.-є.-мовними групами на ранніх етапах їх незалежного розвитку⁴². Більшість мовознавців вважає, що розпад мав початися раніше (можливо, значно раніше) від ≈ 3500 р. до н. е.⁴³.

Безперечно, у подальшому оволодіння колесом відіграво дуже важливу роль, і значною мірою саме завдяки цьому фактору і.-є.-мовне населення поширюється до кордонів Китаю, Індії, Ірану. У цьому випадку запропоновані Д. Ентоні⁴⁴ моделі міграцій є цілком слушними. Проте активне використання і.-є.-мовними етнічними групами колісного транспорту в ранньоісторичний та передісторичний періоди зовсім не обов'язково означає, що якийсь із центрів винайдення і найдавнішого застосування колісного транспорту мав відповідати центру зародження і перших міграцій іndoевропейців (так само, наприклад, центри винайдення і найдавнішого застосування вогнепальної зброї не відповідають централізованню тих етносів (націй), які, користуючись цією зброяєю, значно збільшили простір свого поширення).

Отже, лишається констатувати, що, незважаючи на всі позитивні моменти і безсумнівну цінність наукових розробок Дж.П. Меллорі та Д.В. Ентоні, вони, жаль, не набагато наближають нас до вирішення проблеми іndoевропейської прарабатьківщини.

Із праць українських прибічників і послідовників степової концепції М. Гімбутас слід особливо відзначити відомі праці Ю.В. Павленка⁴⁵. Ю. Павленко робить спробу здійснити синтез основних положень степової версії з розробками сучасних лінгвістів — В. Ілліча-Світича, Т. Гамкрелідзе, В. Іванова, В. Андреєва, С. Старостіна та ін. На широкому історичному тлі він розгортає кар-

тину еволюції іndoєвропейської спільноти від моменту її зародження до завершення розпаду і появи на історичній арені окремих і.-е. гілок. Корелюючи між собою мовні та археологічні дані, автор намагається всебічно розглянути кожен етап розвитку іndoєвропейського «праетносу», включаючи соціально-економічні та культурно-побутові аспекти, відносини з сусідніми етномовними утвореннями тощо. Дещо поглиблюючи, порівняно із Дж. Меллорі, час існування і.-е. мової та культурної єдності, Ю. Павленко ідентифікує цю єдність із маріупольською спільнотою (V тис. до н. е.) та її більш ранньою мезолітичною підосновою в степах. Середньостогівсько-хвалинська епоха відповідає, за Ю. Павленком, уже раннім етапам диференціації єдності, які він ретельно прослідковує на археологічних даних, відштовхуючись від лінгвістичної дериваційної схеми Гамкрелідзе — Іванова.

Масштабні і безперечно цікаві побудови автора наштовхуються на нерозробленість, здавалося б, другорядної, але принципово важливої деталі — питання про заселення вихідцями зі степу Центральної Європи. Ю. Павленко повторює тезу М. Гімбутас про надчорноморські витоки культури кулястих амфор⁴⁶, а також постулює східне, зрештою, степове походження і для носіїв центральноєвропейських культур шнурової кераміки, повертаючись до вже застарілої теорії, від якої ще на початку 1970-х років була змушенена відмовитися і сама М. Гімбутас (див. вище). Якихось новітніх даних і розробок, які дали б змогу переглянути усталені погляди на походження «спільнноєвропейського горизонту» культур ШК з областей Південно-Східної Німеччини, автор при цьому не наводить⁴⁷.

Питання співвідношення і хронології різних груп культури кулястих амфор ґрунтівно, з опорою на новіші матеріали і результати каліброваних датувань, розглянуті в монографії Мажени Шміт⁴⁸. Дослідниця доходить висновку про пізнє хронологічне положення східних груп культури щодо західних і північно-західних груп. Найдавніші матеріали культури КА походять, згідно з М. Шміт, з Куявії — вони майже на 1000 років старші за східні групи з Волині й Поділля, а також суттєво давніші за матеріали кемі-обинської культури та інших степових формаций, в яких Ю. Павленко вбачає прототип «амфорників», посилаючись передусім на подібність поховального обряду.

Слід принагідно підкреслити, що, попри лінгвістичні дані, використання яких у контексті цієї проблематики, є, безперечно, абсолютно необхідним, *поб'язує до історичне минуле із історичною добою лише та низка археологічних матеріалів, хронологічне і генетичне співвідношення яких не викликало б принципових заперечень у фахівців. Тільки це може слугувати дійсно переконливим обґрунтуванням будь-якої версії походження і праработківщини іndoєвропейців*. Оскільки Ю.В. Павленко такої низки матеріалів не наводить (в усякому разі стосовно західного напрямку іndoєвропеїзації), доводиться констатувати, на жаль, що без цього вся його детально розроблена й містка модель «зависає у повітрі».

Отже, як видно, однією з найменш з'ясованих і найбільш уразливих складових «степової» концепції є питання про іndoєвропеїзацію Центральної Європи. Маємо тут таку ситуацію: археологічно не прослідковується різка зміна в складі населення, лінгвістика ж не дає підстав говорити про напластування різнопідвидів мовних стратів. Останнє, очевидно, спостерігалося б у разі поступового просування сюди невеликих і.-е.-мовних груп і асиміляції ними чисельно переважного корінного населення.

Спробу розрішити цю суперечність здійснює відомий український археолог Л.Л. Залізняк (рис. 4)⁴⁹. На його думку, носії мезолітичних культур кола постмаглемозе, що з узбережжя Балтійського й Північного морів розселилися у VI тис. до н. е. на низинах Центральної Європи, розмовляли *прайдоєвропейськими* діалектами — звідси і.-е. гідронімія в Центральній Європі та «лісова» лексика у спільній і.-е. мові⁵⁰. Просунувшись на сході до Дніпра й Дінця, групи прайдоєвропейського етномовного масиву поступово просуваються в лісостеп і степ, де згодом вони під впливом сусідів засвоюють відтворювальне господарство, разом з цим опановуючи конярство. Чисельно зростаючи, ця людність поступово трансформується в скотарське рухливе мілітаризоване суспільство, набуваючи тим самим *власне іndoєвропейських* ознак. Далі, відповідно до побудов М. Гімбутас,

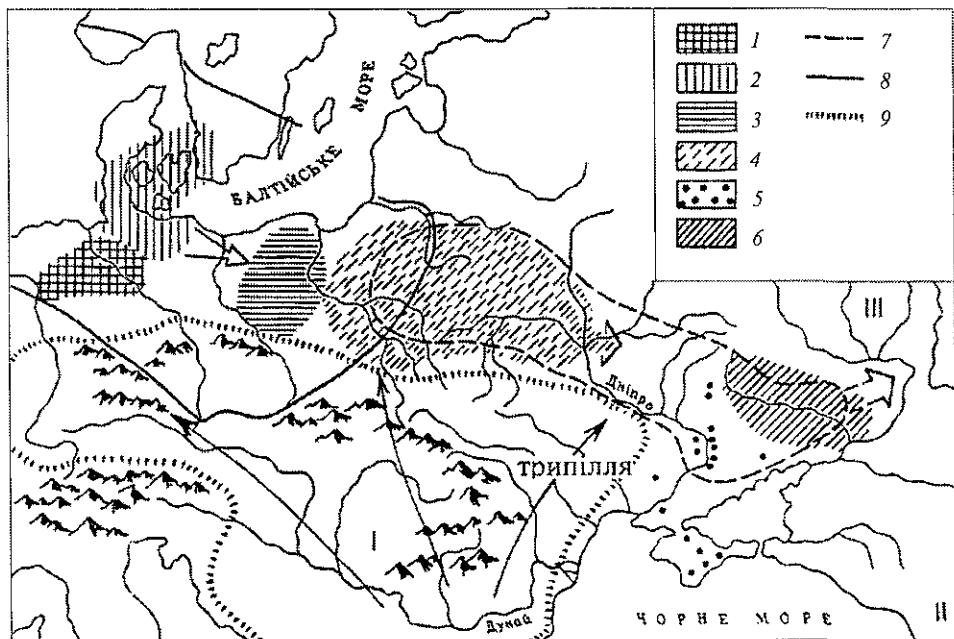

Рис. 4. Пізньомезолітичне і неолітичне підґрунтя індоєвропейців (за Л.Л. Залізняком): 1—6 — культури та матеріали постмаглемозького кола; 7 — ранній "лісовий" неоліт з гребінцевою керамікою; 8 — культура лійчастих кубків; 9 — балканський неоліт: цифри на схемі: I — балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження. II — пракартвель Кавказу. III — прафінно-угри

Дж. Меллорі та ін., з Дніпро-Донських степів індоєвропейці поширюються в Азії та Балканах, всюди розносячи з собою властивий їм ранньоскотарський мілітарний комплекс культури (рис. 4).

Становлення ранньоскотарського культурного комплексу в степу — лісостепу України слугувало імпульсом для розгортання аналогічних процесів і в лісовій зоні Центральної Європи (культури кулястих амфор і шнурової кераміки), що дає Л.Л. Залізняку підстави пов'язувати з цим імпульсом також процес індоєвропеїзації. «Справа полегшуvalася спорідненістю північнопричорноморських номадів з праіндоєвропейцями території Німеччини...», — зазначає він⁵¹.

Отже, Л.Л. Залізняк намагається «прорвати» із заходу культурний бар’єр між Північною і Центральною Європою та степовою зоною, що його так і не «подолали» прибічники степової прабатьківщини зі сходу, однак при цьому він залишається на позиціях тієї ж степової версії.

Не вдаючись у деталі археологічного обґрунтування побудов Л.Л. Залізняка (який, на відміну від авторів попередніх концепцій, розглянутих у цій статті, фахово досліджує матеріали, які кладе в основу своєї концепції), вважаю за потрібне зазначити деякі суперечності лінгвістичного аспекту проблеми, які незабіжно спливають у разі прийняття цієї версії.

Постулювана Л.Л. Залізняком «праіндоєвропейська» людність лісових низин, очевидно, мала характеризуватися специфічними, особливо архаїчними, мовними рисами, оскільки вона не дорівнює «власні» індоєвропейцям, що сформувалися в українських степах. Оскільки ж тотальної навали зі степів і повної асиміляції мешканців півночі Центральної Європи (=«праіндоєвропейців») концепція Л.Л. Залізняка не передбачає, нащадки населення, яке утворило «праіндоєвропейський» етномовний континуум, мали зберегти у своїх мовах архаїчні риси, що відображують саме *праіндоєвропейський* стан мовлення. Проте у мовах германців, балтів і слов'ян, які успадкували означені лісові низини, немає елементів, які б свідчили про те, що предки цього населення відокремилися від індоєвропейського кореня раніше за інші мовні групи, а тим більше ще на *праіндоєвропейському* рівні⁵².

Реконструйовану Г. Крае іndoевропейську гідронімію Центральної Європи, ставши на позицію Л.Л. Залізняка, слід було б визнати «прайndoевропейською», що абсолютно неможливо, оскільки вона має живий зв'язок із пізнішою балтською гідронімією, ніби продовжуючись у ній упритул до сьогодення⁵³, хоча балтські мови, незважаючи на їхній архаїчний характер, неможливо кваліфікувати як прайndoевропейські.

Означені суперечності легко вирішуються тим, що з «прайndoевропейців», якими були, за Л.Л. Залізняком, носії згаданих мезолітичних, а також ранньонеслітичних лісових культур між Рейном і Дніпром — Дінцем, знімається префікс «пра-», тобто в них, очевидно, належить вбачати вже «справжніх» іndoевропейців, якщо, звичайно, критерієм «іndoевропейськості» вважати певний мовний стан (а інакше бути не може — поняття «іndoевропейці» було і поки що лишається суто мовним), а зовсім не рівень і характер культури.

Утім розгляд цього питання виходить за рамки статті.

¹ Див., зокрема, публікації в *The Journal of Indo-European Studies* (далі — JIES).

² Викладене не стосується пам'яток нижньодунайського регіону, ранню появу в якому вихідців з Надчорномор'я визнавала більшість дослідників починаючи вже з 1950-х років.

³ *Buchwaldek M. Corded Pottery Complex in Central Europe // JIES.* — 1980. — 8, N 3&4. — P. 394—401; *Sochacki Zd. The relationship between the Baden culture and the south-east European Cultures // Ibid.* — 1985. — 13. — N 3&4. — P. 257—268; *Koško A. The migration of steppe and forest-steppe communities into Central Europe // Ibid.* — 1990. — 18. N 3&4. — P. 309—329; *Koško A. The Vistula-Oder Basins and the Nord Pontic Region // Ibid.* — 1991. — 19, N 3&4. — P. 235—258.

⁴ *Sochacki Zd. The Baden Culture // Archaeologia Polonia.* — 1981. — N 20. — P. 27—63; *Kilian L. Zum Ursprung der Indogermanen.* — Bonn, 1983. — S. 94—98; *Makkay J.A. Neolithic Model of Indo-European Prehistory // JIES.* — 1992. — 20, N 3&4. — P. 203—207; *Häusler A. Zum Ursprung der Indogermanen... // Ethnografische-Archäologische Zeitschrift.* — 1998. — 39. — S. 1—46.

⁵ *Mallory J.P. In Search of Indo-Europeans.* — London. — 1989. — 288 p.

⁶ *Mallory J.P. Op. cit.* — P. 207—210.

⁷ *Op. cit.* — P. 225—226.

⁸ *Op. cit.* — P. 230—231.

⁹ Дет. це питання розглядають: *Parpolo Asko. Formation of the Aryan Branch of the Indo-European // Language and Archaeology.* — London, 1994. — Vol. 3; *Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии?* — М., 1994. Їхні висновки в основному збігаються з висновками Дж. Меллорі.

¹⁰ *Mallory J.P. Op. cit.* — P.239—241; *Мернерт Н.Я. Об этнокультурной ситуации IV—III тыс. до н. э. в Циркумпонтийской зоне // Древний Восток. Этнокультурные связи.* — М., 1988. — С. 7—36; *Черных Е.Н. Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы // Там же.* — С. 37—57; *Sochacki Zd. The relationship between the Baden culture and the south-east European Cultures // JIES.* — 1985. — 13, N 3&4. — P. 257—268.

¹¹ *Mallory J.P. Op. cit.* — P. 241.

¹² Див., зокрема: *Mellaart J. Anatolia and the Indo-Europeans // JIES.* — 1981. — 9, N 1&2. — P. 135—149; *Yakar J. The Indo-Europeans and their impact on Anatolian cultural development // Ibid.* — 1981. — P. 94—112.

¹³ *Mallory J.P. Op. cit.* — P. 231—233.

¹⁴ *Mallory J.P. Op. cit.* — P. 246—248; *Mallory J.P. The Chronology of the Early Kurgan Tradition (Part II) // JIES.* — 5, N 4. — P. 358; *Jaźdżewski K. Pradzieje Europy Środkowej.* — Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdan'sk, 1981. — S. 255—256.

¹⁵ Див., зокрема: *Артеменко И.И. Среднеднепровская культура // Археология Украинской ССР.* — К., 1985. — Т. 1. — С. 364—369; *Бондарь Н.Н. Культуры шнуровой керамики и их роль в древней истории Европы: Автoref. дис. ... д-ра ист. наук.* — К., 1981.

¹⁶ *Mallory J.P. In Search...* — P. 246—247.

¹⁷ *Kilian L. Zum Ursprung der Indogermanen.* — Bonn, 1983. — S. 80, 94—96.

¹⁸ *Mallory J.P. Op. cit.* — P. 249. Пор.: *Buchwaldek M. Corded Pottery Complex...* — P. 394; *Свешников И.К. История населения Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери.* — К., 1974. — С. 183.

¹⁹ *Свешников И.К. Зазн. праця.* — С. 155—156, 169—183; *Свешников И.К. Культура шаровидних амфор // Археология Украинской ССР.* — К., 1985. — Т. 1. — С. 371—381.

²⁰ Дягілі дослідники надають переваги визначенням «культура Баальберг спільноти ЛК».

²¹ Не завжди, до того ж, оговорюється, які саме пам'ятки маються на увазі: якщо «поховання з вохрою», що відповідають у часі «klassичному» етапу ямної культури, то вони мають

бути пізнішими від часу появи пам'яток типу Баальберг (пор. *Mallory J.P.* Op. cit. — Р. 246; *Мэллори Дж.П. Индоевропейские прародины*: Пер. с англ. // ВДИ. — № 1. — 1997. — С. 80; *Gimbutas M. Die Zivilisation der Göttin. Die Welt des Alten Europa*. — Berlin, 1996 — S. 462, 496.

²² *Mallory J.P. In Search...* — Р. 246—250; Див. також *Kilian L. Op. cit.* — S. 96—97.

²³ *Mallory J.P. In Search...* — Р. 251; *Мэллори Дж.П. Индоевропейские прародины...* — С. 80; *Свешников И.К. Культура шаровидных амфор...* — С. 285—296.

²⁴ Див., зокрема: *Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век*. — М., 1973. — С. 279; *Mallory J.P. In Search...* — Р. 251; *Szmit M. Between West and East: People of the Globular Amfora culture in Eastern Europe*. — Poznań, 1999.

²⁵ *Свешников И.К. Зазн. праця*. — С. 291.

²⁶ *Koško A. The migration of steppe...*; *Koško A. The Vistula-Oder Basins...*.

²⁷ *Mallory J.P. Op. cit.* — Р. 251.

²⁸ *Op. cit.* — Р. 251—253.

²⁹ *Op. cit.* — Р. 254, 264.

³⁰ *Мэллори Дж.П. Индоевропейские прародины...* — С. 79—80.

³¹ *Anthony D.W. The Archaeology of Indo-European origins* // *JIES*. — 1991. — 19, N 3&4. — Р. 193—222.

³² *Anthony D.W. Op. cit.* — Р. 203—207.

³³ *Op. cit.* — Р. 198—201.

³⁴ *Op. cit.* — Р. 208—214.

³⁵ Причому якщо для придунайських областей цей процес стверджується автором з достатньою впевненістю (*Anthony D.W. Op. cit.* — Р. 208, 210, 216), то для області культур ШК він припускається із застереженнями «може бути», «імовірно» і т. п.

³⁶ *Anthony D.W. Op. cit.* — Р. 212.

³⁷ Цей висновок випливає з того, що історичні приклади свідчать про крайню рідкість перейняття місцевою людністю мови нечисленної соціально домінуючої верстви.

³⁸ Зокрема, див. щодо цього: *Баюн Л.С. Древняя Европа и индоевропейская проблема* // *История Европы*. — М., 1988. — Т. 1: Древняя Европа. — С. 98; *Барроу Т. Санскрит*. — М., 1976. — С. 352—360; *Иванов Вяч. Вс. Хеттский язык*. — М., 1963. — С. 16—17; *Калыгин В.П., Королев А.А. Введение в кельтскую филологию*. — М., 1989. — С. 20—23; 158; 199—201; *Нерознак В.П. Палеобалканские языки*. — М., 1978. — С. 211—212; *Откупщик Ю.В. Догреческий субстрат. У истоков европейской цивилизации*. — Л., 1988. — С. 9—11, 112. Незважаючи на те, що субстратні елементи в більшості загаданих мов є досить значними (вони є і в лексиці, і в ономастичі, і в морфології та фонетиці), у жодному випадку немає підстав уважати, що індоспронгізація відповідних регіонів здійснювалася через проникнення чисельно незначних груп, які захоплювали панівне положення. Субстратні елементи свідчать про поглинання місцевого інгредієнта прийшлим, але не дають змоги встановити процентне співвідношення і конкретизувати характер відносин між субстратом і суперстратом.

³⁹ Пор., зокрема: *Прокош Э. Сравнительная грамматика германских языков* / Пер. с англ. — М., 1954. — С. 11, 334; *Witchak K. The Pre-Germanic Substrata and the Germanic Maritime Vocabulary* // *The Indo-Europeanization of North. Europe. Inter. conf. in Memoriam Marija Gimbutas*. — Vilnius, 1994. — Р. 29—30; *Баюн Л.С. Указ. соч.* — С. 98. Спроби довести наявність доіндоевропейського субстрату в цих мовах робилися багато разів (серед недавніх праць це, зокрема: *Polome E.C. The Indo-Europeanization of Northern Europe: the linguistic evidence* // *JIES*. — 1990. — 18, № 3&4. — Р. 331—338; *Huld M. The Linguistic Typology of the Old European Substrate...* Ibid. — Р. 389—424), однак вони не привели до позитивного результату. Це питання детальніше буде розглянуто в моїй монографії, що готується до друку.

⁴⁰ Див. *Kilian L. Zum Ursprung der Indogermanen...* — С. 54—57, 66; *Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер*. — М., 1985. — С. 81, 82, 89.

⁴¹ Пор.: *Vanagas A. Lietuvių hidronimių etimologinis žodynas*. — Vilnius, 1981; *Ванагас А.П. Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов* // *Этнические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов*. — Рига, 1980. — С. 119—122; *Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. — М., 1962.

⁴² Конча С.В. Проблема спільноЯндоевропейської культурної термінології // *Мовознавство*. — 1998. — № 1. — С. 54—62; *Кузьмина Е.Е. Колесный транспорт и проблемы этнической и социальной истории...* // *ВДИ*. — 1974. — № 4. — С. 68—87.

⁴³ Георгиев В.И. Исследования по сравнительно-историческому языкоznанию. — М., 1958. — С. 273—283; *Гамкрелidze Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы*. — Тбілісі, 1984. — Т. 2. — С. 863—865, 416; *Kilian L. Op. cit.* — S. 57—58, 70.

⁴⁴ *Anthony D.W. Op. cit.* — Р. 194, 203—207; *Anthony D.W. The Kurgan Culture, Indo-European Origins and the Domestication of the Horse: a Reconsideration* // *Current Anthropology*. — 1986. — 27, № 4. — Р. 291—313.

⁴⁵ Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 40—90; Павленко Ю.В. Праславяне и Арии. Древнейшая история индоевропейских племен. — К., 2000.

⁴⁶ Павленко Ю.В. Передісторія... — С. 87—89; Павленко Ю.В. Праславяне... — С. 131—132.

⁴⁷ Павленко Ю.В. Передісторія... — С. 89—90 і вище; Павленко Ю.В. Праславяне... — С. 135—137.

⁴⁸ Smit M. Between West and East: People of the Globular Amfora culture in Eastern Europe. — Poznań, 1999. Як вже зазначено, висновки авторки не є чимсь принципово новим — вони підтверджують поширену «вісло-одерську» теорію походження культури КА (див. пос. 24).

⁴⁹ Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 78—101; Його ж. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — 248—265.

⁵⁰ Залізняк Л.Л. Нариси... — С. 96—99.

⁵¹ Там само. — С. 100.

⁵² Див. Конча С.В. Диференціація іndoєвропейської спільноти // Магістеріум. Вип. 6: Археологічні студії. — К., 2001. — С. 57—63.

⁵³ Див. посилання 41.

Одержано 05.03.2002

C.V. Koncha

«СТЕПНАЯ» КОНЦЕПЦИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ИНДОЕВРОПЕЙЦЕВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Рассматриваются современные варианты гипотезы о прародине носителей индоевропейских языков в степной зоне Европы. Анализ построений ведущих западных сторонников этой гипотезы — Дж.П. Мэллори и Д.В. Энтони — позволяет сделать вывод о невозможности приведения «степной» модели в соответствие со всей совокупностью накопленных на сегодня данных (что признает в одной из последних работ Дж. Мэллори).

Главная проблема — археологическое обоснование проникновения достаточно массовых групп выходцев из степной зоны в северные районы Центральной Европы (области формирования балтов, германцев, славян). Рассмотренные попытки решения этой проблемы (включая последнюю работу известного украинского историка Ю.В. Павленко) не могут быть признаны удовлетворительными. Предложение Л.Л. Зализняка считать этнической подосновой индоевропейцев, сформировавшихся окончательно в степях Украины, мезо-и неолитическое население лесных низин между Рейном и Днепром фактически означает отход от «степной» парадигмы индоевропейской прародины и подводит к необходимости возрождения на новом уровне центральноевропейской версии.

S.V. Koncha

THE «STEPPE» CONCEPT OF ORIGIN OF INDO-EUROPEANS, CURRENT STATE

The article discusses modern alternatives of a hypothesis regarding the foremotherland of Indo-European languages native speakers from the steppe zones of Europe. Analysis of the hypotheses suggested by the leading western supporters of the theory — J.P. Mellory and D.V. Antony permits coming to a conclusion that the «steppe» model does not conform to the total amount of accumulated data, what is recognized by J. Mellory himself in one of his last works.

The main problem is archaeological grounding of penetration of considerably large groups of comers from the steppe zone to the northern regions of the Central Europe (area where the Balts, Germans, Slavs have formed). The regarded attempts of solving this problem (including the last work by a famous Ukrainian historian Yu.V. Pavlenko) are not satisfactory. L. Zaliznyak's suggestion to consider Meso-Neolithic population of forest lowlands between the Rheine and the Dnieper Rivers as ethnic sub-foundation of the Indo-Europeans which had eventually formed in the steppes of Ukraine practically means deviation from the «steppe» paradigm of Indo-European foremotherland, and makes it a necessity to restore the Central-European version at a new level.

ДРУЖИННИКИ — КОЗАКИ — ЛИЦАРІ

У статті розглянуто проблему тотожності західноєвропейського лицарства й соціальних структур у Східній Європі епохи Середньовіччя — дружинників Київської Русі та козацького війська часів формування української держави.

У різних виданнях і в різний час військовий люд середньовічної Східної Європи пійменовується як лицарський прошарок тогочасного суспільства. Насамперед це стосується козацьких часів, коли захисників слов'янського населення називали «січове лицарство», робили тотожними поняття «лицарство» й «товариство», «військо» й «лицарство», «козацтво» й «чорнечо-лицарські ордени» і т. ін.¹. Лицарями вважали не лише всю масу озброєного люду, а й конкретних особистостей — П. Сагайдачного, Б. Хмельницького та ін.² Іноді проводилась тягість існування військово-лицарського стану з епохи Київської Русі до пізньосередньовічних часів³.

Для розгляду давньоруського періоду термін «лицарство» використовується все ж дуже обережно: як «лицарське» характеризується XII століття, похоронна варта біля померлого князя Володимира Володаревича в Галичі 1153 р. називається «лицарським караулом», проводиться паралелі між «осіданням на землю» збройного прошарку населення Русі з формуванням лицарського ленного землеволодіння в Західній Європі тощо⁴.

Набагато частіше термін «лицарство» використовується при висвітленні подій пізніших часів. І для цього є об'ективні причини — адже його використовували самі козацькі зверхники. Так, у листах до польських королів, які завірялися військовою печаткою, саме військо зазвичай називалося «Військом Запорозьким», але часто вживалися й назви «лицарство запорозьке», «лицарство Війська Запорозького». Зокрема, у 1600 р. Самійло Кішка в листі до польського короля підписувався: «Самійло Кішка гетьман, полковники, сотники і все лицарство вашої королівської милості Війська Запорозького»⁵. Крім того, у 1648 р. Богдан Хмельницький у листі до Владислава IV висловлює запорозьку «вірність підданства нашого вірною лицарською службою». А на початку наступного 1649 р., коли гетьман прийняв від царя Олексія Михайловича «милостиве жалування» на потреби Війська Запорозького, російському монархові обіцялося «послуги наші лицарські... і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятеля християнського». Так сприймали козаків й іноземні володарі. Зокрема, король Ян II Казимир видав універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх «лицарських прав»⁶.

Можна погодитися з думкою Т. Чухліба про «...існування моделі «колективного васалітету» українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзерен вмирав, то необхідно було перекласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорізьке (як «рицарський люд») залишалося вільним у виборі протектора»⁷.

Зміст «прав і вольностей» полягав в економічних («майнових») правах козацтва на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини», «бджолині десятини і поволівщину» та іншу власність; у праві на забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків, а також влів. Вищезазначені умови стосувалися реєстрів чи городових козаків. Проте сюзерен мав виконувати певні зобов'язання і перед запорожцями нижнього Дніпра: можливість здобування «козацького хліба» у морських і сухопутних походах, заняття уходництвом (полювання на звіра та рибальство) і несплата з нього чиншу...⁸

Якими ж були основи існування лицарського стану і власне запорожців? На це питання відповів ще Д. Яворницький: «...всякому, кто бы он ни был, откуда

бы ни пришел в Запорожье, доступ был свободен в Сичь при следующих пяти условиях... По первому обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сичь был дворянином, поповичем, козаком, татарином, турком, вообще всем, чем угодно, но не крестьянином, и, кроме того, неженатым человеком. Впрочем, это условие часто обходилось, так как всякий мог назвать себя и вольным, и бессемейным; зато раз принятый на Сичь, козак должен был вести строго целомудренную жизнь и карался смертной казнью, если вводил в Сичь женщину, не исключая матери и сестры. По второму обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сичь, если он не был русским, забыл свою природную речь и говорил козацкою, т. е. малороссийскою речью, это условие никогда и никем не нарушалось. По третьему обязательству поступивший в Сичь должен был присягнуть верно, неизменно и до конца своей жизни служить русскому престолу и принести в том присягу в церкви перед престолом Божиим. По четвертому обязательству поступивший в Сичь должен был непременно исповедовать православную веру, признавать ее догматы, соблюдать посты, знать символ веры и молитву Господню; если он был католик или лютеранин, должен был принять православие; если же он был жид или магометанин, должен был креститься торжественно в «греко-российскую веру». По пятому обязательству поступивший в Сичь должен был сперва присмотреться к порядкам войсковым, изучить приемы сечевого рыцарства и потом уже записываться в число испытанных товарищей, что могло быть не раньше, как по истечении семи лет.

Само собой разумеется, что все эти условия сложились в более позднее время, как это видно, например, из третьего условия, которое могло явиться только с принятия подданства России со стороны Запорожского войска. В более раннее время, нужно думать, для поступления в Сичь требования были гораздо проще, если только были какие-нибудь в то время требования⁹.

Далі дослідник характеризує сам устрій громади низового козацтва: «Ети начала — свобода, равноправность, братство, товарищество, православная вера, безжонность, борьба с неверными, освобождение из плена христианских невольников и защита слабых против сильных... Взятое в целом составе, запорожское войско делилось на сечевых и зимовых козаков. Первые, собственно, и составляли настоящий цвет казачества... Как вход в Сичь, так и выход из нее не был затруднителен. На Запорожье говорят, что они «войско вольное, — кто хочет, приходить по воле, и отходить по воле». Определенного срока для пребывания в Сичи поступившего в нее не полагалось: всяк мог выходить из нее, когда ему было угодно. Уходил козак из Сичи, если у него являлось желание служить в каком-либо из украинских городов; уходил козак, когда задумал жениться и обзавестись собственным хозяйством; уходил и тогда, когда ему просто надоела жизнь в Сичи или, как говорили сичевики, когда он «зажирів від козацького хліба». Впрочем, ушедший из Сичи вновь мог быть принят в нее, если изъявлял на то свое желание, вернувшись назад ихвативши где-нибудь «шилом патоки» или «узнавши, по чим ківш лиха»¹⁰.

Л. Залізняк, характеризуючи українське козацтво в цілому, зазначає, що «це своєрідний прояв військово-лицарської культури середньовічної Європи, який своїм корінням сягає сивої давнини. З лицарством Європи козацтво з'язують: сімейно-родинний принцип організації братства (побрратимство, рівність, демократизм); морально-етичний лицарський кодекс поведінки (високий соціальний статус свободи, мужності, війни, відданості товариству і, навпаки, низький соціальний статус мирної праці, спокійного життя, як і життя взагалі); інститут кобзарів-труверів, спеціальна підготовка молоді, специфічне відношення до жінки, аскетизм, релігійність, колективне землеволодіння, культ Покрови. Давніми елементами лицарської культури, що сягають корінням у IV—III тис. до н. е. і простежуються також у козаків, є культ меча, коня, бойового пояса, червоного кольору, ритуальний зв'язок між битвою та бенкетом, перевертні, характерники-берсеркri та ін.¹¹».

Неважко прослідкувати, що вищезгадані ознаки «лицарства-козацтва» належать до ідеологічної «надбудови» цього історичного явища. А що ж було його основою, «базисом» (говорячи марксистською термінологією), на який і спиралися представники цього угруповання середньовічного люду? Щоб дізнатися про це, слід звернутися до ширших історичних порівнянь і, зокрема, використати

матеріали із Західної Європи, що стосуються розглянутого періоду й піднятої тут проблеми. Адже, як говорить одне арабське прислів'я: «Люди більше схожі на свій час, ніж на свого батька».

Нагадаємо, що середньовічне суспільство Західної Європи було жорстко регламентоване й мало складну ієрархію. Суспільна свідомість ділила весь люд на три групи: ті, що моляться; ті, що воюють; ті, що працюють. Перші дві за своєю суттю охоплювали панівний соціальний страт — феодалів, як духовних, так і світських. Обидві групи були складними структурами, пов'язаними зсередини роззяєю економічних, політичних, юридичних і персональних відносин, які мали свої досить специфічні суспільні інтереси. Лицарі входили якраз до групи тих, що воюють.

Ми не розглядаємо економічні основи феодалізму — це не тема статті. Ітиметься про залежність одного індивідуума від іншого в ті часи. М. Блок у своїй фундаментальній праці «Феодальне суспільство» зазначав, що у феодальному словнику не було більш поширеного словосполучення або такого, яке мало б повніший і точніше визначений сенс, як «бути людиною іншої людини». Спільне для романських і германських говірок, воно позначало персональну залежність, залежність у собі. При цьому слід пам'ятати, що васальна залежність була формою залежності, притаманної вищим класам, які відрізнялися передусім своїм покликанням до війни та командування.

Таке підпорядкування однієї особи іншій було в першу чергу вигідне державі тих часів. Адже основною складністю, яка поставала перед центральною владою, було дістатися до індивідів, щоб домогтися від них виконання їхніх обов'язків і накласти на них відповідні санкції, якщо вони їх не бажали виконувати. Звідси виникла ідея застосувати з метою управління державою мережу стосунків залежності, які вже були так твердо конституйовані; сеньйор на всіх щаблях суспільної ієрархії мусив узяти на себе відповідальність за свою «людиною», повинен був домогтися від неї сумлінного виконання її обов'язків.

Віддавання себе під опіку володаря мало кілька варіантів. Один з них був спадковим. Він позначений усіма видами зобов'язань і за своєю природою є досить принизливим — це і було кріпацтво. Інший варіант опіки — васальна залежність, був чинний юридично, якщо не практично, лише до того дня, коли уривалося життя одного з двох людей, у такий спосіб пов'язаних. Уже самою цією особливістю, що вигідно відрізняла її від успадкованої з кров'ю необхідності коритися примусу, вона пасувала до благородної служби мечем. Форма допомоги, яку вона передбачала, була за своєю суттю допомогою воїна¹².

Провідне місце в цьому, звичайно, мало лицарство. Та тут слід зазначити ї те, що вже наприкінці XI ст. єпископ Бонісон де Сутрі в «Книзі християнського життя» розглядав лицаря передусім як васала, наділеного феодом. А ще пізніше Р. Лулль заявив, славлячи досконалій тогочасний суспільний порядок, що лицар «забезпечує свій добробут» завдяки тому, що має зиск з «тяжкої праці» своїх підданих. Якраз із другої половини XI ст. у багатьох західноєвропейських текстах з'являються відомості про те, що в різних місцях відбувалися церемонії, метою яких було «прийняття когось у лицарі». Цей ритуал складався з кількох актів (зокрема, оперізування мечем). Людину називали лицарем (французькою «chevalier» — «вершник»), коли вона воювала верхи на коні і в повному озброєнні¹³.

У книзі «Витоки середньовічного лицарства» Ф. Кардіні зазначав, що поруч з інстинктивною, але відполірованою потім до близьку й утикомиреною жорсткістю у середньовічного лицаря помітний комплекс характерних рис — його відчуття корпоративної спільноти, розуміння дружби, поваги до спільноговолодіння загальним надбанням, бажання розділити долю своєї групи. В якийсь момент дружба переростає навіть у невіддільність один від одного, у духовне братство. Висока оцінка дружніх стосунків є характерною рисою лицарської етики й лицарської емоційності, а також спільній психології щіглі соціальної групи всупереч поширеному прочитанню текстів, в яких ідеться про лицарів-мандрівників, в індивідуалістичному ключі. Лицарство наприкінці X — на початку XI ст. — це свого роду певна спільність способу життя, який характеризувався насамперед правилами поведінки в групі озброєних чоловіків, використанням зброї і, передусім, наявністю як правових, так і фактичних привілейів колективу, а також особливим менталітетом.

Лицарський стан, який опосередковує жорстку вертикаль, виходить на площину і набуває можливості руху не лише вгору (за готичною верикаллю) і донизу; він здатний, за своїм місцем, до горизонтального руху — реального та уявного. Крім того, лицарство співвідноситься, за місцем у тріаді, з душою, що дає йому змогу розробляти особливу культуру душевного життя, витонченості (бо душа є форма тіла), гречності («куртуазності») сублімацій тощо¹⁴.

Переходячи від високих духовних матерій до реального життя, слід зазначити, що воїн, який мав меч, коня, лати й сідло, навіть середньої якості, «тягав» на собі, тримаючи в руці щит й одягнувши на голову шолом, близько 250 солідів грошима. Іншими словами, це був еквівалент понад 4 маєтків, або 25 волів, або 250 овець, або 250 чвертей пшеници. Розрив між вартістю засобів ведення війни і засобів виробничої праці в ті часи також зберігався.

А тому, як зазначає Ф. Кардіні, основоположну роль у період становлення лицарства відіграє економічний фактор. Він приходить до дії вже в епоху Карла Великого. У цей час від майнового цензу залежить те, який тип зброї личить тому чи іншому воїну. Отже, бідняки стають «неозброєними» за своїм становищем. Протягом усього середньовіччя термін «рауфер» («бідняк», «жебрак») має не лише економічний відтінок. Багаті щодо майна верстви населення накопичують таку кількість зброї, що за тих часів по праву вважаються непереможними. Розрив між соціально-економічними стратами поглибився, зачепивши також політичну, військову, юридичну й духовну сфери.

Для того, щоб озбройтися належним чином, було потрібно багатство. Той, хто його не мав, перетворювався на неозброєного. І основна тенденція залишалася саме такою. Проте в критичних обставинах корона могла створювати «нових заможних», надаючи землі тим, хто зарекомендував себе як добре вояки, не приймаючи при цьому їхній юридичний статус. У капітулярії 786 р. (або, можливо, 792 р.) Карл Великий відзначає «недворян», які отримали бенефіції для того, щоб мати змогу озбройтися. Низьке соціальне походження, таким чином, не було перепоною для участі у воєнних операціях за однієї лише умови — воїн повинен мати кошти для придбання зброї. Король потурбувався про те, щоб створити економічні умови, необхідні для поповнення війська озброєними воїнами, незважаючи на давній звичай, згідно з яким лише вільні люди могли мати право носити зброю. Фізична сила й військовий вишкіл стають важливими факторами просування по службовій драбині та соціальної мобільності¹⁵.

Зміни тактично-стратегічної обстановки у зв'язку з поширенням лобової атаки і необхідністю поєднувати збільшення маси озброєння з маневруванням кінноти привели до того, що озбройтися — в першу чергу означало добути собі бойового коня й забезпечити його утримання. Не слід забувати також, що фундаментом багатства залишалося сільське господарство. Добробут, пов'язаний з ним, був досить статичним, хоч і поступово зростав. Феодалізм складався в систему суворо регламентованих духовних і соціальних відносин. А лицарська етика, про яку йшлося вище, була ідеологічним виправданням цієї системи відносин¹⁶.

Лицарство впродовж значного відрізку часу після свого виникнення залишалося справою винятково індивідуального вибору, пов'язаною з військовою службою і не залежною від інших обставин. Загальним для всіх лицарів, про що вже йшлося вище, був «спосіб життя». Саме він відрізняв їх від неозброєних громадян (як вільних, так і невільних). Під час війни лицарі ставали під командування свого сеньйора. У тім він не був для них «dominus», тобто «пан і суддя», як для «rustici», сільських жителів; він був «senior» — «старший». У цьому слові поєднувалися страх і солдатська довіра до свого командира. Воно свідчило про братні, товариські стосунки, що стали можливими внаслідок тієї спільноті життєвого досвіду, яка відводить убік та затушовує всі інші відмінності¹⁷.

На думку Ф. Кардіні, наприкінці Х — на початку XI ст. західноєвропейський лицарський «клас» уже сформувався. Обрис його був різноманітним і мінливим. Зокрема, це багаті й бідні лицарі. Були лицарі «благородного» походження, які мали особливий соціальний статус, такі, як, наприклад, іспанські інфансони. Також були лицарі, зобов'язані служити на державній військовій службі, виконуючи накази начальства з числа феодалів і каштелянів. Існували і просто невільні, які були винятком із давнього германського звичаю, за яким лише вільна людина мала право носити зброю. Одні були «воїнами королівства», інші —

товаришами по зброй якогось магната. Можливо, найбільш чітка межа проходила якраз тут: з одного боку, воїни, які служили державі, а з іншого — охоронці приватної особи.

Для нас важливим є таке спостереження з цього приводу: «...походження їх та правила набору залишаються для нас неясними. За якою межею воїн-лицар перетворюється на найманця-розвідника, озброєного селянина, просто слугу? Якщо вірно те, що всі воїни озброєні, то ще більш вірним є й те, що не всі озброєні мають право носити титул «лицар». Вірним також є те, що титул цей був настільки бажаним, що багато з тих, хто не мав на нього жодних прав, присвоювали його собі незаконно. Особливий ритуал посвяти, особливий крій одягу тощо, святковий звичай вручати зброю, в основу якого, можливо, покладені ініціаційні ритуали союзів чоловіків, — усе це в комплексі разом з відповідними заклинаннями й жестами, що склали пізніше лицарський декор, християнізований церквою, сприяло тому, що особа лицаря стала користуватися особливим престижем, який викремлював його серед інших озброєних людей»¹⁸.

Закінчимо стислий огляд західноєвропейського лицарства як історичного явища словами ще одного знавця середньовічної епохи: «Лицарство не було б життєвим ідеалом протягом століть, якби воно не володіло необхідними для суспільного розвитку високими цінностями, якби в ньому не було потреби в соціальному, етичному й естетичному змісті. Саме на чудових перебільшеннях ґрунтувалася колись сила лицарського ідеалу. Здається, дух Середньовіччя з його кривавими пристрастями міг царювати лише тоді, коли підіймав свої ідеали: так робила церква, так було і з ідеєю лицарства...

Утім, чим більше літературний ідеал пройнятий сподіванням виших добродетелей, тим сильніша невідповідність між формальною стороною життєвого устрою й реальною дійсністю. Лицарський ідеал з його все ще напівлігійним змістом можливо було сповідувати лише доти, доки вдавалося закривати очі на силу дійсності, що зростала, поки відчувалася ця всепроникна ілюзія. Проте культура, що оновлюється, тягнеться до того, щоб попередні форми були позбавлені непомірно високих помислів. Лицаря змінює французький дворянин XVII ст., який, хоч і притримується станових правил і вимог честі, більше не вважає себе борцем за віру, захисником слабких та пригноблених. Тип французького дворянина змінюється на «джентльмена», який також веде свій родовід від стародавнього лицаря, але є більш стриманим та витонченим. У наступних трансформаціях лицарського ідеалу він поступово звільняється від поверхневого лушпиння, у міру того, як воно стає неправдою»¹⁹.

Тепер повернімося до середньовічної Східної Європи і передусім розглянемо ситуацію в часи Київської Русі. Тут, звичайно, лицарів слід шукати в дружинному середовищі — соціальній групі, найближчій до князів, їх опорі в управлінні державою. Тим більше що інститут дружини не був специфічним для якогось окремого народу чи регіону, а являв собою загальноісторичне явище²⁰.

Власне дружинна знать на Русі вже в X ст. становила соціальну верству, до якої, звичайно, входили не лише дорослі чоловіки, які все ж складали його основу і які давали йому соціальну характеристику, а й представники обох статей усіх вікових груп²¹. Проте ми розглядатимемо лише «людину з мечем» (списом, сокирою тощо).

На думку Генріха Ловмянського, дружина в класичному розумінні мала такі основні риси: 1) функціональну (військова діяльність); 2) економічну (годування, спорядження й квартирування дружини її ватажком); 3) організаційну (постійна готовність до бойових дій за наказом ватажка); 4) ідеологічну (наявність «духовних уз» між членами дружини, вірність їх ватажку, з одного боку, й опіка ним дружинників — з іншого).

У давньоруських джерелах дружина презентована вже в розвинутому вигляді. Звичайно, така характеристика стосується раннього етапу існування цього інституту. А в широкому розумінні дружина охоплює й зобов'язаних службою князівських васалів²².

Дружина поділялася на певні групи, в основному — на «старшу» і «молодшу». «Старша» дружина складалася з представників військово-феодальної аристократії, які часто називалися «боярами», «лучшими мужами»; «молодша» — з рядових професійних воїнів («отроків», «децьких», «пасинків»).

Верхівка належала до тих членів князівського оточення, які часто служили батькові конкретного зверхника («дружина отця»). Вона переходить до молодшого покоління князів, має попередній вплив і авторитет серед дружинників і в суспільстві. З її рядів виходять тисяцькі, посадники та інші представники князівської адміністрації. Вони брали участь у князівських з'їздах і відстоювали свої погляди на ті чи інші нагальні проблеми, як це було під час з'їзду на Долобськуму озері 1103 р., коли оточення Святополка виступило проти позиції Володимира Мономаха щодо часу походу на половців.

«Молодша» дружина — очевидно, дійсно молодші за віком воїни — перебувала при дворі князя, зближаючись і зливаючись з невільною челяддю. З молодшої дружини вибиралися особисті слуги князя, його охоронці, а також призначалися дрібні урядові особи²³.

Звичайно, ці групи ієархічно не були повністю «закостенілими». Як повідомляє Іпатський літопис під 1169 р., коли старша дружина Володимира Мстиславича висловлювала незадоволення своїм князем з приводу його переговорів з половцями без її участі: «А себе еси княже, замислил; а не едем по тебе, мы того не ведали», то розгніваний князь «... рече, възврев на децьки: а се будуть мои бояре». Проте такі випадки все ж не були типовими й частими.

Погляди колишнього князівського слуги або дружинника, в якого «отрочество» вже було за спиною, а «уность», тобто молодість, ще не пройшла, викладені в «Слові Даніла Заточника» (у двох редакціях XII і XIII ст.) та близькуче проаналізовані Б. Романовим.

Цей історичний персонаж дає поради, зокрема, тим, хто бажає осісти на землю й отримати господарчу самостійність в «держанні» сіл: «Не имей себе двора близ княжа двора и не держи села близ княжа села: тивун бо его аки огнь трепетищею накладен, и рядовичи его аки искры: аще от огня устеречися, но от искор не можеши устеречися и сождения порт». Сфера щедрот та милостей князівських — це його стольний палац з теремами, гридницями, сінями й казною, складом золота і срібла та всіляких інших коштовностей, всього того, що добувається службою князівських «мужів», здебільшого як військова здобич, звідки (з погляду Заточника) і неписане, так би мовити моральне, право на отримання частини накопиченого в князівській казні: «мужи злата добудут, а златом мужей не добыти»²⁴.

А тому, якщо орієнтуватися на князівську службу, слід відкидати службу боярську: «лучше бы ми нога своя видети в лыченицы (тобто в лаптях). — Авт.) в дому твоем [княже], неже в черлене (червоному саф'яні. — Авт.) сапоге в боярском дворе; лучше бы ми в дерюзе служити тебе, нежели в багрянице (пурпурному одязі. — Авт.) в боярском дворе»; «лучше бы ми вода пить в дому твоем, нежели мед пить в боярском дворе, лучше бы ми воробей испечен приимати от руки твоея, нежели баранье плечо от государей (тобто государів. — Авт.) злых». Протибоярська агітація автора простежується і в його висловлюваннях: «У боярина служити, как по бесе клобук мыкати: то же у боярина что добыти»; «конь тучен, яко враг сапает на господина своего; тако боярин богат и силен, смыслит на князя зло»²⁵.

Тут чітко прослідковується ідеологія молодшого дружинника, який за свою військову або іншу службу в князя бажає перебувати на «всьому готовому». Інакше думають представники «старшої дружини», які орієнтовані на отримання земельних наділів — основного багатства в епоху феодалізму. Досягалося це різними шляхами — через передачу князям прав на збирання данини з певних територій (типове для раннього етапу розвитку феодальних відносин «полюддя»); пожалування державних земель; пожалування із земель князівського домену²⁶.

Такий процес був характерний не лише для Київської Русі. Ще М. Павлов-Сільванський у своїй праці «Феодалізм в Древней Руси» зазначав: «Два начала действуют в феодальную эпоху: древнейшая, часто личная служба, оммаж и верность, служба дружинная и вассальная, и, с другой стороны, зависимость по земле, служба, строго обусловленная земледелием. Эти начала соединяются в феодальном договоре, но не сливаются, так как в различных категориях таких договоров имеет перевес то одно начало, то другое. Второе начало, службы с земли в строгом соответствии с пожалованной землею-феодом, торжествует к концу средневековья и, окончательно скрепляя личные связи поземельными,

служит опорою для усиления и затем торжества нового территориального государственного порядка»²⁷.

Далі дослідник чітко відрізняє дружинника — «чистого» воїна — від васала: «Отношения вассалов, так же как дружинников, к князю-господину определяются одинаковым свободным договором военной службы и верности. Но отношения их к князю, одинаковые по юридическому существу договора, в то же время значительно различаются в зависимости от различного хозяйственного положения дружинников и вассалов. Дружинники тесно связаны со своим князем, потому что они связаны с ним не только нравственно, клятвою верности и службы, но и материально, хозяйственным сожительством с князем. Те и другие — люди близкие к князю, его люди (*homines*), люди его дома, его очага, его мундебура. Но дружинники принадлежат к его дому, к его очагу не только отвлеченно, но и реально; они действительно живут в ограде его дома и греются и питаются у его очага... Вассалы, наоборот, живут в отдалении от господина, на своих землях, пожалованных или собственных, и ведут свое самостоятельное хозяйство. Дружины превращаются в вассальство, когда дружинники из переходящих воинов становятся оседлыми землевладельцами, оставаясь воинами, и уже только нравственно, людьми дома, очага-огнища своего господина»²⁸.

Універсальна система в проживанні сюзерена (короля, князя тощо) в центральних населених пунктах-містах і васалів (графів, бояр тощо) у городищах-замках мала і певні регіональні відмінності. Зокрема, на південноруських землях вдалося простежити закономірність: чим менші розміри феодальної садиби, тим більша ймовірність зафіксувати житло самого феодала, в якому він проживав постійно. А у великих феодальних садибах стаціонарних будівель їхніх володарів на цьому етапі досліджені не зафіксовано²⁹.

Таке, на перший погляд, парадоксальне спостереження знаходить пояснення в одному висновку Бориса Рибакова: «Усі великі руські міста середньовіччя являли собою ніби колективний замок земельних магнатів усього князівства, що поєднувалося з наявністю у цих феодалів заміських замків на периферії князівства»³⁰. Давньоруське місто в першу чергу було центром сільськогосподарської округи³¹, і тому з підвищенням соціального статусу конкретного представника феодального страту (чи класу) він більше волів перебувати в урбаністичному центрі, а не постійно знаходитися у своїй вотчині. Там за нього господарством керувала його адміністрація.

Щодо кількісних показників дружинного контингенту на Русі інформації явно недостатньо. Усе ж реконструйований на основі письмових джерел розмір «великої дружини» Володимира Святославовича не перевищував 5—7 тис. осіб. Проте до цього слід додати особисті дружини його синів. Зокрема, реконструйований за системою оплати склад таких «малих дружин» (наприклад, у Ярослава) становив 500 воїнів (як «гриднів», так і «отроків»). А в сусідній Польщі «велика дружина» Болеслава I, описана Анонімом Галлом з доповненнями Вінцента Кадлубка й особливо «Хроніки великопольської», досягала 16 900 чоловік, з яких 3900 були «лицарями», а 13 000 — «щитниками» (подібними «отрокам» або «детским» на Русі)³².

Для нас у вищезазначених цифрах важливі не самі кількісні показники польського війська, а відсоткове співвідношення «лицарів» і простих воїнів. Неважко підрахувати, що перші становили близько 23 % загальної кількості.

Для уточнення ситуації на Русі в цьому питанні використаємо археологічні матеріали, а саме похованальні пам'ятки кінця I — початку II тис. н. е. з території Середнього Подніпров'я, в яких зафіксовано знахідки зброї³³. Хоч пізніше тут теж було виявлено аналогічні поховання³⁴, усе ж у відсотковому відношенні до 1990 р. картина істотно не змінилася.

Ще в 1954 р., тобто півстоліття тому, Д. Бліфельд, розглядаючи дружинні (тобто зі зброєю чи її символами) поховання, виокремив чотири групи могил — одиночне поховання воїна, поховання воїна з конем, поховання воїна з жінкою, поховання воїна з жінкою та конем³⁵. Вони мали залишки похованіх за обрядом як кремації, так і інгумації, виразно відрізнялися за багатством інвентарю і складністю обряду, відбиваючи певною мірою реальну градацію панівного класу Київської Русі відповідно до ієрархічної структури феодального суспільства і належали представникам тих кіл, які були подібні до лицарства Західної Європи³⁶.

Звичайно, немає досконалих схем і класифікацій. Наприклад, до жодної з вищезазначених чотирьох груп не ввійшло кілька поховань відомого Седнівського могильника (некрополя літописного міста Сновськ). Це курган № 8 заввишки 2,8 м із розкопок Д. Самоквасова (поховання людини з конем — обряд трупоспалення, серед інвентарю — горщик з перепаленими кістками на костриці діаметром 3,35 м, кістяні орнаментовані бляхи й гребінець; срібні підковоподібна фібула, дві бляхи й гудзик зі слідами позолоти; бронзові наконечники пояса, бляшки та кільця, гудзики, бубонець; ніж, бруск та ін.). Курган № 189 заввишки 2,1 м із розкопок М. Бранденбурга (теж поховання людини з конем — обряд трупоспалення, серед знахідок — кістяні зігнуте орнаментоване вістря й руків'я ножа; бронзові фігурні бляшки із заклепками від скриньки, наконечники пояса, набірні бляшки серцеподібної форми від пояса, бубонці, гудзики; уламок скляної посудини; прикраси; уламки кераміки). Курган № 7 заввишки 4,25 м із розкопок Д. Самоквасова (парне трупоспалення, серед знахідок — глиняний горщик з перепаленими кістками, бруск з бронзовим вушком; бронзові бубонці, кільця, гребінець, бляшки, гудзики; фрагмент орнаментованої кістки, а також руків'я ножа; маленька золота бляшка; намистини; залізна пряжка й цілий зализний ніж). Курган № 2 заввишки 3,25 м із розкопок С. Ширинського (парне трупоспалення з кальцинованими кістками в горщику; ще один горщик в ногах померлих; срібні та бронзові наременні бляшки й наконечники пояса; квадратна бляха з діагональним прорізом і поясні кільця; бронзові гудзики та скроневі кільця; скляні намистини; уламок кістяної мініатюрної гребінки та кістяного орнаментованого руків'я; скляні фігури для гри; мініатюрні заклепки до скриньки).

Неважко встановити їхню подібність — багатий різноманітний інвентар, значні, порівняно з іншими підкурганними похованнями, розміри насипів і повна відсутність будь-яких предметів озброєння. Саме за цією формальною ознакою ми не можемо розглядати їх у групі дружинних комплексів.

Із «справжніх» дружинних поховань до першої групи належить 70 (на 1990 р.) — Київ, Яблонівка, Чепелівка, Таганча, Левенки, Меринівка, Седнів, Шестовиця, Табаївка, Клонів, Чернігів, Кветунь, Гочеве. Серед поховань зі зброєю Середнього Подніпров'я вони становлять 75,3 %. До другої групи належать 9 могил в Києві, Гущині та Шестовиці — 9,7 %, до третьої — 5 у Києві, Седневі, Чернігові та в Гочеве (5,3 %), до четвертої — 9 в Шестовиці та в Чернігові (теж 9,7 %, як і в другій групі).

Якщо до поховань представників «молодшої» дружини зарахувати дві перші групи (войн зі зброєю, зі зброєю та з конем), а до «старшої» — третю та четверту, то можна констатувати, що безпосередні слуги-войни становили 85, а «боярський» прошарок — 15 %. Отже, давньоруський варіант у цьому питанні дещо відрізняється від польського, але тут слід ураховувати і стан наявних джерел, і недостатність розроблених критеріїв з інтерпретації того чи іншого археологічного комплексу.

Тепер проаналізуємо інформацію, що стосується пізніших часів. Перед тим як почати розгляд ситуації в козацькому середовищі, коротко зупинимося на українських елітарних верствах спочатку литовсько-русської, а потім польсько-литовської держави (кінець XIV — середина XVII ст.).

У післямонгольський час на перше місце виходить шляхта, що характеризується кількома ознаками: матеріальною основою свого буття — феодальним землеволодінням; політичною зверхністю над іншими станами, що забезпечувалася відповідним юридично-правовим статусом; спільними елементами соціальної психології, яка спиралася на усвідомлення власної винятковості. Ще раз вкажемо на першу з перелічених вище ознак. Як образно висловилася Наталя Яковенко, «землеволодіння — невідлучна тінь феодальної еліти»³⁷.

Основою права на землеволодіння в цьому державному утворенні була служба «конно, збройно, часу потребы войны». Вершину військово-ієрархічної піраміди, підпорядковану великому князю, посідали князі — нащадки колишніх удільних династій: Рюриковичів та Гедиміновичів (у латинськомовних джерела — «duces», у німецькомовних — «hercogen»). Сходинкою нижче стояли пани, аристократи, верхівка яких у тогочасних латиномовних хроніках називалася «barones». Бояри-опричники меншого рангу окреслювалися в латинській термінології збірним поняттям «nobiles» — знатні. Також виокремлювалася група,

представники якої мали назву «armiger» — люди, без огляду на їхнє походження й майнове становище, які присвятили себе військовому ремеслу³⁸.

Перейдімо до козацьких часів, коли з'явилася нова еліта в структурі такого специфічного державного організму, як «український гетьманат» («Військо Запорозьке»), що виник унаслідок революційних подій 1648—1676 рр. на теренах «руських» воєводств Речі Посполитої³⁹. Тут слід звернути увагу на думку В. Липинського, що: «Військо Запорозьке» — у другій добі повстання — це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва з прихованим під нею зовсім іншим, ніж перед повстанням і на початку повстання, змістом. Цей клас, що зветься тепер Військом Запорозьким, не має вже нічого спільногого з дійсним Запоріжжям, із Січчю, з нерозораним степом і з напівкочовим устроєм ловецько-уходницького і військово-добичницького старого запорозького козацького життя. Запорозький Січовий Кіш — а «кіш» у татарській мові означає спілку чабанів — хоча й існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь-яку політичну роль»⁴⁰. З ним солідаризується Д. Дорошенко, який зазначає, що коли відбувалася присяга московському цареві, то Б. Хмельницький не вважав за потрібне привести до неї запорожців на тій підставі, як він пояснював російській стороні, що вони — люди незначні, «маленькі»⁴¹.

Як зазначав В. Щербак, формування станових ознак українського козацтва відбувалося з 70-х років XVI ст. до середини XVII ст. Їхні правові засади втілилися у «козацьких вольностях», які надавалися тим, хто перебував на державній службі. Права й привілеї мали визначати місце козацтва в усіх сферах суспільних відносин. Водночас влада вбачала в козаках виключно військовий контингент. Економічною підйомою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Практика надання реестровим козакам володіння як винагороди за службу утверджувалася лише в роки гетьманування Богдана Хмельницького. Регулятором взаємовідносин серед козацтва стало право, основні засади якого були вироблені ще в запорозькій громаді⁴².

Проте на власне запорозьких землях основну частину територій використовували лише для занять скотарством, мисливством, рибалством всією громадою. Основні засоби для забезпечення життєдіяльності отримувалися за рахунок військової здобичі, обміну та виділених ресурсів (гроші, провізія, військові припаси) з державної казни. По-іншому складалася ситуація для реестрового козацтва: йому надавалися конкретні земельні наділи, де велося господарство фермерського зразка, що стало економічним підґрунтям козацького стану. Крім права на володіння земельними маєтностями, за реестровими закріплювалася ціла низка прав і привілеїв — «вольностей», що вирізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного суспільства: звільнення від державних податків і повинностей, окрім адміністративне підпорядкування та судочинство⁴³. У соціальному аспекті козацька верства розподілилася на старшинську верхівку та рядових козаків, які виконували основний військовий обов'язок⁴⁴.

Можна погодитися з поглядом В. Липинського, що європейська хліборобська культура в середньовічній Україні не могла укріпитися в державних формах доти, доки ці форми репрезентують нехліборобська, общинницька рядова козаччина.

«Допіру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської, а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі Української Держави», — пише він у своїй праці «Україна на переломі. 1657—1659» (с. 94). Тому: «Тільки спираючись на городову, осілу хліборобську Україну, зміг Гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спираючись на цю силу, зможе він визволити «всю Русь з неволі лядської», повалити остаточно на землях українських польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реестрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзвучні ім'ям українські елементи, і виривати з-під ніг Ріchi Посполитої той ґрунт, на якому вона «на Русі» держиться — ще непокозачену «руську» шляхту, — ось завдання, яке ставить собі Гетьман після того, як першою перемогою над внутрішньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української Держави»⁴⁵.

Тож великий політик і дослідник доходить цілком логічного висновку: «З хвилини завладнення землею по лицарському праву меча («нехай війна буде слава, же през шаблю маєм права») процес європеїзації козаччини був завершений. До

цього, крім поданих вище причин, мусив довести стародавній «дух» Війська Запорожського, його найбільша інтима, найбільш глибоко в серцях козацьких захована культура, що весь час під впливом західним, європейським формувалась». А тому: «Якщо ж мати на увазі отої лицарський західноєвропейський дух, оту станову «військову лицарську честь», то не тільки старшина, але й поспільні козаки Війська Запорожського був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усюму західноєвропейському лицарству»⁴⁶.

Не викликає жодних сумнівів те, яку роль в українській історії відіграво низове запорозьке козацтво. Якраз пасіонарність (за Л.М. Гумільовим⁴⁷) її представників дала поштовх для остаточного формування українського народу. Утім далі ініціативу в цьому процесі перебирають нові сили, про які йшлося вище. Важко говорити про стабільне функціонування системи «сюзерен — васал», коли на Січі за 125 років (з 1650 по 1775 р.) змінилося 108 лідерів. Лише К. Гордієнко та І. Гусак ставали кошовими отаманами по 5 разів, а І. Сірко — 4⁴⁸.

Близкучу характеристику останньому дав Д. Яворницький: «И по характеру, и по всем действиям Сирко представлял собой тип истинного запорожца. Он был храбр, отважен, страстен, не всегда постоянен, не всегда верен своим союзникам; он любил по временам погулять и сильно подвыпить и во хмелю показать свой козацкий задор; он склонен был минутно увлечься новой мыслью, новым предприятием, чтобы потом отказаться от собственной затеи и прийти к совершенно противоположному решению. То он был на стороне московского царя, то на стороне польского короля, то он поддерживал Дорошенка, то становился на сторону его врагов, Суховия и Ханенка, то выступал против последних двух и снова защищал Дорошенка, то помогал он русскому царю против турецкого султана и крымского хана, и шел против царя заодно с султаном и крымским ханом. «Нужда законъ зминяє», — часто говорил Сирко и, очевидно, действовал сообразно своей любимой пословице»⁴⁹.

Із Запоріжжя поширилася також назва самої козаччини — «Військо Запорозьке». Вона вживалася як у XVI, так і в XVII ст.: «Богдан Хмельницький, гетьман, з військом запорозьким», «Іван Мазепа з військом його царського величества запорозьким», — аж до часів останнього гетьмана Кирила Розумовського. Українське козацьке військо було станововою армією (тут уже йдеться не про запорожців, а про реєстрових). Наділене правами й привileями, про що вже зазначалося вище, козацтво мало відбувати основну свою повинність — військову службу — на власному утриманні. З війська вилучалися збіднілі козаки, що не могли забезпечувати себе необхідним оснащенням. Таких використовували на підсобних роботах. «Підсусідки» являли собою зубожіліх козаків і селян (про останніх у цій статті не йдеться), які не мали землеволодіння, мешкали на чужих дворах: старшинських, козацьких, поміщицьких, селянських. З часом багаті й заможні козаки почали посылати замість себе чи своїх дітей до війська своїх збіднілих родичів («брратів» та «свояків») або наймитів⁵⁰.

Формально всі вояки були між собою рівними й називалися товаришами. Проте ця рівність була теоретичною. З'являлися групи, що ставали над «чернью», тобто рядовим військом. Уже з кінця XVI ст. фіксуються «старинні козаки» — ті, хто довго служив у війську або походив з козацького роду. У XVII ст. з'являються «знатні» козаки, що мали особливі військові заслуги. «Військовий товариш» — це титул, який мали представники старшини. А пізніше з'явилася окрема категорія «бунчукових товаришів», які служили під гетьманським бунчуком; зазвичай це були сини старшини. «Значковими товаришами» були ті козаки, що служили під полковою корогвою — «значком». У цілому рядових козаків з часом було поділено на дві групи: «виборні козаки» мали бути постійно готовими до війни, а «підпомічники» повинні були в усюму обслуговувати їхню боєздатність. Військова служба мала різні назви, такі як «косавульці», «стійчики», «курінчики». «Дейнеками» з половини XVII ст. називали народне ополчення. Слід також згадати і про «охотнє» військо найманців — «сердюків», «компанійців» та ін.⁵¹ Як видно, ієрархія тут прослідовується повною мірою.

У заключній частині звернемо увагу на такі моменти. Саме поняття «лицар»/«крицар» у Східній Європі фіксується в «руській» мові з кінця XIV — початку XV ст.: у Жалувальній грамоті 1388 р. і Віслицькому Статуті руської редакції⁵². У багатьох європейських країнах первісне професійно-військове визначення

людини лицарської професії з часом перетворилося на почесний титул, свого роду свідчення благородного походження. Так, англійське «зброєносець» («esquire», лат. «armiger») стало ознакою титулованого дворянина — есквайра (сквайра) нарівні з «дженртльменом» (англ. «gentleman» — людина шляхетного походження), а французьке «вершник» («chevalier» від лат. «caballarius») перетворилося на титул для означення нобіля, на один щабель нижчого від барона, у широкому значенні — благороднонародженого (шевальє)⁵³.

Вище неодноразово підкреслювалося, що для типових представників військового стану в часи середньовіччя була характерною наявністю власної матеріальної бази, на основі якої вони виконували свої васальні зобов'язання перед сюзереном будь-якого рівня. Адже це в XIV ст. було проголошено: «Феод — це платня лицаря»⁵⁴. Тож для епохи Київської Русі аналогами західноєвропейського лицарства можуть бути члени «старшої дружини», а для козацьких часів — реєстрове (городове) козацтво. Давньоруська «молодша дружина», низові запорожці, «кохотне» військо та інші групи озброєного люду з формального погляду до лицарів не належали.

¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 146, 148—149; Скальковський А. Істория Новой Сечи, или Последнего коша Запорожского. — Одеса, 1885. — С. 74.

² Володарі гетьманської будави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 92, 93, 141, 166.

³ Там само. — С. 29—30.

⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 478, 513; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 49.

⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 234—235.

⁶ Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, ускладнення, наслідки. Частина 2 // УДЖ. — 2003. — № 3. — С. 45, 48, 54.

⁷ Там само. — С. 47.

⁸ Там само. — С. 46.

⁹ Яворницький Д.І. Зазн. праця. — С. 145—146.

¹⁰ Там само. — С. 148—149, 152.

¹¹ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 179.

¹² Блок М. Феодальне суспільство. — К., 2003. — С. 170, 175.

¹³ Там само. — С. 322, 324, 327, 329.

¹⁴ Собутьський М.А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя. — К., 1997. — С. 108—109.

¹⁵ Кардіни Ф. Истоки средневекового рыцарства. — М., 1987. — С. 302—304.

¹⁶ Там само. — С. 306—307.

¹⁷ Там само. — С. 340.

¹⁸ Там само. — С. 357.

¹⁹ Хейзинга Й. Осень Средневековья. — М., 1988. — С. 116.

²⁰ Горский А.А. Древнерусская дружина. — М., 1989. — С. 3, 13.

²¹ Там само. — С. 28.

²² Lowmianski H. Początki Polski. — Warszawa, 1970. — Т. 4. — С. 164—192.

²³ Довженок В.Й. Військова справа в Київській Русі. — К., 1950. — С. 17; Юшков С.В. Нариси з історії виникнення й початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С. 54.

²⁴ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси: историко-бытовые очерки XI—XIII вв. — М., 2002. — С. 29.

²⁵ Там само. — С. 33, 36.

²⁶ Горский А.А. Указ. соч. — С. 76.

²⁷ Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в России. — М., 1988. — С. 97.

²⁸ Там само. — С. 98.

²⁹ Моця О.П. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000. — С. 22—37.

³⁰ Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 94.

³¹ Голотчко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 233.

³² Шинаков Е.А. Образование древнерусского государства. Сравнительно-исторический аспект. — Брянск. 2002. — С. 279.

³³ Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990. — 156 с.

³⁴ Див., напр.: Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—Х ст.: Матеріали Міжнар. польськ. археол. семінару. — Чернігів, 2003. — С. 32—50, 114—120.

³⁵ Білфельд Д.И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—X вв. // СА. — 1954. — 20. — С. 148—162.

³⁶ Білфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1997. — С. 98.

³⁷ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 6.

³⁸ Там само. — С. 34—35.

³⁹ Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-vasальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVII ст.). — К., 2002. — Вип. 2. — С. 153.

⁴⁰ Липинський В. Україна на переломі (1657—1659). — К., 1997. — С. 89.

⁴¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 2. — С. 54.

⁴² Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 112.

⁴³ Скальковский А. Указ. соч. — С. 179—200; Щербак В. Зазн. праця. — С. 249—251.

⁴⁴ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 97—103, 105—112.

⁴⁵ Липинський В. Зазн. праця. — С. 99.

⁴⁶ Там само. — С. 126—127.

⁴⁷ Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990. — С. 33—44.

⁴⁸ Українське козацтво. Мала енциклопедія. — Київ; Запоріжжя, 2002. — С. 268—269.

⁴⁹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 231.

⁵⁰ Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 14, 21, 29—30.

⁵¹ Історія українського війська. — Львів, 1992. — С. 256.

⁵² Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1903 — Т. III. — Стлб. 212; Яковенко Н.М. Українська шляхта... — С. 37.

⁵³ Яковенко Н.М. Українська шляхта... — С. 37.

⁵⁴ Блок М. Зазн. праця. — С. 181.

Одержано 14.10.2003

A.P. Moçya

ДРУЖИННИКИ — КАЗАКИ — РЫЦАРИ

В различных изданиях и в разное время при характеристике средневековых вооруженных формирований на территории Восточной Европы используется термин «рыцарство». Поэтому в данной статье ставится основная задача: выяснить, насколько подобными по своему статусу были рыцари Западной Европы, древнерусские дружинники и казаки в позднесредневековое время. В результате анализа имеющейся информации удалось установить, что «классическим» рыцарям соответствуют представители «старшей дружины» на Руси и регулярного казачьего войска времен формирования украинской государственности.

A.P. Motsya

DRUZHYNNYKY (MEN-OF-ARMS) — COSSACKS — KNIGHTS

The term knighthood has been used to denote medieval military formations on the territory of the Eastern Europe in various publications in different times. The objective of this article is to find out whether the Ancient Rus druzhynnyky and Cossacks of the Late Medieval period were similar to knights of the Western Europe, as far as their status is concerned. The analysis of the available data has shown that representatives of "Senior Druzhina (brigade)" in Rus' and active Cossack troops of the period of the Ukrainian state formation correspond to «classic» knights.

Нові відкриття і знахідки

С.С. Березанська,
Т.Ю. Гошко, В.О. Самолюк

КОЛЕКТИВНЕ ПОХОВАННЯ ТШИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА р. ГОРИНЬ

У зв'язку з руйнацією кургану в околицях м. Нетішин восени 2000 р. було проведено археологічні дослідження. У статті подано матеріали колективного поховання тшинецької культури. Наведено опис знахідок і результати металографічного аналізу виробів із заліза.

Восени 2000 р. на околиці м. Нетішин Славутського р-ну Хмельницької обл. співробітник музею В. Самолюк досліджував курган, що руйнувався кар'єром для добування піску. Бульдозер зрізав верхню частину насипу й частково порушив колективне поховання, що знаходилося в ньому. Схили кургану виявилися незачепленими, що дало змогу дійти висновків стосовно розміру й структури насипу.

Навколо Нетішина відомо кілька курганих груп, що розташовані за 1—1,5 км одна від одної. До кожної з таких груп входять від 3 до 5 насипів. За 1998—2000 рр. спільною експедицією Інституту археології НАН України та Нетішинського музею були розкопані 7 курганів, що входять до I та II груп.

Удалося встановити, що всі розкопані кургани належать до однієї, тшинецької, культури.

Зруйнований курган входив до III групи, що складається з 3 насипів. Ця група розташована вже в межах міста на землях промислової зони «Піонерка».

Кургани розташовані на дюнній височині в заплаві правого берега р. Горинь. Досліджений курган (VIII) знаходиться за 200 м на північний схід від двох інших, що відносно добре збереглися й розміщуються на краю дюни. За вцілілими ділянками кургану VIII можна припустити, що його діаметр становить 14—16 м, а висота 0,8—1,0 м.

Структура кургану близька до тієї, що зафіксована для інших розкопаних насипів. На материковому піску білого кольору простежено прошарок супіску сірого кольору завтовшки 8—10 см. Над ним у центральній частині кургану залягало так зване ядро, що складалося з темно-сірого, місцями майже чорного золистого піску з багатьма вуглистими вкрапленнями та прошарками. «Ядро» було зрізане бульдозером майже повністю. За вцілілими ділянками можна припускати, що його товщина в центрі сягала 50—60 см, а на схилах була дещо меншою. Можливо, ядро було перекрито насипом із світлішого піску завтовшки 20—30 см.

Знахідки — фрагменти кераміки, кістки тварин, уламки кременю та каміння — у товщі насипу розміщувалися нерівномірно. Найбільше їх було в «ядрі», значно менше в нижній частині насипу й зовсім мало — у верхній. Підкresлимо, що ця особливість характерна й для інших курганів. На відміну від решти насипів, в яких не було кістяків, у кургані VIII виявлено колективне поховання, що добре збереглося. Час його спорудження встановити важко. Сліди впускної поховальної ями не простежуються, що можна розуміти як доказ того, що поховання не було впускним, а здійснено в процесі збільшення курганного насипу. Проте той факт, що центральна частина насипу зруйнована, є сумнівним. Можливо, впускна яма була саме тут (рис. 1). Колективне поховання складалося з двох пар. Обидві пари кістяків лежали валетом, головами в противлежні боки

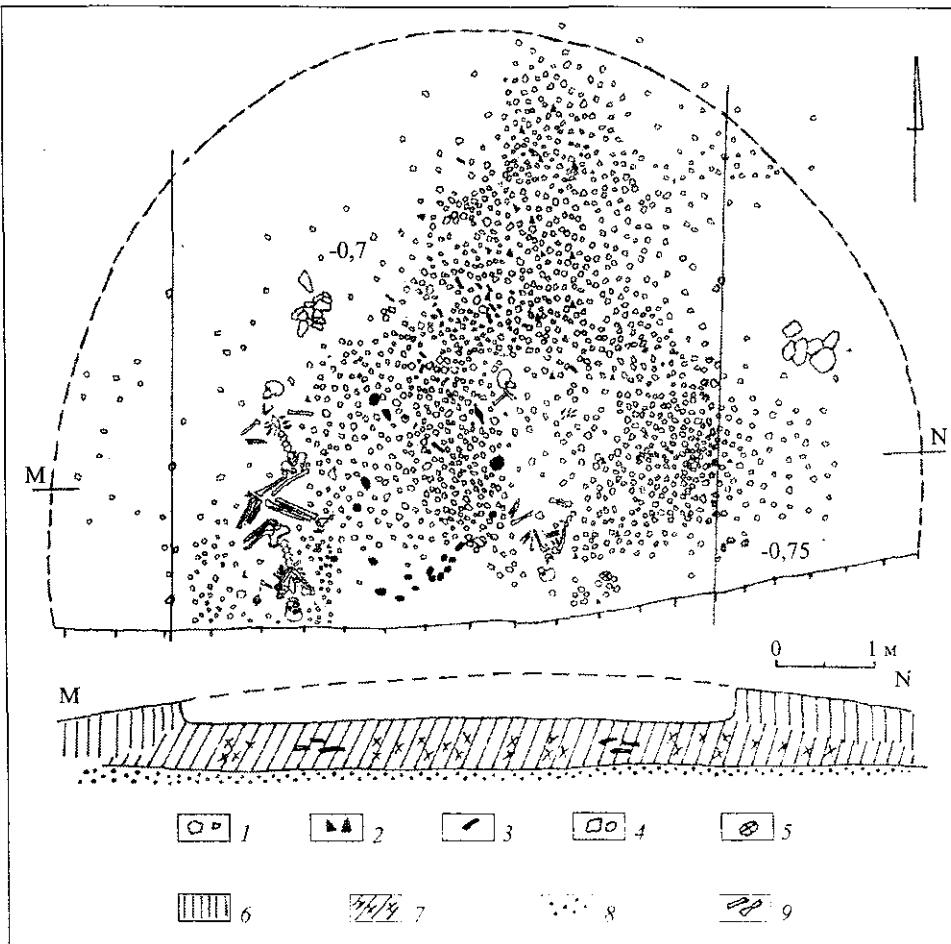

Рис. 1. План та розріз (М—Н) центральної частини насипу кургану VIII: 1 — кераміка; 2 — кремінь; 3 — кістки тварин; 4 — каміння; 5 — глиняні вальки; 6 — білий пісок; 7 — попелястий пісок із вкрапленнями вуглинок; 8 — світло-сірий пісок; 9 — кістки поховань

(рис. 2). Імовірно, поховання обох пар було здійснено одночасно. Про це свідчать однакова глибина й симетричне розташування скелетів. Східна пара поховань (кістяки 1 і 2) дуже пошкоджена. Від кістяка 1 (північного) *in situ* зберігся тільки череп і кілька плечових кісток. Очевидно, небіжчик лежав на правому боці в зігбеному положенні, головою на північ. За 35 см на південний захід від черепа лежав бронзовий наконечник списа.

За 60 см на південний схід купкою лежали 6 кречінних наконечників стріл. Ще 2 наконечники знаходилися трохи далі. Вони, можливо, були зсунуті бульдозером. Під час очищення черепа антропологи знайшли всередині маленьке золоте кільце.

Інший кістяк першої пари також частково був порушений. Нижні кінцівки й таз роздавлені і зсунуті зі свого початкового місця. Верхня частина скелета залишилася непошкодженою. Кістяк лежав на лівому боці в скорченому положенні головою на південь із зігнутими в ліктях руками. Перед грудьми лежала бронзова шпилька. Під черепом було виявлено глиняний вальок. За кілька сантиметрів на південний схід лежав кремінний наконечник стріли. Під ногами скелета була яма, овальна в плані, розміром 1 × 0,8 м, завглибшки 0,25 м.

У заповненні ями — золистий сірий пісок, вуглинки, декілька фрагментів кераміки та кілька кісток тварин. Немас цілковитої впевненості, що яма пов’язана з похованням. Можливо, вона існувала ще до його спорудження.

Друга пара поховань знаходилася на відстані 1,9 м від першої. Вона збереглася повністю. Так само, як і в першій парі, кістяки лежали головами в різні боки.

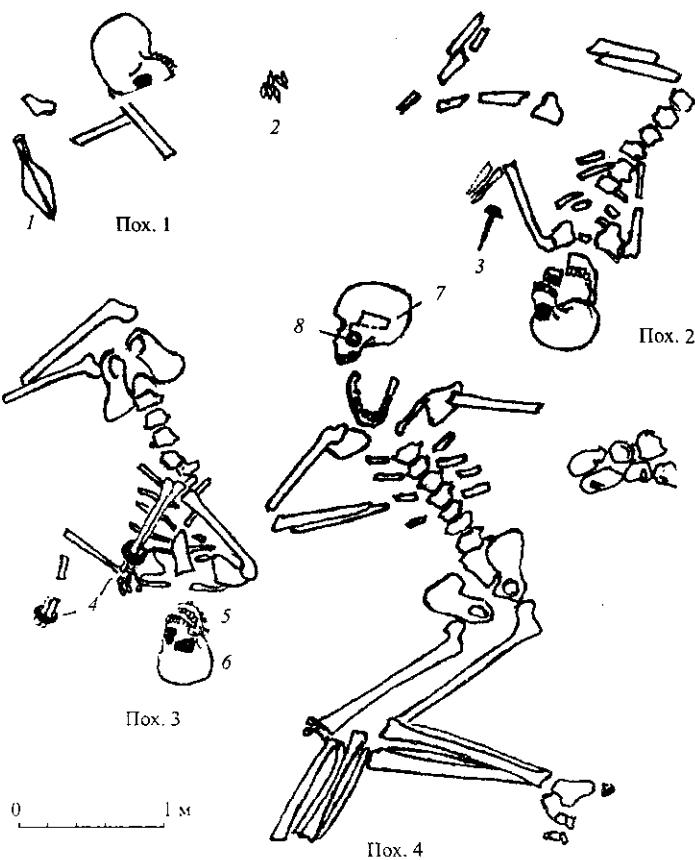

Рис. 2. Курган VIII. розташування поховань 1—4: 1 — наконечник списа; 2 — наконечники стріл; 3 — шпилька; 4 — браслети; 5 — пронизки; 6 — фрагмент підвіски; 7 — діадема; 8 — золотий перстень; 9 — кам'яна вимостка

Поховання 3 скорчене, кістяк лежав на спині з розворотом на лівий бік. Руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям, ноги зігнуті в колінах під прямим кутом. Скелет зорієнтований головою на північ — північний захід. На зап'ястках обох рук були бронзові браслети, біля щї виявлено 6 намистин, 5 бронзових, 1 кам'яна, і фрагмент якоїсь бронзової речі — підвіски чи, можливо, шпильки. Під черепом знаходилися 2 глиняних вальки.

Кістяк 4 лежав у протилежний бік, головою на південь у скорченому положенні на спині з розворотом на правий бік. Руки зігнуті в ліктях, кисті біля обличчя, ноги зігнуті в колінах під прямим кутом. На черепі виявлено фрагмент бронзової стрічки, що впаялась у лобну кістку.

Між парами поховань були виявлені залишки якоїсь сильно зруйнованої конструкції, спорудженої з каміння та глиняних вальків, аналогічних тим, що знаходилися під головами. Уціліла ділянка конструкції мала вигляд дуги чи оваль-

ної, трохи піднятого майданчика. Можливо, це був жертвовник. окремі камені та вальки, що були зруйновані бульдозером, траплялися в різних місцях на великій відстані від колективного поховання. Усі вальки й камені були приблизно однакової форми та розмірів — $10 \times 6 \times 4$ см³. Багато з них були випалені. Крім описаної конструкції виявлені ще дві, за будовою подібні до неї. Одна з них розташована за 1 м на північ від кістяка 4, друга — за 6 м на схід від кістяка 1.

Каміння, з якого викладено обидві бруківки, трохи більше за каміння й вальки, з яких викладена споруда, розташована між парами поховань. Імовірно, ці «бруківки» були також пов’язані з похованнями.

Кістки скелета оглянув антрополог, співробітник Інституту археології НАН України Л. Литвинова. За її визначенням кістяк 1 належить чоловікові 25—30 років; кістяк 2 (стать не визначена) — людині 25—30 років; кістяк 3 — жінці 25 років; кістяк 4 — чоловікові 45—50 років. Інвентар, знайдений при похованні, підтверджує визначення антрополога, а виявлена на грудях кістяка 2 бронзова шпилька дає змогу припустити, що було поховано жінку.

Нижче подано характеристика знахідок з поховань та у насипу кургану. Вироби з бронзи представлені наконечником списа, двома браслетами, шпилькою, п’ятьма намистинами-пронизками, фрагментом якоїсь речі, можливо шпильки, фрагментом налобної прикраси — діадеми.

Наконечник списа має розширене в нижній частині перо з прямими лезами. Втулка на кінці різко розширяється, утворюючи манжет. Та частина, яка проходить уздовж пера, має з обох боків по ребру, що надає їй в цьому місці ромбоподібного перетину. На втулці є два насkrізні отвори конусної форми розширенням назовні, один проти одного. Загальна довжина наконечника списа 28 см, довжина пера 19,2 см. Найбільше розширення пера 7 см. Довжина втулки 8,8 см, ширина 2,9 см, ширина манжета 1 см (рис. 3, 1).

Решта бронзових виробів належить до прикрас. Цвяхоподібна шпилька має плоску круглу головку з двома отворами та виступом зверху, який виглядає продовженням стрижня, але трохи зміщений убік. Можливо, це було петельне вушко, що зламалося. Стрижень шпильки квадратний у перерізі у верхній частині, у середній та нижній — круглий, загострений на кінці. Довжина шпильки 15,8 см, товщина стрижня 0,5—0,8, діаметр головки 2,7—3,0 см, товщина 0,1—0,3 см (рис. 3, 2).

Два спіралеподібні браслети близькі за формуєю й розмірами. Перший браслет виготовлено з лінзоподібного в перерізі дроту, скрученого в три неповні оберти. На кінцях дріт тонший і круглий у розрізі. Діаметр браслета 5,7 см, товщина дроту 0,2 см, ширина — 0,4 см (рис. 3, 7). Другий браслет зламаний, збереглося півтора витки. Його було виготовлено з лінзоподібного в перерізі дроту. Уцілілий кінець звужений. Діаметр браслета 5,8 см, товщина дроту 0,2 см, ширина збереженої частини 0,4 см (рис. 3, 8).

П’ять пронизок, одна з яких розсипалася на дрібні шматочки, виготовлені з тонких (0,1 см) бронзових пластин, скручених у трубочки. Довжина пронизок різна — від 1,4 до 0,7 см, діаметр приблизно однаковий — 0,5—0,6 см (рис. 3, 5).

Фрагмент належить виробу невідомого призначення. Він трохи ширший і заокруглений з одного кінця, а з іншого звужений. Його довжина 7,5 см, товщина — 0,1—0,2 см (рис. 3, 9).

Фрагмент налобної прикраси-діадеми — невелика пластина завдовжки 5,1 см, завширшки 2,5—2,7 см, завтовшки 0,1 см. В одному з кутів уцілілого фрагмента — прямокутний отвір (0,1 × 0,1 см). Можливо, бронзову «стрічку» було нашито на якусь тканинну чи шкіряну основу (рис. 3, 3).

У похованні 1 під час очищення черепа було знайдено золоте кільце, яке, очевидно, потрапило в його середину через вушний чи очний отвір. Кільце, мабуть, служило вушною чи лобною підвіскою. Воно зроблене з тонкого (0,1 см) золотого дроту. Спочатку дріт був здвоєний, потім складений у формі скріпки і далі скручений спіраллю. Діаметр кільця 1 см, висота 0,8 см.

Серед бронзових пронизок була одна маленька з чорного каменю розміром 0,7—0,5 см (рис. 3, 5).

Серед виробів з кременю — 8 наконечників для стріл, які розділяємо на три типи. До першого можна зарахувати 3 наконечники, що мають листоподібне

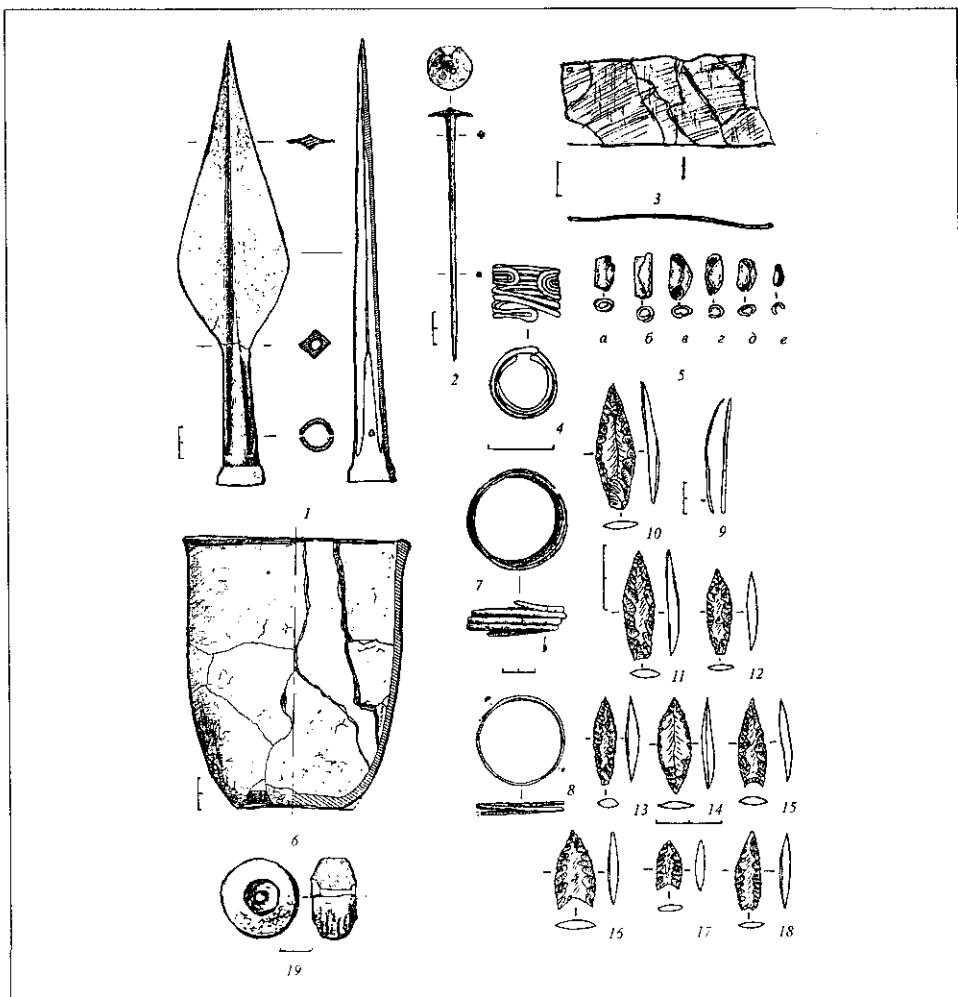

Рис. 3. Інвентар, знайдений біля поховань: 1 — бронзовий наконечник списа, пох. 1; 2 — бронзова шпилька, пох. 2; 3 — бронзова ліадема (фрагмент), пох. 4: 4 — золоте кільце, пох. ?; 5 — 5 бронзових намистин та 1 кам'яна; 6 — посудина, знайдена біля пох. 2; 7, 8 — бронзові браслети, пох. 3; 9 — фрагмент бронзової підвіски; 10—18 — крем'яні наконечники стріл; 19 — керамічне прядельце з насипу

вістря та трапецієподібний держак. Їх розміри: довжина 3,4—3,8 см, ширина вістря 1,3 см, ширина держака 0,6—0,7 см, товщина наконечника 0,3—0,4 см (рис. 3, 10, 11, 18). До другого типу слід зарахувати 3 наконечники, що мають форму лаврового листа з однаково загостреними двома кінцями. Розміри їх такі самі, як і попередніх наконечників (рис. 3, 12—14). Наконечники третьої групи мають форму витягнутого трикутника з віймкою при основі. Висота 2,4 та 1,7 см, ширина відповідно 1,5 і 1,3 см, товщина 0,25 см (рис. 3, 15—17). Наконечники першої та другої груп виготовлені з темно-коричневого кременю, третьої — зі світло-сірого кременю.

У насипу виявлено багато кременю, не пов'язаного з похованнями, близько 40 знарядь, частина з яких — сокирки клиноподібної форми з цілком зашліфованою поверхнею, середня частина серпа з лінзоподібним перерізом (довжина фрагмента 4,8 см, ширина 2,8 см, товщина 1,2 см). 8 свердел, 15 скребків і 4 різці. Одна частина цих знарядь виготовлена на відщепах, інша — на пластинах. Можливо, деякі з них належать до більш раннього часу й потрапили в курган з культурного шару, який використовували для спорудження насипу.

Основну частину знахідок під час розкопок складала кераміка. Усього було виявлено 1815 фрагментів різних посудин. Біля самих поховань керамікі не

знайдено. Не виключено, однак, що в ногах жіночого поховання 2 стояла банкова посудина, що була зруйнована бульдозером разом з нижньою частиною скелета. Цю посудину вдалося склеїти повністю, оскільки фрагменти були величими й знаходились близько один від одного (рис. 3, 6).

Основна частина кераміки, близько 75 %, була виявленена на вцілілій ділянці «ядра». 280 фрагментів, чи 15 %, знайдені нижче «ядра» під час підчищення основи насипу, 180 фрагментів, чи 10 %, зібрано у відвалі зі зруйнованої частини кургану.

Переважна кількість кераміки належить до тшинецької культури. 49 фрагментів слід зарахувати до культури кулястих амфор, 20 — до культури шнурової кераміки.

Хоча посуд сильно фрагментований, багато уламків удається склеїти, а форми реконструювати. У результаті з'явилася можливість робити висновки про цілі посудини, їх орнамент та відсоткове співвідношення. У кількох випадках можна було простежити техніку виготовлення посуду. Глиняні джгути спіраллю вкладали один за одним і прикріплювали до дна, яке виготовляли окремо з цілого шматка глини. Для одержання потовщеного вінця, що є однією з характерних ознак тшинецької кераміки, до верхнього джгуту додавали ще один, який кріпили ззовні посудини. Спосіб потовщення вінець добре простежується, оскільки вони найчастіше розколоються саме в місці з'єднання.

Як домішку до глиняного тіста найчастіше додавали товченій, іноді додатково випалений граніт. Великі зерна добре помітні не тільки на зламі черепків, а й на поверхні посудини. Внутрішня поверхня зазвичай рівна, добре затерта. Обробка зовнішньої поверхні посудини була складнішою й крім затирания полягала ще в ангобіюванні, рідше — зашлущуванні. Колір більшості посудин сірий, жовтий та червонястий. Два останні кольори виникали після ангобіювання, тобто покривання зовнішньої поверхні тонким шаром рідкої глини жовтого та червоного кольору. Випал усієї кераміки добрий. Характерна своєрідна павутинна потрісканість, особливо сильна навколо великих зерен граніту.

Серед форм можна виділити горщики, банки, миски, вази, друшляки. Горщики тюльпаноподібної форми складають приблизно половину керамічної колекції (рис. 4, 1, 3, 6, 8, 9, 11). Їх можна розділити на два типи. До першого типу належать посудини з високим струнким, slabko профільованим тулубом, відігнутими вінцями та маленьким плоским дном, до другого — посудини з більш опуклим тулубом і ширшим дном. Обидва типи тюльпаноподібних посудин багато й різноманітно орнаментовані. Переважно орнамент прокреслений у вигляді двох чи трьох горизонтальних смужок, розміщених під вінцями. Дуже часто нижче й вище від таких смужок є малюнок із прокреслених трикутників, ovalів чи пучків коротких навскісних ліній. Рідше горизонтальні смуги розірвані групами вертикальних смуг чи наколів. Особливу групу складають тюльпаноподібні посудини, прикрашені напівлінним валиком, розміщеним під вінцями. Кілька фрагментів мають орнамент у вигляді так званого колючого дроту.

Посудини банкової форми трапляються значно менше. Це або високі посудини з рівними стінками, що трохи розширяються догори, і відносно невеликим дном, або низькі, з перетином стінок у верхній частині, широким дном, що часто має закрайну. Банки зазвичай не орнаментовані (рис. 4, 6).

Велику групу посуду складають миски. Їх також можна поділити на два типи — напівсферичні та конічні. Перший тип був розповсюджений ширше. Зазвичай це посудини великих розмірів. Їхні стінки плавно зігнуті, а біля самого верху стають майже вертикальними. Часто на цьому місці буває жолобок, що ніби підкреслює злам стінок. Конічні миски мають конусоподібний тулуб і невелике пласке дно. Миски орнаментовані рідко, переважно круглими наскрізними проколами, зробленими під вінцями (рис. 4, 5).

Знайдено фрагменти 8 різних ваз. Дві з них удається склеїти майже повністю. Одна має біконічний тулуб, плавно відігнуті широкі вінця, невелике дно з маленькою закрайною. Вінця прикрашені кількома прокресленими лініями. Верхня частина посудини до перелому тулуба орнаментована закресленими трикутниками з опущеними вниз кутами. Інша ваза має випуклий тулуб і високу конічну шийку з потовщеними косозрізаними вінцями. Верхня частина чаши орнаментована прокресленими напітовалами (рис. 4, 2, 7).

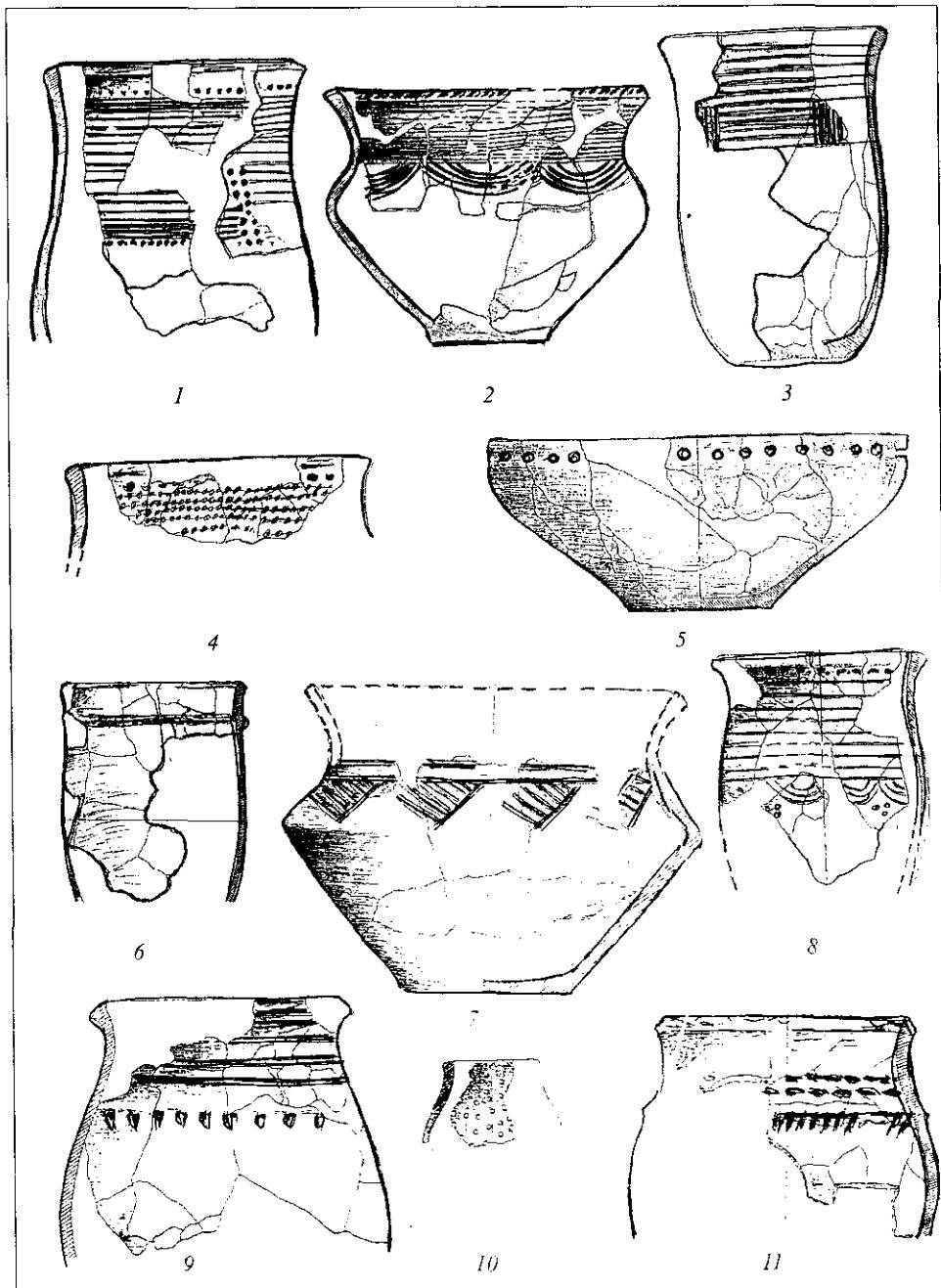

Рис. 4. Посуд з насипу

Знайдено 5 фрагментів друшляків. Усе це — уламки стінок, густо вкриті насрізними отворами. За уламками можна припустити, що друшляки були різної форми та розмірів.

Виявлено кілька мініатюрних посудинок, що формою імітують банки та миски. Вони виготовлені з глини без домішок. Висота мініатюрного посуду 5—6 см.

Серед керамічних виробів знайдено прясельце — кругле в плані, біконічне в розрізі, верхній та нижній кінці сплощені. У центрі — круглий отвір. Висота прясельця 2,9 см, діаметр 5 см. ширина отвору в центрі 0,9 см. Від тривалого використання прясельце дуже заlossenе (рис. 3, 19).

Для визначення хронології та культурної належності Нетішинського кургану VIII найістотнішим є залучення аналогій. Майже всі предмети, знайдені при

похованнях, а також сам поховальний обряд мають численні аналогії серед пам'яток тшинецької культури на території України та Польщі.

Найближчою аналогією колективному похованню є Войцехівський могильник¹. У ньому, як і в Нетішинському кургані, виявлені колективні поховання, що складаються з парних поховань чоловіка й жінки, покладених валетом. В обох могильниках аналогічні положення скелетів та їх орієнтація. Крім Войцехівського, у Північній Україні є ще кілька могильників, близьких до Нетішинського як за обрядом, так і за інвентарем². Подібні кургани могильники з колективними похованнями відомі й у північно-східній частині Польщі, на Куявах³.

У Нетішинському кургані знайдені дуже характерні для тшинецької культури випалі глиняні вальки⁴.

Майже весь інвентар, знайдений при истішинському колективному похованні, має численні аналогії в різних тшинецьких пам'ятках. Два спіралеподібні браслети, знайдені при похованні 3, є дуже характерними прикрасами. Вони розрізняються за товщиною та формою дроту, з якого їх виготовляли, а також кількістю витків, але в цілому становлять один тип прикрас. Спіралеподібні браслети знайдені у Войцехівському могильнику, Кустовцях, Малополовецькому-З. На території Польщі також знайдені поховання й скарби, до складу яких входять багатоспіральні браслети (Лубна, повят Середж⁵, Gizicko⁶).

Шпилька, знайдена на грудях скелета 2, також має аналогії в тшинецьких пам'ятках. Подібною до неї є шпилька з могильника Малополовецьке З. Щоправда, остання має перекручені стрижень і петельку під шляпкою. Подібні шпильки знайдені в Комарівському могильнику, Букувні й Путятинцях⁷. Виявлене при скелеті 3 бронзове трубчасте намисто має пряму аналогію в кургані тшинецької культури могильника Гуляй-Город. У кургані 41 цього могильника при нарному похованні знайдено 2 булавки з ромбічними головками й трубчасті пронизки з бронзового листа. Від истішинських вони відрізняються дещо трохи більшими розмірами⁸.

На лобі скелета 4 виявлена бронзова стрічка, впляяна в кістку. Очевидно, це була діадема. На віцілому фрагменті немас панонського візерунка, характерного для більшості діадем бронзового віку. Проте нічим іншим, окрім головного убору вельможних чоловіків, це бути не може. У тшинецькій культурі на території Польщі відомо досить багато діадем. Більшість із них походить зі скарбів. Відомості про них зібрани у праці А. Гардавського та К. Веселовського⁹. Автори датують ці скарби 1400—1300 ст. до н. е. Про пізніші діадеми пише М. Гедл, характеризуючи передлужицьку культуру¹⁰. У цілому якесь частина діадем може бути пов'язана з горизонтом скарбів Карпатського басейну Фарро й Опалі та належати до періоду BC¹¹. Діадема, знайдена в могильнику біля с. Борки воєводства Кальське, датується BB₂-BC¹². Трапляються вони й пізніше — у період ВД-НА¹³. У період існування тшинецької культури діадеми були широко відомі на Кавказі. Велику підбірку цих прикрас, що походять з Тлійського могильника і добре датовані XIV—XIII т. до н. е., публікує Б.В. Техов¹⁴.

Отже, майже всі бронзові речі истішинського колективного поховання знаходяться для себе численні аналогії в пам'ятках тшинецької і комаровської культур.

Винятком є бронзовий спис, виявлений біля скелета 1. Такий тип зброй в тшинецькій і комаровській культурах поки що невідомий. Абсолютна аналогія виявлена в румунському скарбі Одайлє-Подаре. Автори публікації датують скарб XIV—XIII ст. до н. е.¹⁵. Достовірність цієї дати підтверджена. У скарбі Одайлє-Подаре є серп ранньозрубного типу. Серп має слабковигнуте лезо, викувано гак для закріплення. Подібний за формуєю серп походить з Ульянівського скарбу, що на Миколаївщині. Є.Н. Черних датує його XIV—XIII ст. до н. е.¹⁶. Не викликає сумнівів типологічна подібність истішинського списа зі списами з Бородінського скарбу. З бородінськими списами истішинський об'єднус форма пера, що розширене в нижній частині, трикутна загострена нервюра, манжетоподібне закінчення з прим'ятинами на втулці. Певно, манжетоподібні списи складають найбільш ранній пласт втулкових списів. До нього слід зарахувати, крім бородінських, списи сеймінсько-турбинського металу. Списи з Нетішинського кургану й скарбу Одайлє-Подаре здаються пізнішими, що займають проміжне місце між ними та списами з прорізними лопатями. У Київській радіовуглецевій лабора-

торії Інституту геохімії навколоцького середовища НАН України і МНС України для парного поховання була встановлена дата Ki-10280, 3180 ± 60 BP, 18 1517—1409, 28 1603—1551, 1549—1543, 1539—1369, 1361—1315 cal. BC.

Характеризуючи курганний насип, в якому знаходилося колективне поховання, підкреслимо дві обставини. І за своєю структурою, і за великою кількістю інвентарю курган VIII різко відрізняється від звичайних курганних поховань споруд. Слід нагадати, що зазначений насип дуже подібний до інших, досліджених у 1998—2001 рр. у цьому районі¹⁷. Оскільки їх будова ідентична, а знайдений у них археологічний матеріал аналогічний, можна дати таку узагальнену характеристику.

Насип складається з трьох шарів. Верхній шар завтовшки 20—40 см утворений зі світлого піску, що містить невелику кількість знахідок. Середній шар, умовно названий «ядром», являє собою лінзу темно-сірого, іноді чорного піску з численними вкрапленнями золи та вугілля. В «ядрі» знаходить основна, звичай дуже велика, кількість знахідок — кераміки, кременю, кісток тварин. Нижче «ядра» розміщується третій шар, чи основа насипу. Це світлий, іноді жовтуватий пісок з невеликою кількістю знахідок. Складається враження, що місце, на якому пізніше було насипано курган, попередньо підготовлювалося. З цього зчищали дерен та шар стародавнього чорнозему. Майданчик вирівнювали, іноді посыпали піском. Під час розкопок на цьому майданчику виявлені різноманітні сліди людської діяльності: численні ями та ямки, брук, сліди вогнищ, цілі та побиті посудини.

Виникає питання, що ж можуть собою являти описані споруди? Очевидно, що це не житла, оскільки в них не трапляється жодних будівельних залишків. Їх також не можна вважати похованальними спорудами. Відсутні центральні похованальні ями, скелети чи кальциновані кістки. Характерні риси всіх нетішинських насипів: тришарова структура, сліди численних кострищ, що забарвили середній шар у золотаво-бузливий колір, а також велика кількість знахідок: тисячі фрагментів кераміки, сотні кремінних виробів і відщепів й інші вироби дають змогу пов'язувати їх з пам'ятками, що одержали назву «зольники»¹⁸. Як відомо, ці пам'ятки трапляються на території Румунії, Молдови, України. Незважаючи на деякі відмінності, зольники всіх цих міст, очевидно, виражают загальну ідею й відповідають єдиним чи, в усякому разі, близьким ідеологічним уявленням. Культову сутність цих своєрідних пам'яток визнає більшість археологів. Досі зольники були відомі в культурах ноа, сабатинівській, білогрудівській та чорноліській. Розкопки нетішинських курганів дають змогу припустити їх існування і в пізній тшинецькій культурі. Вони виявлені лише в одному з ареалів тшинецької культури — у басейні середньої течії р. Горинь. Чи були вони і в інших районах поширення тшинецької культури, покажуть подальші дослідження. Появу зольників у басейні р. Горинь можна пов'язувати з впливом культури ноа. Досі цей вплив простежувався тільки в інвентарі, насамперед у кераміці. Оскільки зольники відображують духовну культуру, тобто одну з глибинних сторін людського життя, вплив культури ноа на життя племен тшинецької культури на території Волині був, імовірно, досить сильним.

Більшість металевих знахідок з Нетішинна були досліджені спектральним і металографічним методами. Дані спектрального аналізу наведено в таблиці.

Виріб невизначеного призначення, можливо уламок шпильки (ан. 103). Виникає сумнів щодо використання його для проколювальних робіт. По-перше, він

Результати спектральних аналізів, %

Номер аналізу	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni
103	осн.	7.3	0.2	0.2	0.002	0.02	0.6	> 1	0.05	0.55
104	осн.	4.7	0.01	0.02	0.0003	0.002	0.1	0.2	0.06	0.15
105	осн.	9.0	0.01	—	0.002	0.01	0.6	> 1	0.01	0.6
106	осн.	9.1	0.02	0.03	0.0003	0.005	0.15	0.5	0.045	0.3
107	осн.	20.5	0.15	0.5	0.04	0.003	0.04	1	0.2	0.01
108	осн.	0.5	0.006	0.015	0.0004	0.03	0.02	0.1	0.05	0.01

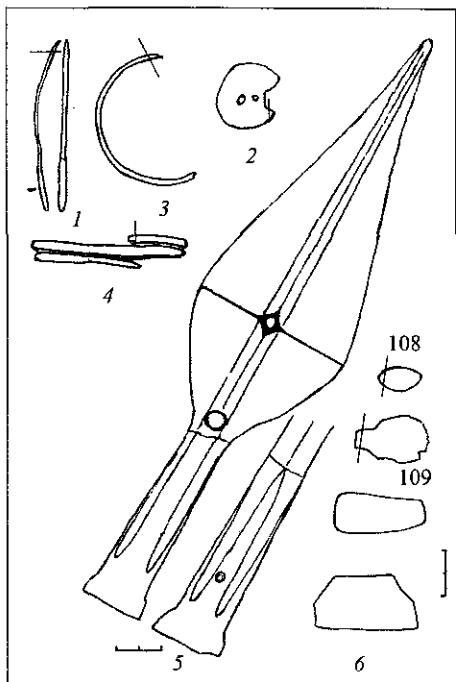

Рис. 5. Схеми розташування шліфів на виробах

Ступінь обтиску досягав 80 % (відсутність дендритної ліквакції, тріщини напруження на поверхні виробу).

Для металографічного дослідження шпильки (ан. 104) взяли зразок із головки біля великого отвору (рис. 5, 2). До травління видно, як корозія поширюється на межах дендритів і поліедрів із двійниками (рис. 6, 2). Після травління відкрилася крупнозерниста поліедрична структура з двійниками на тлі залишкової дендритної ліквакції. Мікротвердість металу $149,1 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Величина зерна 0,09—0,065 мм (рис. 6, 3, 4).

Отже, шпилька відлита у двостулковій ливарній формі (залишки ливарних швів на головці та верхній частині голки) із прямокутною в розрізі голкою. Ковальські роботи були спрямовані на витягування й загострення голки, а також на пробивання отворів у головці. Менший отвір діаметром 0,4 см у формі невеликого овала має заокруглені краї знизу шляпки, упритул до голки, а зверху — гострі краї, тобто в цьому випадку було застосовано однобічне пробивання отвору сузільним конусним пробійником. Відтяжка металу на краях отвору, яка неминуче з'являється під час таких операцій, швидше за все, була обточена, про що свідчать гострі краї отвору зверху головки.

Для більшого отвору було застосовано двобічне пробивання, що підтверджується металографічно: закруглені краї отвору з двох боків, відсутність холодно-деформованої структури, залишкова дендритна ліквакція; форма включень свідчить про те, що ковальські роботи для пробивання отворів у шляпці проводили по нагрітому металу. Кування голки було спрямовано на її витягування та загострення.

Фрагмент дротяногого браслета із сегментоподібного у перерізі дроту (ан. 105). Товщина 0,2 см, ширина 0,4 см. Добре заполірована поверхня вкрита поздовжніми тріщинками. На кінцях дріт звужується. Внутрішній діаметр браслета 5,8 см (рис. 5, 3).

Шліф зроблено на позловживому перерізі дроту. До травління спостерігаються корозійні язви, тріщинки (рис. 6, 5). Після травління відкрилася повністю рекристалізована дрібнозерниста поліедрична структура у вигляді текстурних смуг деформації. Відстань між смугами деформації 0,05 мм. Розміри зерна 0,01—0,02 мм. Мікротвердість металу $174,5 \text{ кг}/\text{мм}^2$ (рис. 6, 6).

має закруглену робочу частину; по-друге, його товщина по всій довжині одна-кова — 0,1 см. Тому під час проколювання неминуче мав би згинатися. Нерівна поверхня свідчить про вільне кування. Шліф зроблено на поздовжньому перерізі вужчого кінця (рис. 5, 1). До травління спостерігається сильна корозія, що поширюється на межах поліедрів та двійниках, і невелика кількість блакитного евтектоїду, що ледве витягнутий і не має чіткої паралельності. Металографічне дослідження виявило повністю рекристалізованину структуру з двійниками всередині зерен. Величина зерен 0,035 мм. Мікротвердість металу $175,8 \text{ кг}/\text{мм}^2$ (рис. 6, 1).

Наявність у металі свинцю 0,2 % та недостатня кількість домішок, які б нейтралізували його негативний вплив, робить неможливим гаряче кування. Невеликі розміри поліедрів у поєднанні з формою евтектоїду свідчать про застосування вільного кування заготовки в холодному стані з подальшим відпалюванням за невисокої температури.

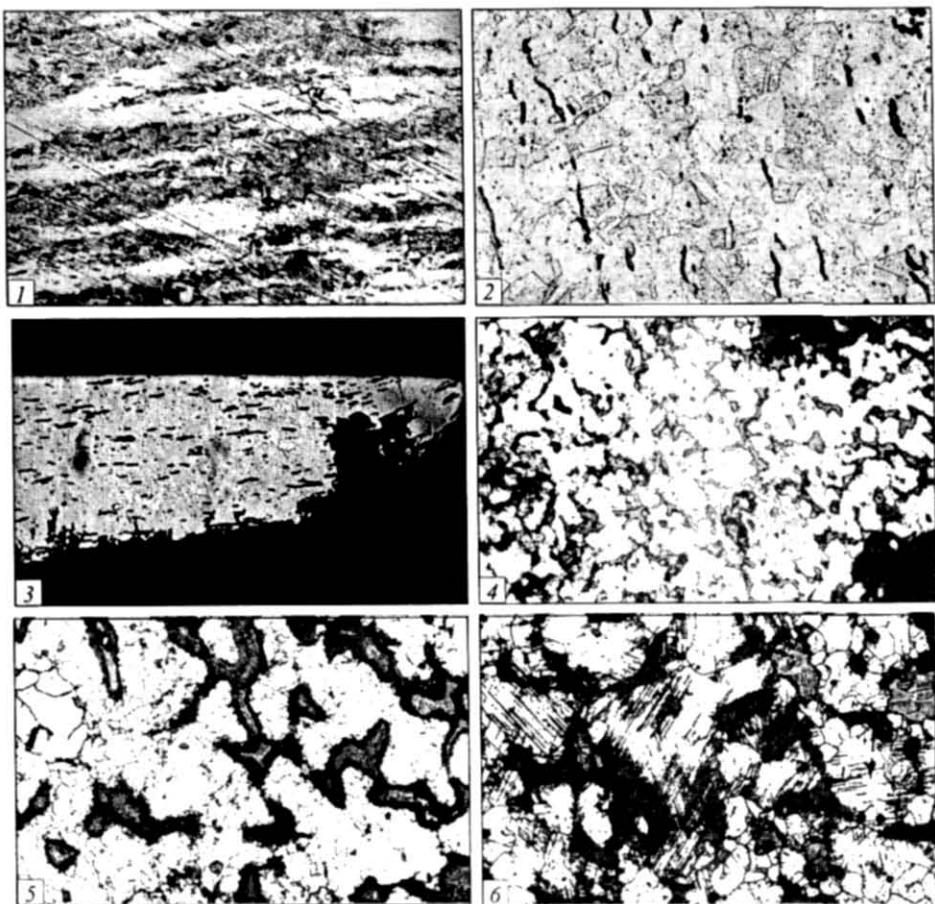

Рис. 6. Мікроструктури: 1 — ан. 106, зб. 70; 2 — ан. 106, зб. 120; 3 — ан. 106, зб. 70; 4 — ан. 107, зб. 120; 5 — ан. 107, зб. 200; 6 — ан. 107, зб. 200

Отже, браслет було виготовлено з дроту, який кували в гарячому стані на жолобчатому ковадлі, що відбилося на лінзоподібній формі дроту та розташуванні евтектоїду на поперечному шліфі. Про великий ступінь обтиску і невисоку температуру кування свідчить текстурна мікроструктура. До речі, це й привело до появи тріщин напруження на поверхні виробу.

Аналогічний попередньому дротяному браслет з 3 витки (ан. 106). Браслет було виготовлено із сегментоподібного в перерізі дроту завдовжки 39,4 см, завширшки 0,4 см, завтовшки 0,2 см; на кінцях він звужений. Діаметр пружини 5,8 см (рис. 5, 4). Поверхня вкрита дрібними тріщинками, розташованими вздовж дроту.

Шліф зроблено на поздовжньому перерізі дроту. До травління спостерігався евтектоїд, витягнутий невиразними ланцюжками в напрямку деформації металу. Після травління відкрилася повністю рекристалізована дрібнозерниста полі-едрична структура у вигляді текстурних смуг деформації. Розмір зерна 0,045 мм. Мікротвердість металу 226,1 кг/мм² (рис. 7, 1, 2).

Так само, як і попередній, цей браслет кували за невисоких температур (дрібне зерно, подрібнений евтектоїд) з великим ступенем обтиску (80 %): текстура та тріщинки напруження (на жолобчатому ковадлі), сегментоподібна форма дроту та розташування евтектоїду, що вигинається за формую жолоба. Це добре видно на поперечному шліфі (рис. 7, 3).

Наконечник списа (ан. 107). Під час візуального огляду та з невеликим збільшенням на мікроскопі МБС уздовж ребра на втулці помітні відбитки слідів полірування форми. Слідів ковальських робіт на виробі не помічено (рис. 5, 5).

Зразок для металографічного аналізу було вирізано зі втулки, щоб не псувати вигляд музеїного експоната. До травління на шліфі видно евтектоїд, розта-

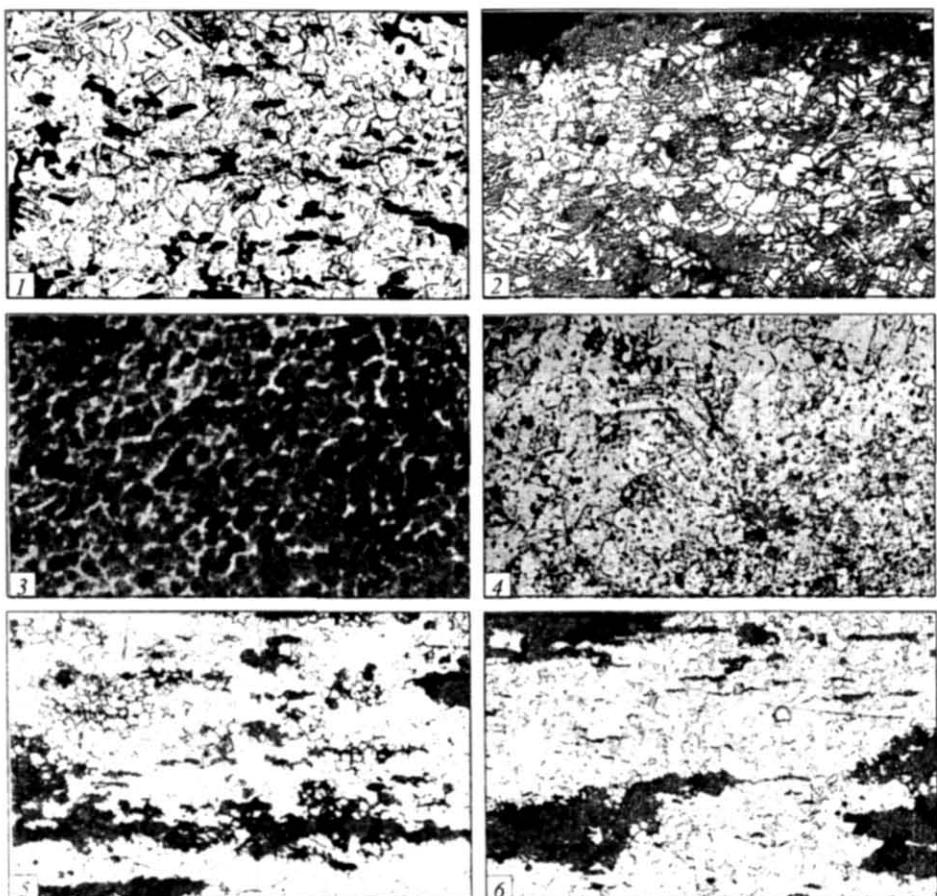

Рис. 7. Мікроструктури: 1 — ан. 103, зб. 200; 2 — ан. 104, зб. 120; 3 — ан. 104, зб. 70; 4 — ан. 104, зб. 200; 5 — ан. 105, зб. 115; 6 — ан. 105, зб. 120

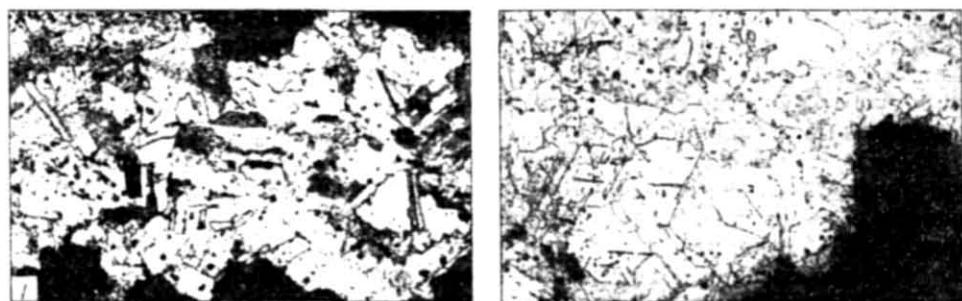

Рис. 8. Мікроструктури: 1 — ан. 108, зб. 200; 2 — ан. 109, зб. 200

шований на межах зерен (рис. 7, 4). Після травління відкрилася дрібна поліедрична структура. Розміри зерна 0,25—0,015 мм. У багатьох зернах спостерігається голчаста фаза (рис. 7, 5, 6). Мікротвердість металу 221,75 кг/мм².

В Інституті геохімії навколошнього середовища НАН України і МНС України поверхню шліфа було піддано рентгенівському мікрозондовому аналізу на приладі Electron probe X-ray microanalysis TYPE JXA-5. Його результати розшифровуються таким чином (див. фотографію мікроструктури): біле поле — α -твірдий розчин (Cu — 88, Sn — 12 %); темне поле — фазові виділення. Сіре поле (рудний мікроскоп) — купріт Cu_2O (Cu — 85, Sn — 0 %), темна кайма навколо

нього ($\text{Cu} — 85$, $\text{Sn} \sim 50\%$) — фаза Cu_6Sn . Фазові перетворення такого роду відбуваються під час швидкого охолодження в процесі загартування у воді¹⁹.

Отже, можна стверджувати, що наконечник списа було відлито у кам'яній (сліди полірування стулок форми), майстерно вирізаній двостулковій ливарній формі з добре підігнаними стулками (товщина пера наконечника приблизно 0,15 см) і вставним осердям завдовжки 25 см. На втулці є два отвори, що виникли від застосування штифтів для утримання осердя у вертикальному положенні під час відливання наконечника. Метал у форму заливали з боку втулки. З огляду на конусну форму отворів можна припустити, що вони були розширені ззовні. Тоді гвіздки, що закріплювали наконечник на держаку, добре ховалися б у паз і не виступали б над поверхнею втулки. Напливи, що утворюються навколо штифта в процесі лиття, майстер міг зішліфувати, щоб не заважали вкладанню древка до втулки. Іще гарячим наконечник було загартовано у воді (голчаста фаза).

Чотири пронизки (показані на рисунку в розгорнутому стані) скручені з тонкопрокованих пластин довільно взятої форми: $2,2 \times 1,2$; $2 \times 2,9$; $1,6 \times 1,1$; $0,9 \times 0,6$ см (рис. 5, 6). Товщина металу близько 0,1 см. Край пластин потоншується. Через поганий стан металу хімічний склад визначено тільки для однієї (ан. 108). Матеріалом для виготовлення цієї пронизки була металургійна плавлена мідь із великою кількістю домішок Ni, V, Ag, Sb, Sn, P, As. Металографічно вивчено дві: ан. 108, 109. Шліфи зроблено на поперечних зрізах пластин. Вивчення мікроструктур металу показало дрібнозернисту поліедричну структуру з двійниками всередині зерен (рис. 8). Мікротвердість металу 92,9 (ан. 108), 95,6 кг/мм² (ан. 109). Розміри зерна 0,045 (ан. 108), 0,065—0,09 мм (ан. 109).

Розміри зерен у поєданні з підвищеними показниками мікротвердості металу, коли після експериментального відпалювання протягом 1 год зразка 109 його первинна твердість значно знизилася (з 95,6 до 52,83 кг/мм²), безумовно, свідчать про гаряче кування заготовок в інтервалі температур 600—800 °C. Закручування в трубочки проводили в гарячому стані, оскільки сліди холодної деформації на обох шліфах відсутні.

Через погану збереженість діадеми її вивчено лише візуально. За кольором металу вона подібна до пронизок. Рівна поверхня й однакова товщина металевою стрічки (блізько 0,1 см) свідчать про гаряче кування. Невелике звуження металу на краях могло утворитися внаслідок обрізування зайвого металу (до речі, так само, як на пронизках) чи нерівностей, що неминуче виникають на краю пластини під час вільного кування. У торці смужки, у кутку, пробито прямокутний отвір ($0,6 \times 1$ мм), по краю якого проходить трохи відтягнутий убік виступний кант металу. З цього випливає, що прошивку металу проводили інструментом із прямокутним робочим кінцем на ковадлі з отвором.

Отже, нетішинський метал за хімічним складом досить неоднорідний. Вироби виготовлені з олов'янистої бронзи (4,7—20,5 %), у трьох випадках зі збільшенням вмістом арсену (невизначений виріб, що — ан. 103, браслет — ан. 105, наконечник списа — ан. 107), та міді (пронизки, діадема).

У колекції якісно вирізняється наконечник списа своєю довершеністю виконання. Серед аналогічних виробів він єдиний, досліджений методом металографії.

Застосування майстром загартування виробу у воді технологічно виправдане. Пояснюються воно бажанням трохи зменшити крихкість металу з таким високим вмістом олова (20,5 %). Це припущення підтверджується дослідженнями І.Г. Равич з вивчення впливу швидкості охолодження на мікротвердість²⁰.

Дротяні вироби, тобто браслети, а разом з ними виріб невідомого призначення, кували з великими ступенями обтиску за невисоких температур, що привело до появи тріщин напруження. Цей прийом відзначений також на аналогічних браслетах з Малополовецького-3.

Особливою рисою шпильки, яка відрізняє її від аналогічних виробів, є два отвори на головці, для пробивання яких було застосовано два способи — одно-бічне й двобічне. Виступ на головці — пе. швидше за все, залишок ливника, оскільки краї його акуратно обпилляні.

Становлять інтерес налобна прикраса та пронизки своїми напроцуд рівними потоншеними краями, що можуть виникнути під час різання металу. До того ж, форма пластинок, з яких скручені пронизки, додає впевненості припущеню про існування спеціального інструмента.

- ¹ Лагодовська О.Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. — К., 1948; Лагодовська О.Ф., Захарук Ю.М. Нові дослідження Войцехівського могильника // АП. — 1956. — № 6.
- ² Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972. — С. 56—60; Лысенко С. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993—1994 гг. // Trzeinec-Systema kulturowa, czu interkulturowy proces? — Poznań, 1998. — S. 96—117.
- ³ Makarowicz P. Collective Burials in the Sepulchral Ritual of the trzeinec cultura circle communities in Kujawy northern Poland // A Turning of ages. — Kraków, 2000. — S. 373—392.
- ⁴ Березанская С.С. Пустынка, поселение эпохи бронзы на Днепре. — К., 1974. — С. 58.
- ⁵ Gardawski A. Plemiona kultury trzeenieckiej w Polsce // MStV. — Warszawa, 1959. — Tabl. LXII.
- ⁶ Dabrowski I. Zabutki metalowe epochi brązu. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. — Tabl. XXI.
- ⁷ Sulimirski T. Corded ware and globular amphorae North-east of the Karpathians. — London, 1969. — Fig. 26 (12, 14, 14).
- ⁸ Бобринский А. Курганы и случайные находки близ с. Смела. — СПб., 1901. — Т. II. — С. 4—9. — Табл. IV; Т. III. — С. 13.
- ⁹ Gardawski A., Wiesołowski K. Zagadnienia metalurgii kultury trzcineckiej w świetle «Skarbów» brązowych z Dzafowa now. — Puławy i Rawy Mazowieckie: Materiały Starożytne, I, 1956.
- ¹⁰ Gedl M. Archeologia pierwotna i wczesnosredniowiecza. III, S. 294. Tabl. XXV, S. 10.
- ¹¹ Mozsolics A. Bronze und Golofunde des Karpatenbeckens. — Budapest, 1973. — P. 48—49.
- ¹² Kłosińska E. Starszy okres ropy brązu w dorzeczu Warty. — Wrocław, 1997. — S. 75—76. — Tabl. XVI.
- ¹³ Furmanek. Pilinyer kultur. Slow. A. 25. — Praga, 1977. — S. 296.
- ¹⁴ Теков Б.В. Центральный Кавказ в XVI—X вв. до н. э. — М., 1977. — С. 52. — Рис. 51.
- ¹⁵ Serbanescu D., Trohani G. Obiecte din cupru Si Bronz descoperite in Județul ilfov // SCIVA. — Bucaresti, 1975. — С. 536. — Рис. 4, 1.
- ¹⁶ Черных Е.Н. Древняя металлургия Юго-Запада СССР. — М., 1976. — С. 156.
- ¹⁷ Beresńska S., Samoljuk W., Taras H. Cmentarzysko kurhanowe kultury trzinieckiej z okolic Neteszyna na Wołuniu // Archeologia Polski Środkowowschodniej. Ł. — Lublin; Chelm; Samosć, 2002.
- ¹⁸ Археология Украинской ССР. — К., 1985. — С. 499—512.
- ¹⁹ Циммерман З., Гюнтер Т. Металлургия и материаловедение: Справочник. — М., 1982. — С. 50.
- ²⁰ Равич И.Г. Эталоны микроструктур оловянной бронзы Худ. наследие. — 1983. — № 8 (38). — С. 139.

Одержано 07.11.2002

С.С. Березанская, Т.Ю. Гонко, В.А. Самолюк

КОЛЛЕКТИВНОЕ ЗАХОРОНЕНИЕ ТШИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ НА р. ГОРЫНЬ

Работа посвящена исследованию курганной насыпи, расположенной вблизи г. Нетишина Славутского р-на Ровенской обл. Внутри насыпи находились два парных захоронения. В каждом из них были похоронены мужчина и женщина, они лежали валетом, в скорченном положении. Был найден многочисленный инвентарь, золотое кольцо, бронзовые браслеты, булавка, диадема, бусы, наконечник копья и кремневые наконечники стрел. Сама насыпь существенно отличается от обычных погребальных курганов. В ней имеется мощный зольный слой с вкраплениями угля, множеством фрагментов керамики, костей животных и обломков камня. Указанные черты сближают нетишинскую насыпь с зольниками белогрудовского типа. Возможно, нетишинское захоронение следует рассматривать в одном ряду с этими своеобразными культовыми памятниками.

COMMUNAL BURIAL OF TSHINETS
CULTURE ON THE GORYN RIVER

This work is devoted to investigation of a burial mound located near Netishin city (Slavuta Region, Rovno Oblast). Two conjugated graves were discovered inside the mound. A male and a female buried in each of them were juxtaposed heads to feet in crouched position. Numerous grave assemblage unearthed included a gold ring, bronze bracelets, pin, diadem, beads, spearhead and flint arrowheads. The mound itself substantially differs from the regular burial-mounds. It contained a massive ash layer with impregnations of coal, a lot of ceramic fragments, animal bones and stone fragments. The characteristics indicated liken the Netishin mound to the Belogrudovka type «ash-mounds». Possibly, the Netishin burial should be considered among and together with these peculiar cult monuments.

М.В. Любичев, В.В. Скирда, С.А. Усанов

**ЗАЛІЗНІ РЕЧІ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ З МУЗЕЮ АРХЕОЛОГІЇ
ТА ЕТНОГРАФІЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ**

До наукового обігу введено нові черняхівські речі, що є їх одним внеском у вивчення господарства та військової справи цієї культурної спільноти.

Восени 2002 р. під час перевірки фондів Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна було знайдено дві залізні речі черняхівської культури, публікація яких, безумовно, збагатить наші знання про землеробство та озброєність племен цієї спільноти. Ідеться про бойову сокиру та наральник.

Бойова провушина залізна сокира з поселення Оболонь 5 (рис. 1, 2) виділяється величими розмірами. Її загальна довжина 20,7 см; найбільша ширина леза 5,5 см; розмір отвору — 5 × 3,2 см, обуху прямокутної форми — 4,4 × 3,5 см. Виріб має прямий край і асиметрично розширене лезо. Б.В. Магомедов і М.С. Левада налічують 24 знахідки таких сокир в ареалі черняхівської культури (рис. 2)¹. Вони належать до типу Беме II, або «Компанайці», і були розповсюджені серед європейських варварських племен. Великі розміри нашого екземпляра свідчать на користь його використання як ударної, а не металальної («франциска») зброї. З карти поширення цих сокир видно, що скупчення їх спостерігається в Румунії, Молдові, а також у Середньому та Нижньому Подніпров'ї, чотири екземпляри походять з Дніпровського Лівобережжя (Хлопків 2, Компанайці, Латишівка, Краснопілля) (рис. 2). Територіально найближчою є знахідка з Краснопілля² (р. Сироватка — Псел — Дніпро), за 220 км на північний захід від нашої знахідки. За зовнішнім виглядом сокира з Оболоні 5 є близькою до виробів з Краснопілля³, Великої Вільшанки⁴. Це зумовлено досить нешироким лезом порівняно з сокирами, наприклад, із Финтинелє, Книшівки, Латишівки. Будешт. Петроас⁵.

Поселення Оболонь 5, на поверхні якого знайдено сокиру, нині розташоване в межах м. Ізюм. Пам'ятку виявлено розвідками О.Г. Дяченко в середині 1970-х років. Проте фахівець визначає селище як пеньківське⁶. Цілком зрозуміло, що в носіїв пеньківської культури подібних сокир не існувало. Сама пам'ятка віддалена від кордону ареалу черняхівської культури, який проходить за лінією Чугуїв — Зміїв — Нова Водолага — Карлівка, на 80—100 км. Подібна сокира була знайдена в пізньосарматському підкурганному похованні № 11 біля Нижньої Дуванки (річки Красна — Сіверський Донець). Її параметри: довжина —

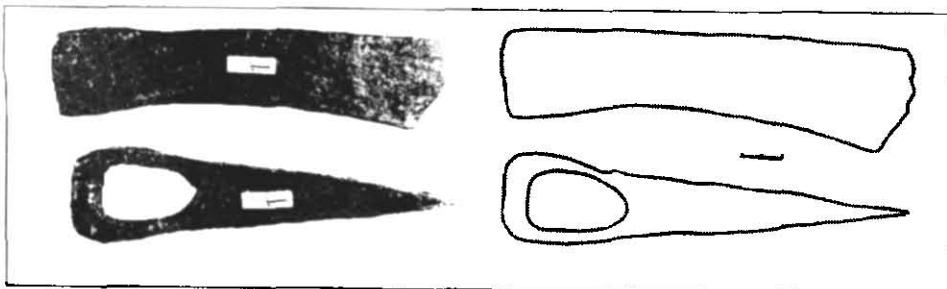

Рис. 1. Бойова сокира з поселення Оболонь 5 (м. Ізюм)

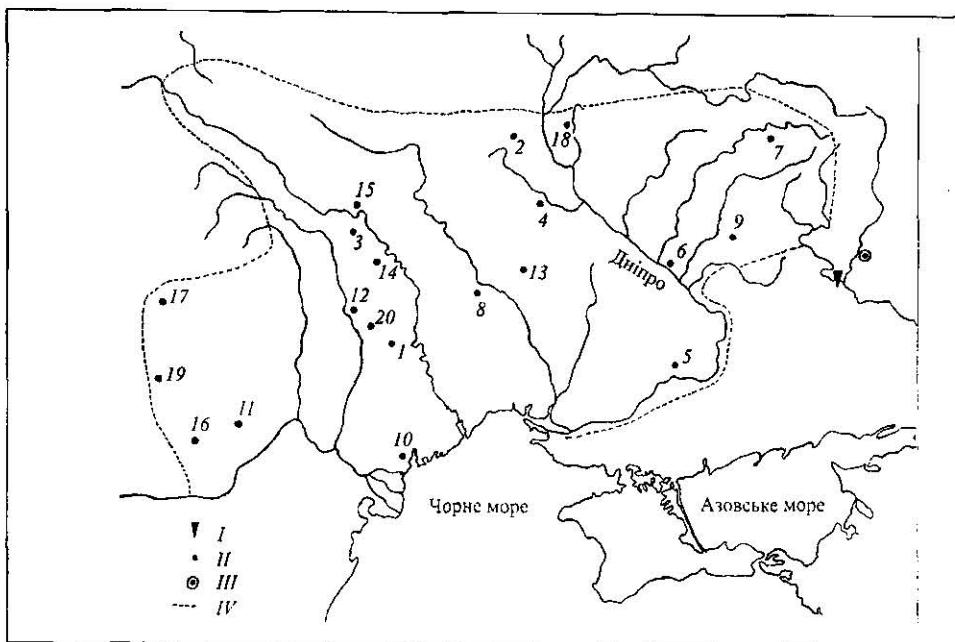

Рис. 2. Схема розміщення знахідок бойової сокири біля м. Ізюм і подібних виробів в ареалі черняхівської культури: I — місце знахідки на поселенні Оболонь 5; II — знахідки в арсалі черняхівської культури: 1 — Будешти; 2 — Велика Вільшанка; 3 — Голіяни; 4 — Журавка; 5 — Капулівка; 6 — Компанія; 7 — Краснопілля I; 8 — Кринички; 9 — Латишівка; 10 — Нерушай; 11 — Петроаселле; 12 — Русяні; 13 — Рижавка; 14 — Собарі; 15 — Теремці; 16 — Тиргішор; 17 — Фінтінелл; 18 — Хлопік 2; 19 — Чумбруд; 20 — Яблона 4, за Б.В. Магомедовим і М.Є. Левадою; III — знахідка бойової сокири в пізньосарматському похованні № 11 Нижньої Дуванки; IV — межі ареалу черняхівської культури

16,2 см, ширина — 3,9 см, діаметр втулки — 4,1 см⁷. Верхній її край був більше вигнутий. Це поховання знаходитьться за 90—95 км на північний схід від Оболоні 5.

Деякі фахівці зазначають, що сокири як бойову зброю сармати майже не використовували⁸. Їх навіть не згадують у загальних оглядах пізньосарматського озброєння⁹. Пізньосарматське поховання з Нижньої Дуванки, подібно до комплексу з Воронцовки, належало сарматам-танайтам. Останнє датовано 375/380—420/430 рр.¹⁰. Імовірно, знахідка з Оболоні 5 теж належала сарматам-танайтам, які поряд з гуннами брали участь у розгромі держави Германаріха в останній чверті IV ст. До того ж спостерігається симбіоз військових традицій германського та сарматського населення в черняхівській спільноті¹¹. Ці сокири використовували черняхівське населення і сусідні пізньосарматські племена, які не увійшли до складу черняхівського політичного об'єднання.

Можливе й ще одне пояснення знахідки бойової сокири в цьому місті. Частина германського населення в III—IV ст. досягла Приазов'я та гирла Дону. Матеріали з розкопок Танаїсу та сільських поселень Нижнього Подоння — Приазов'я дають змогу припустити присутність тут компоненту носіїв черняхівської культури¹². Сокира могла залишитися внаслідок проходження загону германців

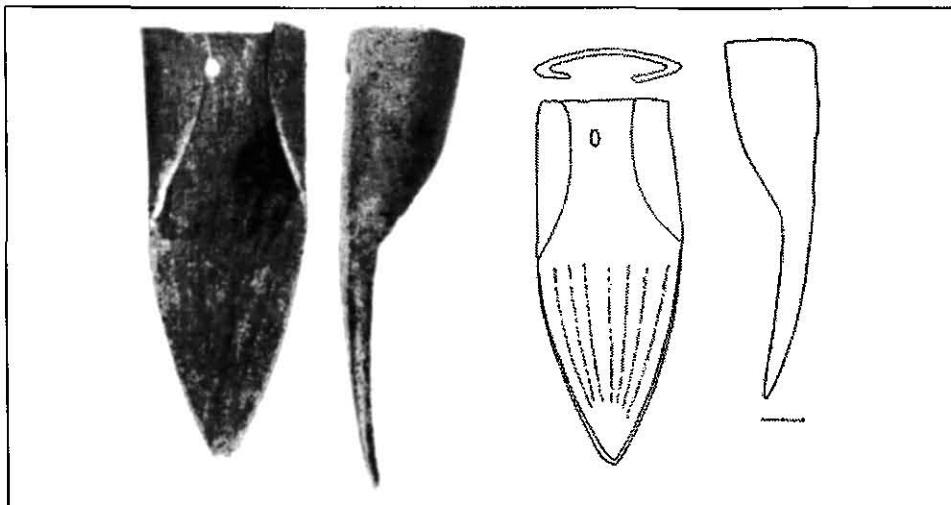

Рис. 3. Наральник з поселення Коломак

уздовж Сіверського Дінця в напрямку Танаїсу. На користь цієї гіпотези свідчить ще одна обставина — знахідка бронзової фібули з високим приймачем, багато прикрашеної дротяними кільцями групи 18 серії 3 варіанта Б за А.К. Амброзом біля Петровського¹³. Населений пункт знаходиться за 25 км від м. Ізюм. Такі фібули наближаються до варіанта «Monstruoz» і пов’язуються з германськими племенами¹⁴.

На поверхні селища біля Коломака (річки Коломак — Ворскла — Дніпро) було знайдено вузьколопатевий симетричний залізний наральник (рис. 3). Виріб має загальну довжину 18,4 см, довжину втулки 7 см, середню ширину втулки 6,7 см, найбільшу ширину наконечника 6,8 см, діаметр отвору на втулці 0,8 см. Наральник за типологією Ю.О. Краснова належить до типу IB1 — помірно загострений із втулкою, яка розширяється до тильної частини. Найбільшу ширину лопаті має у верхній частині і незначно перевищує середню ширину втулки¹⁵. Параметри наральника з Коломака внесено в таблицю поряд із черняхівськими наральниками типів IA1, IB1, IB1 із Криничок, Пражова¹⁶. З таблиці видно, що наш екземпляр має більші розміри, ніж наральники із Загайкан. Стремби, Осельвікі, Криничок, але за головними відношеннями він входить до групи IB1. Отвір на втулці мають наральники зі Слободищів¹⁷, Пражева¹⁸.

Вузькі наральники такого типу були поширені в Панонії, Дакії, Далмації¹⁹. Поряд з гончарним колом, ротаційними жорнами плуг із залізним наральни-

Головні параметри черняхівських наральників за Ю.О. Красновим у порівнянні з наральником з Коломака

Тип	Місце знахідки	Параметри, см				Головні відношення		
		a	d_1	d_2	l	a/d_1	a/d_2	a/l
IA1	Волоське	13,5	7,8	7,8	7	1,7	1,7	1,9
IA1	Тілігуло-Березанка	12	7	7	6,5	1,7	1,7	1,8
IA1	Слободище	10	7	7	6	1,4	1,4	1,6
IB1	Загайкани	13	6,5	7,5	6	2	1,7	2,2
IB1	Стремба	13,2	6,2	7,5	6	2	1,8	2,2
IB1	Осельвіка	16,5	8	8,5	7	2	1,9	2,4
IB1	Кринички	15,5	7,6	7,8	8	2	2	2
IB1	Пражев	19	8	9,5	9	2,4	2	2,1
IB1	Коломак	18,4	6,7	6,8	7	2,7	2,7	2,6

П р и м і т к а: a — загальна довжина; d_1 — середня ширина втулки; d_2 — найбільша ширина наконечника; l — довжина втулки.

ком належить до трьох головних досягнень черняхівського суспільства²⁰. І. Іоніце наводить 39 знахідок наральників на території черняхівської культури²¹. Б.В. Магомедов вважає, що тільки випадковістю можна пояснити відсутність знахідок наральників на черняхівських пам'ятках Дніпровського Лівобережжя у той час, коли вони є на пам'ятках київської культури²². З виходом цієї публікації наральники «з'являються» і на черняхівських пам'ятках на схід від Дніпра.

¹ Магомедов Б.В., Левада М.Е. Оружие черняховской культуры // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — Вып. 5. — С. 307.

² Журко А.И. Археологические разведки и раскопки на Сумщине в 1986—1988 гг. // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1989. — Табл. 14, 16.

³ Там же.

⁴ Магомедов Б.В., Левада М.Е. Указ. соч. — Рис. 5, 8.

⁵ Там же. — Рис. 5, 1—3, 12, 13.

⁶ Дьяченко А.Г. Работы Славянского отряда // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 292.

⁷ Луцкевич І. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області // Археологія. — 1948. — 2. — С. 170—171. — Табл. 2, 10.

⁸ Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971. — С. 51.

⁹ Мошкова М.Г. Позднесарматская культура // Степи европейской части СССР в по- зднесарматское время. — М., 1989. — С. 195—198.

¹⁰ Гороховский Е.Л. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы // Охрана и использование памятников археологии Полтавщины. — Полтава, 1988. — С. 19.

¹¹ Левада М.Е. Военное дело населения лесостепи Восточной Европы в римское время // Тези доп. укр. делегації на VI Міжнар. конгр. слов'янської археології. — К., 1996. — С. 30.

¹² Лавров В.В. Восточное германцы в Приазовье в III—IV вв. н. э. // Stratum plus. — 2000. — № 4. — С. 339.

¹³ Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 73.

¹⁴ Левада М., Строкова Л. Находки южноскандинавского происхождения позднего римского времени в Северном Причерноморье // АВУ 1997—1998 pp. — К., 1999. — С. 28.

¹⁵ Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987. — С. 38—39.

¹⁶ Там же. — С. 203—205.

¹⁷ Там же. — Рис. 6, 1.

¹⁸ Гей О.А. Черняховская культура // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. — М., 1993. — Табл. 69, 30.

¹⁹ Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin. 2001. — С. 90.

²⁰ Гей О.А. Указ. соч. — С. 164.

²¹ Ionita I. Römische Einflüsse im Verbreitungsgebiet der Sontana-de Mureş — Cernjachov — Kultur // Arheologia Moldovei. — 1994. — N 17. — S. 109—116.

²² Магомедов Б. Указ. соч. — С. 89.

Одержано 02.02.2003

М.В. Любичев, В.В. Скирда, С.А. Усанов

ЖЕЛЕЗНЫЕ ПРЕДМЕТЫ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ИЗ МУЗЕЯ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЫ

В публікации в научный оборот вводятся железные наральник и боевой топор из фондов музея. Они обнаружены соответственно на поселениях близ Коломака и Изюма (Оболонь 5). До этого в ареале черняховской культуры было известно 24 находки боевых топоров и 39 находок наральников. Железные наральники до сих пор не были известны на черняховских памятниках Днепровского Левобережья.

M.V. Liubichev, V.V. Skirda, S.A. Usanov

IRON OBJECTS OF THE CHERNIAKHOV CULTURE FROM THE MUSEUM OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY OF SLOBODSKA UKRAINE

This publication is devoted to iron ploughshare and axe head from the collection of the Karazin National University Museum in Kharkiv. The objects were discovered on the settlements near Kolomak and Izum (Obolon-5) respectively. Prior to this find, 24 iron axe heads and 39 ploughshares have been associated with the Cherniakhov culture by scholars. Iron ploughshares have never occurred on the Cherniakhov sites of the Dniper's left bank before.

Охорона пам'яток археології в Україні

ДО ВІДКРИТТЯ НОВОЇ РУБРИКИ

На початку третього тисячоліття світ зіткнувся із загостренням проблеми збереження археологічних цінностей. Занепоєсність суспільства цією проблемою відображається в матеріалах низки міжнародних зустрічей, зокрема Берлінської конференції «Нелегальна археологія?». Утім те, що в розвинених країнах заходу має характер нежестю, у нашій країні набуває розмаху тяжкої хвороби. Сучасне пограбування археологічних пам'яток в Україні — це виклик, на який українське суспільство повинно негайно відреагувати. Інакше буде пізно, й Україна перетвориться на археологічну пустелью.

Недосконалість сучасного законодавства, зволікання з прийняттям «Закону про охорону археологічних пам'яток», який уже 2 роки блукав комітетами Верховної Ради, створюють сприятливе поле юридичного ніглізму в справі порядку археологічної спадщини. Проте, на нашу думку, слабке вітчизняне законодавство в галузі охорони археологічної спадщини можна частково компенсувати обов'язковістю виконання вже існуючих юридичних норм.

Однією з вимог сучасності є ефективний обмін інформацією між усіма зацікавленими сторонами, що опікуються справою захисту культурного надбання. Ми запрошуємо до дискусії не тільки науковців, музеїв, працівників, а й співробітників Міністерства культури України, колекціонерів, представників правоохоронних органів, митних служб — усіх, хто вболіває за долу культурного надбання України.

Для координування пропозицій щодо охорони археологічної спадщини і впровадження їх у життя сучасної України потрібна трибуна. Тому редакторія журналу «Археологія» започатковує нову рубрику «Охорона археологічної спадщини».

BERLIN RESOLUTION 2003

Berlin, 25.05.03

Participants of the international conference «Illegal Archaeology?» International Conference on Future Problems concerning the Illicit Traffic of Antiquities, May 23—25, 2003, in Berlin held on the occasion of the 15th anniversary of the Berlin Declaration (organised by the *Antikensammlung* of the *Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz* and sponsored by the *Deutsche Forschungsgemeinschaft*, UNESCO, the Mc Donald Institute in Cambridge England, and the School of American Research in Santa Fe, New Mexico),

— expressing their consternation over the plunder of ancient sites and museums as well as the deliberate destruction of cultural heritage in connection with armed conflict like in Iraq, and their conviction of the importance of a general recognition by the museum community of the ICOM Code of Ethics (1986—2001);

— in accordance with the resolutions made at the conference «Eredita Contestata?», at the Accademia Nazionale dei Lincei, Rome, April 29—30, 1991, and the conference «Art, Antiquity and the Law», held at Rutgers State University in New Brunswick, New Jersey, October 30 — November 1, 1998;

— have agreed by majority upon the following resolution.

1. All States should ratify and implement the Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (1954), and its two Protocols (1954, 1999), the UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (1970), and the UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (1995).

2. To support the legal exchange and legal trade in archaeological objects, all objects offered on the market should carry a «pedigree» which should provide information about its provenance (site and date of excavation/discovery, export permit from the country of origin), and ownership (previous and current owner(s), and be used and verified by scholars, art dealers, collectors, museum personnel.

3. With any loan (short or long term) of archaeological objects, the lending and the borrowing institutions should certify that they ensure adequate climatic conditions and security, and observe the ICOM Code of Ethics; more generally the principles embodied in the «Declaration of Rome 2002» should also be upheld.

4. All museums and each cultural heritage institution and professional should constantly inform the public about the destruction of cultural heritage caused by illicit excavation and raise public awareness of the need to protect such heritage to the same degree of public awareness reached for the protection of endangered species of animals and plants.

5. Efficient exchange of information should be encouraged between officials, public attorneys, police, customs, academics, scholars, dealers and collectors, and their training should be encouraged in the categories of illicit antiquities.

6. To call upon the Board of Trustees and the Director of each Museum to

a) formulate and then to make publicly known a specific acquisition policy in relation to antiquities, and specifically in relation to cultural property without documented provenance;

b) apply their acquisition policy for antiquities to gifts and bequests as well as to purchases, and to apply the policy with equal force also for the acceptance of objects on loan or for conservation;

c) frame their acquisition policy for antiquities so that the Museum will acquire only those objects which have documentation to show that they were excavated and known prior to 1970 or such earlier date as determined by the legislation of their country of origin.

7. To recommend that UNESCO elaborate a «Code of ethics for Archaeologists».

8. To recommend, possibly in cooperation with the «Blue Shield», the establishment of an international association of archaeologists («Archaeologists without frontiers»), whose activities would be made available in case of emergency.

9. To recognise the principle that a museum of last resort can be designated for each region or nation to serve as a legal destination for illicitly excavated antiquities found within the territory of that region or nation and only within such countries.

БЕРЛІНСЬКА РЕЗОЛЮЦІЯ 2003

(Берлін, 25.05.03)

Учасники Міжнародної конференції «Незаконна археологія?» з нагальних проблем щодо нелегального переміщення старовини, що відбулася 23—25 травня 2003 р. у Берліні і проводилася з нагоди 15-ї річниці Берлінської Декларації (організована Державним об'єднанням музеїв Германії за спонсорської підтримки Німецького дослідницького об'єднання, ЮНЕСКО, Макдональд Інстит'юту у Кембриджі (Великобританія) і Американської дослідної школи в Санта-Фе, шт. Нью-Мексико,

— висловлюють занепокоєність пограбуванням старовинних пам'яток і музеїв, а також умисним знищеннем культурного надбання у зв'язку з воєнними діями, як-то в Іраку, і свою впевненість у важливості загального визнання суспільством Кодексу музейної етики ICOM (1986—2001);

— відповідно до рішень, прийнятих на конференції «Eredita Contestata?» у Національній Академії в Римі, що проходила 29—30 квітня 1991 р.¹, і конфе-

¹ Відома як Римська Декларація 1991 р.

ренції «Мистецтво, старовина і закон», проведеної Державним Ньюбрунсвікським університетом Рутгера у Нью-Джерсі 30 жовтня — 1 листопада 1998,

погодилися більшістю голосів про таке рішення:

1) усі держави повинні ратифікувати і виконувати Гаазьку конвенцію про захист культурного надбання у разі воєнних дій (1954) та її два протоколи, угоду ЮНЕСКО щодо засобів заборони та запобігання незаконному імпортут, експорту та передачі (переміщенню) культурного надбання (1970), і конвенції UNIDROIT щодо вкрадених або таких, що нелегально вивозяться, об'єктів культурного надбання (1995)²;

2) для того щоб підтримати законний обмін та торгівлю археологічними старожитностями, усі об'єкти, що пропонуються на ринку, мають бути з «родоводом», який надаватиме інформацію про їх походження (місце/дату розкопок або знахідки, дозвіл на вивезення з країни походження, прізвище дослідника або експерта) і власність (прізвище попереднього та нинішнього господаря); і цю інформацію мають надавати для користування і перевіряти вчені, торгівці старожитностями, колекціонери, працівники музеїв³;

3) у разі будь-якої передачі у коротко-або довготривале користування археологічних об'єктів організація, що її здійснює, має довести, що вона гарантує адекватні кліматичні умови та умови безпеки, виконує Кодекс етики ICOM та підтримує принципи, втілені в Римській Декларації 2002 р.;

4) усі музеї, кожна культурна установа і кожен спеціаліст мають постійно повідомляти суспільство про факти руйнації культурного надбання, спричиненого нелегальними розкопками⁴, і підвищувати суспільну лумку та розуміння необхідності захисту цього надбання такою самою мірою, як це робиться для збереження рідкісних тварин і рослин;

5) задля боротьби з нелегальним обміном предметами старовини потрібно заохочувати ефективний обмін інформацією між посадовими особами, суспільними повіреними, поліцією, митницею, працівниками академії, учсніми, дипломатами та іх навчання в роботі з антикваріатом;

6) закликати Ради опікунів та Дирекцію кожного музею:

а) формувати та оприлюднювати певну політику придбання предметів старовини та політику щодо культурного надбання без зареєстрованого походження;

б) застосовувати цю політику придбання старовини до подарунків і спадщин такою самою мірою, як до закупівлі та прийняття предметів старовини у борг та на збереження;

в) формувати політику придбання предметів старовини так, щоб Музей міг придбати лише підтверджені документацією предмети із зазначенням, що вони були викопані і вже відомі до 1970 р. або більш ранішої дати, яку визначатимуть відповідно до законодавства країни їхнього походження⁵;

7) рекомендувати ЮНЕСКО розробити «Кодекс етики для археологів»;

8) рекомендувати, можливо, у співробітництві з «Блакитним щитом», заснування міжнародної асоціації археологів («Археологія без кордонів») для екстремного реагування на втрату контролю над об'єктами археології⁶:

9) рекомендувати принцип, відповідно до якого визначається «музей останнього притулку», який може бути створено для кожного регіону або нації як законний притулок для незаконно викопаних предметів старовини, знайдених у територіальних межах цього регіону або нації; до того ж визначений музей може знаходитися виключно в межах цієї країни.

² Фактично — це рекомендація привести національне законодавство у відповідність з іншими документами;

³ Цей пункт є дуже актуальним для країн, законодавство яких признає власника землі законним власником археологічних знахідок, що походять з цієї землі (Італія, Греція, Туреччина та ін.). Масштаби вивозу археологічних цінностей з цих країн дуже великі. Відбувається депаспортизація унікальних знахідок, які є національним культурним надбанням. В Україні поки що діє стаття 17 Закону про охорону культурної спадщини. Відміна її на фоні масового пограбування пам'яток археології спричинить національну гуманітарну катастрофу.

⁴ Пропозиція України.

⁵ Для України такою датою може бути 1991 р.

⁶ Пропозиція України.

ЧИ СПРОМОЖНА УКРАЇНА ЗБЕРЕГТИ НА СВОЇЙ ТЕРИТОРІЇ ВСЕСВІТНЮ АРХЕОЛОГІЧНУ СПАДЩИНУ?

Небезпека знищенння більшості пам'яток археології України останніми роками різко збільшилася. Досвід охорони пам'яток археології на Херсонщині показав, що цей процес стрімко набуває катастрофічного незворотного стану. Небезпека для археологічних пам'яток різко збільшується через активізацію деяких антропогенних факторів. Насамперед, це процес перерозподілу земель, часто без урахування наявності на них археологічних об'єктів, невирішення питання про визначення дійсного господаря земельних ділянок з розташованими на них пам'ятками археології, які є виключно державною власністю.

Великою небезпекою для охорони історико-культурної спадщини, особливо археологічних об'єктів, є значна бюрократизація державних органів охорони пам'яток у системі Мінкультури. На превеликий жаль, заміна обласних підрозділів охорони пам'яток при музеях (які були дійсно структурами малоєфективними, а часто й майже недієздатними) організаціями типу «Інспекцій» привели в багатьох областях України не до поліпшення, а до погіршення ситуації з охороною пам'яток, особливо археологічних. Відбулася значною мірою формалізація цих структур, часто переростання їх на банальні чиновницькі «відсилки» або на місця «тихого життя» різного роду «працівників культури». Зрозуміло, що в таких «культурно-освітніх установах» професіоналам-археологам просто немає місця.

Останніми роками до активного знищенння пам'яток археології господарською діяльністю різко долучився такий фактор, як пограбування. Особливо активно цей процес захопив південні області України, не обминувши й степових територій. На території Криму привабливими для грабіжників є пам'ятки широкого хронологічного та типологічного спектра — від мустьєрських стоянок до середньовічних могильників, на території Одеської, Миколаївської й Херсонської областей — це переважно пам'ятки античності та скіфів. Дієвих механізмів боротьби з пограбуванням археологічної спадщини в Україні не створено. Основними причинами тут є не тільки абсолютна відсутність реальних механізмів боротьби з грабіжниками археологічних об'єктів у пам'яткоохоронних органів. Значною мірою це пов'язане з незадіяною правоохоронних органів (а часто-густо й відсутністю в них можливостей) займатися боротьбою з пограбуванням археологічної спадщини. Так, у листопаді 2002 р. на місці злочину були затримані грабіжники пізньоскіфського могильника Червоний Маяк. Матеріали за цим фактом (акт про знищенння пам'ятки, складений інспекторами з охорони пам'яток, плівка з фото та прізвища грабіжників було передано до відповідних правоохоронних органів. Проте жодної реакції (минув уже рік по тому) від представників місцевої влади не було. Утворилося «замкнене коло» — археологи боротися з таким фактором руйнації пам'яток археології, як пограбування, абсолютно не в змозі без активного втручання «силовиків». Правоохоронні органи не в змозі боротися з цим явищем без залучення професіоналів з охорони археологічної спадщини. Пам'яткоохоронна державна структура, що існує нині в системі Мінкультури, активно «відторгає» професіоналів-археологів як «сторонній для культури елемент» (і в цьому є сенс, бо археологи — це науковці, а не діячі мистецької сфери). Звичайно, за такої ситуації для Мінкультури було б проявом порядності відмовитися не лише від археологів, а й від пам'яток археології!

Виникає питання: як наші чиновники від культури збираються надалі охороняти пам'ятки археології, позбавившись археологів? Адже, враховуючи специфічність саме пам'яток археології щодо всіх інших видів пам'яток історії і культури та дуже високу науковісність охорони, збереження об'єктів цієї кате-

горії культурної спадщини абсолютно неможливе без участі професійних археологів, які, до того ж, володіють юридичними знаннями та навичками адміністративної роботи, що робить їх фактично представниками окремої специфічної професійної галузі. Поява таких професіоналів потребує багаторічної польової археологічної практики, відповідних наукових знань, досвіду роботи в галузі охорони пам'яток археології. Саме з такої причини нині в Україні налічується не більше десятка відповідних професіоналів (у цивілізованих країнах таких фахівців сотні), і тільки поодинокі з них — професіонали вищої кваліфікації (канд. істор. наук). Бюрократична система не враховує, що професіоналізм археолога потрібен державним органам охорони пам'яток не тільки (і навіть не стільки) для пошуків нових археологічних об'єктів, виявлення пам'яток археології для обстеження, встановлення рівня руйнації, встановлення площ земельних ділянок, зайнятих пам'ятками, паспортизації тощо, а передусім для проведення охоронних археологічних розкопок. Особливо важливо це для проведення термінових рятувальних розкопувальних робіт.

Не може бути повноцінним (навіть за умови українських реалій, не кажучи про систему охорони культурної спадщини країн Євросоюзу, бажання вступу до якого декларує держава) державний орган охорони пам'яток, у тому числі й регіональний (на рівні обласної структури), який не займається охороною пам'яток археології, що руйнуються природними факторами¹. Цей вид охоронно-археологічної діяльності має значні особливості. Рятування пам'яток археології, що знищуються природними факторами, неможливе адміністративними засобами. Як відомо, природа ще не навчилася достатньою мірою виконувати ані укази, ані накази.

Причина руйнації природними факторами може бути як виключно природною, так і природною, що спровокована людською діяльністю. Існує єдиний дієвий та економічно найраціональніший засіб охорони пам'яток археології, які знищуються, — це проведення рятувальних археологічних розкопок на ділянках пам'яток, що руйнуються.

Згідно із законодавством, усі пам'ятки археології України — виключно державна власність. Звичайно, археологічні експедиції, які рятують такі пам'ятки, держава має забезпечувати та фінансувати. Такі експедиції треба створювати в усіх областях України. Їхнє підпорядкування не має принципового значення. Найлогічніше було б формувати їх як структурні підрозділи системи НАН України для виконання робіт, замовлених державними органами охорони пам'яток. До створення таких структур ці функції повинні були б виконувати обласні органи охорони культурної спадщини.

Абсолютна впевненість автора про необхідність постійного проведення таких рятувальних робіт ґрунтуються на багаторічній діяльності з охорони пам'яток археології на Херсонщині. Як приклад знищення археологічних об'єктів супротивно природними факторами можна навести постійне руйнування близько половини відкритих на Херсонщині античних поселень і городищ розмиванням берега Дніпро-Бузького лиману (що є вкрай актуальним і для Миколаївщини). За такої ж причини руйнуються пам'ятки археології, що розміщуються на берегах Сивашу. Причини руйнації пам'яток у цьому випадку пов'язані з трансгресивними процесами і непід владні людині. Унаслідок процесів сучасних екологічних змін і неминучого за цих умов підвищення рівня Світового океану актуальність проведення рятувальних розкопок пам'яток археології на берегах Чорного й Азовського морів, лиманів, дельтових ділянок річок постійно зростатиме. Найпоширенішими причинами спровокованої природної руйнації нашої археологічної спадщини є штучні водосховища, ставки, яруги тощо. Класичною причиною руйнації пам'яток таким чином можна вважати зміну річкових екосистем. Наприклад, з відкритих на берегах Дніпра в межах сучасної Херсонської області (тільки в зоні Каховського водосховища) близько 240 стоянок, поселень, городищ, грунтових могильників до нашого часу збереглося лише 18, половина з яких «доживає» свої останні роки. Усі інші затоплено або розмито абрязією!!!

Серед пам'яток археології Херсонщини, які знищуються природними факторами та потребують проведення рятувальних археологічних розкопок, є багато унікальних та цінних археологічних об'єктів. Більшість з них мають офіційний статус пам'яток національного значення.

Інтенсивно руйнуються абрязійними процесами і через лічені роки повністю будуть знищені близько 20 пам'яток кам'яного віку та доби бронзи на Приси-

ваши. Серед них такі цінні об'єкти, як тришарова стоянка середньої пори пізнього палеоліту Вознесенка IV, двошарова фінальнопалеолітична стоянка Солоне озеро IX, багатошарова пам'ятка Солоне озеро VII (з культурними шарами мезоліту, неоліту, енеоліту, доби бронзи), багатошарова пам'ятка Солоне озеро IXа (з культурними шарами пізнього палеоліту, мезоліту, снеоліту, доби бронзи).

На березі Каховського водосховища розмивається до 90 % усіх пам'яток археології, що знаходяться під державною охороною. Серед них — знамените Михайлівське тришарове поселення доби енеоліту — бронзи, яке по праву вважається однією з кращих первісних пам'яток Європи; двошарова пам'ятка Леонтівка з широковідомою фінальнопалеолітичною стоянкою осокорівської культури та поселенням і могильником пізнього етапу катакомбної культури; чудове поселення сабатинівської культури доби пізньої бронзи Дрімайлівка та поселення білозерської культури Червона Гора; гордість України, пам'ятки національного значення, пізньоскіфські городища Гаврилівське, Ганнівське, Червономаяцьке, Любимівське; знамените пізньоскіфське поселення Золота Балка; національна святыня України — городище Кам'янської Запорозької Січі.

Тими самими процесами розмиву знищуються на берегах Дніпро-Бузького лиману кілька чудових античних і багатошарових об'єктів. Це поселення V—IV ст. до н. е. Глибока Пристань, Садиба Литвиненка, Бубликова Балка, унікальне городище I ст. до н. е. — III ст. н. е. Золотий Мис, дуже важлива для розуміння процесів заселення берегів лиману багатошарова пам'ятка — Станіславське городище з його культурними шарами білозерської культури доби пізньої бронзи, античної архаїки та еллінізму, черняхівської культури, багатошарова пам'ятка з культурними шарами античної архаїки та класики, черняхівської культури — Олександровське поселення.

Кілька дуже цінних археологічних об'єктів руйнується на Херсонщині еоловими процесами. Це, передусім, Ягорлицьке античне поселення та поселення білозерської культури доби пізньої бронзи Великі Копані I ст. Крім того, на Херсонщині є значна кількість археологічних пам'яток, які тією чи іншою мірою подікоджуються процесами утворення та розвитку яруг і балок. Із них показовою є пам'ятка національного значення — Саблуківське пізньоскіфське городище.

На всіх перелічених археологічних пам'ятках необхідне проведення планомірних охоронних розкопок або навіть термінових рятуувальних робіт. Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років з державного бюджету виділялися кошти з цільовим призначенням на охорону пам'яток. Як відомо, і тоді значна частина цих коштів до пам'яток археологи «не доходила». Утім тільки на Херсонщині вдавалося щорічно проводити рятуувальні розкопки 2—3 археологічних об'єктів, що руйнувалися природними факторами¹. Рекордним у цьому плані був 1990 р., коли рятуувальними дослідженнями було очоплено 8 пам'яток: пізньопалеолітичні стоянки Вознесенка IV, Солоне озеро VI, Солоне озеро IX, Дмитрівка; мезолітична стоянка Солоне озеро 1а; поселення доби пізньої бронзи Дрімайлівка; античні поселення Садиба Литвиненка та Станіславське городище².

Треба якнайскоріше повернутися до практики виділення цільовим призначенням коштів на здійснення охоронно-рятуувальних археологічних розкопувальних досліджень, створити спеціальну охоронно-рятуувальну археологічну службу (бажано в системі НАН України) з обов'язковою умовою утворення регіональних підрозділів. За інших обставин у найближчі два-три десятиліття Україна втратить близько половини своєї археологічної скарбниці, а з нею — і значну частину історичної пам'яті.

¹ Оленковський М.П. Про шляхи врятування пам'яток археології, які руйнуються природними факторами // Матеріали IV Миколаїв. обл. краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв. 2002. — С. 45—47.

² Оленковський М.П. Літопис експедицій // Археол. збірка. — 2002. — № 2. — С. 7—24; Самар В.А. Дремайлівське поселення епохи поздній бронзи на югі України // Археол. вести. — 1998. — № 5. — С. 132—145; Билкова В.П. Основні результати дослідження поселення «Садиба Литвиненка» (Станіслав 2) // Археол. збірка. — 2002. — № 2. — С. 120—132; Виноградов Ю.А. Городище Станіслав // Там само. — С. 88—106.

Одержано 16.10.2003

ІНСТРУКЦІЯ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВОГО ЗВІТУ ПРО ПРОВЕДЕНИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДШИНИ

1. Загальні положення

1.1. Ця Інструкція визначає основні вимоги щодо складання та оформлення «Наукового звіту про проведені наукові дослідження археологічної спадщини» (надалі Звіт).

1.2. Виконання правил, які передбачені цією Інструкцією, обов'язкове для всіх установ (організацій), які проводять археологічні дослідження, незалежно від їх відомочого підпорядкування.

1.3. Звіт є обов'язковою науковою документацією, яку кожний дослідник повинен скласти після проведення будь-яких наукових досліджень археологічної спадщини та подати до Польового комітету Інституту археології НАН України до 1 квітня наступного року після проведення досліджень.

1.4. Звіти зберігають у Науковому архіві Інституту археології НАН України — єдиній державній установі, де знаходиться повна інформація про археологічні дослідження, що проводяться на території України.

1.5. Первинна публікація результатів польових досліджень здійснюється лише в Україні українською або російською мовою. Вивезення паперових чи електронних копій Звітів, неопублікованих в Україні, забороняється.

2. Структура Звіту

2.1. Звіт має містити: титульний аркуш, зміст, перелік умовних позначень (за потреби), вступ, основну частину, висновки, додатки (альбом ілюстрацій, фотоальбом, негативи польових фотографій, контактні відбитки і іх, опис, негативи речового матеріалу, повний інвентарний опис знахідок, результати палеоботанічних, палеозоологічних, антропологічних визначень, якщо вони були оплачені за рахунок експедиції, та інші).

3. Вимоги до змісту

3.1. Звіт починається з титульного листа, на якому зазначені повна назва установи (організації), яка провадила археологічні дослідження, прізвище автора, назва Звіту, рік та місто написання Звіту. Якщо авторами є декілька осіб, на перше місце ставиться прізвище дослідника, на якого видавався відкритий лист.

3.2. Звіт має відображати всі археологічні дослідження (розвідки, розкопки тощо), які провадив дослідник на території району, міста, пам'ятки, охоронній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених пунктів, а також досліджені решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею, під водою на території України.

Якщо будь-які роботи, відображені у кваліфікаційному документі (Відкритому листі), не відбулися з тих чи інших причин, про це окремо треба зазначити у вступі Звіту.

3.3. Вступ Звіту має охоплювати відомості про організацію робіт, джерела їх матеріального забезпечення, учасників та їх дослідницькі функції, завдання досліджень та обсяг їх виконання, методику, яку використовували під час досліджень, зв'язок цих досліджень із попередніми роботами на об'єкті, а також відомості про подальші роботи на пам'ятці, якщо такі плануються.

3.4. Основну частину Звіту слід розпочинати з історико-архівних відомостей про всі польові дослідження (розкопки, розвідки) на території, яка зазначена у Відкритому листі, де проводились розвідки або розкопки. (Якщо йдееться про пам'ятку, яка досліджується не перший рік, достатньо посилань на попередні звіти.) Обов'язково треба вказувати мету досліджень (рятівні роботи на території пам'ятки (археологічного об'єкта)).

3.5. Зазначається мета дослідження: розкопки з науковою метою (у цьому разі потрібно указати тему роботи), розвідки тематичні (наприклад, ознайомлення

з пам'ятками скіфського періоду зазначеного регіону), тотальні (для складання Державного реєстру нерухомих пам'яток України) та інші.

3.6. Звіт про результати археологічних розвідок має містити такі дані:

3.6.1. Докладний опис маршруту або району розвідки, пам'яток археології, які були досліджені, а також пам'яток археології, які не досліджувалися, проте відомі з письмових та архівних даних. До опису потрібно додати карту, на яку нанесені всі археологічні об'єкти з їх нумерацією та легендою з розшифруванням номерів. Для зручності користування звітом досліджені об'єкти бажано розміщувати в хронологічному порядку (палеоліт, неоліт, епоха бронзи і т. д.), у кінці звіту додавати алфавітний список обстежених пунктів.

3.6.2. Опис об'єктів за схемою: назва, географічне положення, прив'язки, топографічні особливості, форма, розміри, орієнтація, число одиниць у груповому об'єкті, характеристика культурного шару (його потужність, глибина залягання, насиченість знахідками), стан поверхні, поширення знахідок, виявленіх на поверхні, історія відомостей про археологічний об'єкт (пам'ятку), а також відомості про те, на чий землі він знаходиться, як використовується і чи знає руйнування.

3.6.3. Топографічний план кожного археологічного об'єкта, який досліджувався, та ситуаційний план місцевості, який охоплює околицю археологічного об'єкта і достатній для характеристики геоморфологічної ситуації. Для обох планів має бути надійна топографічна прив'язка до постійних орієнтирів. Як доповнення можна використовувати дані супутникової прив'язки.

Шурфи та зачистки, які були проведенні на археологічних об'єктах, треба зафіксувати на плані із зазначенням їхніх розмірів і описом стратиграфії.

3.6.4. Плани та профілі усіх шурфів і зачисток, незалежно від наявності або відсутності культурного шару.

3.6.5. Польові фотографії та рисунки речового археологічного матеріалу, знайденого під час розвідки.

3.6.6. Повний опис знахідок або польовий колекційний опис.

3.7. Звіт про результати археологічних розкопів має включати такі дані:

3.7.1. Повний опис археологічної пам'ятки за схемою: назва, географічне розташування, топографічні особливості, площа, стан збереженості пам'ятки, потужність та особливість культурного шару.

3.7.2. Топографічний план пам'ятки, який виконують за допомогою інструментальних засобів і на якому потрібно зазначити в масштабі всі розкопки, шурфи, траншеї, що проводив дослідник у звітному польовому сезоні, а також нанести її ті, що були зроблені раніше. На плані треба зафіксувати репер, від якого у ході розкопок проводився відлік усіх відміток глибин.

3.7.3. Характеристику методики розкопів з обґрунтуванням її вибору.

3.8. Опис поселень, який проводиться за розкопами та шарами. Крім характеристики всіх особливостей культурних нашарувань, потрібно докладно описати всі виявлені житла, господарські споруди, могнища, ями та інші об'єкти з описом їх розташування, розмірів, форм, орієнтування, стратиграфією тощо.

3.8.1. Поширення археологічного матеріалу по площі розкопу (по стратиграфічних шарах) із кількісною характеристикою та первісною типологічною класифікацією матеріалу.

3.8.2. Пошарові плани кожного розкопу, плани поверхні розкопу та матеріала з відмітками глибин, а також профілі стінок котловану і проміжних брівок.

3.8.3. На планах фіксують усі особливості будови культурного шару, усі виявлені споруди, а також речовий матеріал із зазначенням нівелюваних відміток їх глибин. Плани та профілі виконують в одному масштабі, на профілях, як і на плані, відмічають межі квадратів. Профілі стінок розкопу мають відображати дійсну стратиграфічну ситуацію. Неприпустимо робити узагальнену стратиграфію (за кілько-ма профілями).

3.8.4. Докладний опис усіх виявлених у розкопі кам'яних, цегляних, дерев'яних та інших споруд, а також детальні плани кожної споруди, розрізи, фасировики та інші архітектурні креслення з відмітками глибин. Опис споруд (для кожної має бути свій номер) містить її форму, розміри (на рівні виявлення та на рівні дна), глибину від рівня виявлення, рівня похованого ґрунту та від найближчо-

го репера. До опису кладок (для кожної має бути свій номер) входять не тільки розміри, а й рядність, пошаровість, фасадність. Якщо йдеться про різночасові об'єкти, потрібно зазначати їх взаєморозташування. Опис за комплексами треба узгоджувати зі стратиграфічними даними. Слід ураховувати також «горизонтальну (просторову) стратиграфію».

3.8.5. Бажаною умовою сучасної методики розкопок поселень є статистичні таблиці, складені на основі польових списків (іноді — це описи невзятих знахідок). Ідеться про зведену таблицю всіх знахідок, винятких з культурного шару, а також розподіл їх за горизонтами та об'єктами.

3.8.6. У кінці звіту про розкопки поселення дається загальна характеристика матеріалу по групах, робляться стратиграфічні спостереження.

О б о в'язко в о:

3.9. Опис розкопок могильників починається із загальної характеристики могильника і супроводжується загальним планом могильника з нанесенням на нього всіх об'єктів (могил, ям, культових площацок, тощо), відкритих у попередні роки.

3.9.1. Подається докладна характеристика кожного розкритого поховання чи ями незалежно від збереженості та наявності в ній антропологічних залишків і знахідок.

3.9.2. Опис кожного похованального комплексу з повною характеристикою похованальної споруди, із зазначеними розмірами та глибинами (від материка, рівня похованального чернозему, рівня сучасної поверхні та в обов'язковому порядку — від репера), форми, конструктивних деталей та заповнення ями з описом положення кістяків і пози кожного похованого, а також виявленого в ямі інвентарю з визначенням його розташування щодо кістяка.

3.9.3. Після опису похованальної споруди описують інвентар. Кожному предмету з виявленням надається номер у похованні і на плані. Через виноску номера його описують за схемою: назва, матеріал, форма, орнамент, розміри, по можливості — аналогії та датування. Цей опис у скороченому вигляді повторюють у колекційному описі чи в описі індивідуальних знахідок.

3.9.4. У кінці опису обов'язково дають висновки про культурну належність, пам'ятки та її датування.

3.9.5. План могильника з фіксуванням усіх виявлених поховань із точним відтворенням форми, розмірів та орієнтуванням ям.

3.9.6. План кожного розкритого поховання з відмітками глибин, на якому представлені точно обриси ями, зображення кістяка, усіх елементів обряду (підстилка, подушка, вогнище, залишки домовини тощо) та всіх предметів з їх нумерацією та легендою з розшифруванням номерів. До планів поховань додають їх розрізи в масштабі. Лінійні розрізів відмічають на планах. Як правило, поховання фіксують у масштабі 1 : 10 або 1 : 20. Деталі поховання, які дають змогу провести ту чи іншу реконструкцію, фіксують у масштабі 1 : 5, 1 : 10 або 1 : 20.

3.9.7. План і розріз кожного кургану в єдиному масштабі з фіксуванням усіх особливостей будови насипу, поховання та похованальних споруд. На планах і профілях потрібно зазначати відмітки глибин, які відображають усі особливості спорудження курганів і похованальних комплексів.

3.9.8. Опис кожного розрізу кургану з описом послідовності побудування насипу та прив'язкою насипу до того чи іншого поховання.

3.9.9. Польові фотографії пам'яток, розкопів на різних стадіях їх проведення. Документують фотографічно всі профілі розкопів та розрізи курганних насипів, усі виявлені археологічні споруди, конструкції та інші об'єкти, усі поховання і всі ями.

3.9.10. Рисунки та фотографії речового та іншого матеріалу.

3.9.11. Повна характеристика речового матеріалу після його камерального опрацювання, статистичні дані за матеріалами, занесеними до польових списків, і, по можливості, дані щодо вивчення кісток, результати вивчення інших знахідок методами природничих наук тощо.

3.10. До Звіту додається Акт передачі археологічних колекцій, одержаних у результаті розвідок, розкопок, до державних установ, де зберігаються музейні колекції та музейні предмети.

Якщо до моменту здачі Звіту робота над колекцією не була закінчена, то має бути надана довідка установи (організації), яка проводила археологічні дослі

дження, із зазначенням місця здачі колекції. У такому випадку документ про здачу археологічної колекції на державне зберігання має бути наданий у термін, зазначений у довідці.

3.11. До складу Звіту як додаток входить уся польова археологічна документація, яка зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України або в установах (організаціях), які проводили археологічні дослідження і які мають належні умови та дозвіл для її зберігання. Це:

- щоденник;
- польові списки (списки матеріалів, не взятих у полі);
- польові креслення та їх опис;
- негативи польових фотографій, контактні відбитки і їх опис, негативи речового матеріалу, знятого під час камеральної обробки (для усіх негативів та контактних відбитків має бути шифр експедиції);
- повний інвентарний опис знахідок.

3.12. Інститут археології НАН України має право у разі потреби вимагати від дослідників, які працювали від імені іншої наукової установи, оригінали польової документації для огляду (щоденники, колекційні описи, креслення тощо).

4. Правила оформлення Звітів

4.1. Текст має бути оформленний відповідно до стандарту ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки й техніки. Структура і правила оформлення».

4.2. Текст Звіту має бути представлений у друкованому вигляді, складений українською або, як виняток, російською мовою, на одній стороні аркуша білого формату А4 (210 × 297 мм) через два міжрядкових інтервали, із залишенням берегів таких розмірів: лівий — не менше 20 мм, правий — не менше 10 мм, верхній — не менше 15 мм, нижній — не менше 20 мм.

Шрифт друку має бути чітким, стрічка — чорного кольору середньої жирності. Щільність тексту має бути однаковою.

Вписувати в текст Звіту окремі іншомовні слова, формули, умовні знаки можна чорнилом, тушшю, пастою тільки чорного кольору, при цьому щільність вписаного тексту має наблизжатися до щільноти основного тексту.

Друкарські помилки, описки і графічні неточності, які виявилися в процесі написання Звіту, можна виправлюти підчищенням або зафарбуванням білою фарбою й нанесенням на тому самому місці або між рядками виправленого тексту машинописним способом.

4.3. Нумерація сторінок наскрізна починаючи з першої сторінки. Звіт починається зі змісту із зазначенням сторінок розділів, а також інформації про комплектування (кількість томів, додатків, альбомів ілюстрацій тощо).

4.4. Картки, креслення, рисунки й фотографії переплітають з текстом або зводять у спеціальний альбом, формат якого не має перевищувати 45 × 32 см.

4.5. Звіт треба акуратно оформити та підготувати до постійного зберігання в Науковому архіві Інституту археології НАН України, а саме:

- звіт понад 250 сторінок бажано розділяти на томи: текстову та ілюстровану частини. Креслення великого формату складають за стандартом в окрему папку. За розмірів креслень більше за А3 їх потрібно поділити на декілька;
- аркуші у Звіті мають бути відповідної якості, щоб сторінки не зліплювалися;
- сторінки слід склеювати клеєм ПВА по всьому периметру аркуша (клей ПВА не руйнує папір, не підпадає під бактеріальне розкладання та не піддається усушці з часом);

— креслення для Звіту виконують тушшю на креслярському папері і подають у Звіті у вигляді ксерокопії або комп'ютерного роздруку у форматі, зручному для подальшого користування.

4.6. Забороняється для оформлення Звіту використовувати:

- скотч або липку стрічку, додавати до Звіту слайди, бо вони мають обмежений термін зберігання;

— металеві кріплення для оправлення Звіту (стикаючись з папером, метал піддається корозії);

— пластикову спіральну канцелярську оправу для Звіту понад 100 сторінок (її термін зберігання — до 2 років).

4.7. Креслення (карта, план, профіль тощо) надаються до Звіту з розшифру-

ванням усіх умовних позначень і лінійних масштабів (з цифровим значенням його ділення). На усіх планах і картах потрібне орієнтування за сторонами світу. Лінійний масштаб слід позначати на всіх рисунках і фотографіях знахідок, навіть коли вони виконані в натуральному розмірі.

4.8. Ілюстрації бажано розміщувати за комплексами у тій послідовності, в якій вони описані в тексті. Між текстом та альбомом Звіту має існувати зв'язок у вигляді посилання в тексті на всі таблиці й рисунки всередині таблиці.

4.9. Таблиці альбому нумерують і забезпечують коротким підписом (експедиція, рік, пункт дослідження, назва об'єкта, пам'ятки, розкоп, шар, квадрат, поховання тощо).

У підписах під польовими фотографіями, крім назви знімка, потрібно зазначати напрямок зйомки. Загальний список ілюстрованого матеріалу не може замінити підписи під рисунками.

4.10. Бажано до Звіту на твердих носіях (папері) додати його копію на електронних носіях, а саме на CD-дисках, як виняток допускається і floppy-disk.

5. Облік та експертиза звітів

5.1. Належним чином оформленений Звіт подають до Польового комітету Інституту археології НАН України. Звіт, не зданий до Польового комітету Інституту археології НАН України до вищезазначеного цією Інструкцією терміну (п. 1.3), вважається боргом і є підставою подальшої заборони досліднику самостійно проводити будь-які археологічні дослідження.

5.2. Польовий комітет Інституту археології НАН України реєструє Звіт у відповідних графах «Книги видачі кваліфікаційних документів (Відкритих листів)» і передає на рецензування провідним фахівцям Інституту археології НАН України відповідного профілю. Потім Звіт розглядають на засіданнях Польового комітету.

5.3. Експертиза Звіту проводиться протягом двох місяців після надходження до Інституту археології НАН України, крім випадків, коли Звіт подають після 1 квітня.

5.4. По кожному Звіту Польовий комітет дає висновок із викладеними зауваженнями та оцінкою польової діяльності і звітності. Залежно від якості ведення розкопок і розвідок, а також змісту та оформлення, Звіт може бути:

- затверджений без зауважень;
- затверджений з рекомендаційними зауваженнями;
- прийнятий з відстрочкою затвердження на термін, коли будуть надані додаткові матеріали (опис, креслення, фотографії тощо) та виправлені критичні зауваження;
- повернутий на доробку автору;
- визнаний незадовільним.

5.5. У разі позитивної рецензії Звіт передають до Наукового архіву Інституту археології НАН України на постійне зберігання під підпис відповідальної особи.

5.6. Негативну рецензію або ту, що містить певні зауваження рецензента, Польовий комітет пересилає авторові Звіту; який має виправити зауваження протягом двох місяців. При цьому сам Звіт залишається у Польовому комітеті і передається до Наукового архіву лише після доопрацювання.

До нового варіанта виправленого Звіту потрібно додати пояснювальну записку з позначкою про виправлені зауваження із зазначенням сторінок, номерів таблиць, рисунків, креслень, описом документів, якими доповнено звіт. Потрібно також дати пояснення щодо деяких критичних зауважень, які автор не зміг урахувати під час доопрацювання Звіту.

5.7. Перегляд незадовільної оцінки можливий, якщо автор після отримання висновку щодо Звіту надасть до Польового комітету оригінал польової документації (щоденники, польові креслення, фотоплівки тощо). Якщо останні засвідчують якість виконання польових робіт, а незадовільна оцінка зумовлена несумлінністю автора до написання та оформлення Звіту, то може бути прийнято рішення про написання дослідником нового Звіту.

5.8. Якщо дослідник відмовився переробляти звіт, останній здається до Наукового архіву з відповідною негативною рецензією, яка зберігається там разом із звітом довічно. Цей дослідник не має права на подальші наукові дослідження та на отримання кваліфікаційного документа (Відкритого листа).

5.9. У разі неодноразових повторень зауважень рецензентів на Звіт дослідника викликають на засідання Польового комітету Інституту археології НАН України, на якому він разом з рецензентами розглядає зауваження останніх. У разі потреби Польовий комітет виносить пропозиції керівництву Інституту археології щодо позбавлення дослідника кваліфікаційного документа (Відкритого листа) або зниження його форми, а також щодо заборонення протягом одного року надавати рекомендації іншим особам науковими співробітниками, які дали зазначеному дослідникові рекомендації для отримання кваліфікаційного документа (Відкритого листа).

5.10. Негативний висновок щодо Звіту Польовий комітет надсилає керівництву установи, яка проводила археологічні дослідження, та авторові Звіту.

5.11. Про виникнення боргу (неподання Звіту) Інститут археології НАН України повідомляє керівника організації до кінця наступного за звітним року.

5.12. Якщо борг (Звіт) не надійшов до Інституту археології НАН України після листа до керівництва установи (організації), що подавала заяву на отримання листа, нові заяви цієї організації на отримання кваліфікаційного документа (Відкритого листа) для її співробітників не розглядаються.

6. Використання Звітів для наукової роботи

6.1. Інститут археології НАН України, згідно зі своїм статутом, гарантує авторам розкопок виключні права на використання археологічних матеріалів для наукової обробки й публікації впродовж 5 років із часу закінчення польових робіт.

6.2. З моменту надходження Звіту на постійне зберігання до Наукового архіву Інституту археології НАН України ним можуть користуватися наукові співробітники, які мають офіційний дозвіл, отриманий від керівництва Інституту, а також за згодою автора впродовж 5 років із часу закінчення польових робіт. Ознайомлення зі Звітом керівництво Інституту дозволяє на підставі офіційного запиту установи (організації), яка має археологічний профіль.

6.3. За будь-якого використання матеріалів Звіту у науковій або іншій роботі є обов'язковим відповідне посилання на цей Звіт.

6.4. Копії Звітів можуть надаватися організаціям (установам), які організовали археологічні дослідження, музеям або іншим закладам, до яких передають на зберігання археологічні колекції. У разі проведення археологічних робіт за кошти будівельних або господарських організацій — за їх вимогою про надання Звіту.

До державних органів охорони культурної спадщини копії Звітів можуть бути надані, якщо ці установи фінансують проведення археологічних досліджень. Організації (установи), до яких надходять копії Звітів, мають гарантувати неможливість використання цих Звітів з науковою метою.

Рецензії

Fornasier J., Böttger B. (Hrsg.)
Das Bosporanische Reich. Der Nordposten des Schwarzen Meers in der Antike
(Antike Welt; Sonderband. Zaberns
Bildbände zur Archäologie)

Mainz am Rhein: Philipp von Zabern,
2002. — IV, 126 S.

В ілюстрованій серії одного з найвідоміших європейських видавництв, яке спеціалізується на випуску літератури з археології, — Philipp von Zabern, з'явилася нова книжка, що не може не привернути увагу фахівців. Для вітчизняних археологів вона становить ще й подвійний інтерес, оскільки є першою працею в цій серії, присвячений пам'яткам Північного Причорномор'я. Книга є збіркою статей та являє собою результат співпраці російських і німецьких археологів-класиків.

Відкриває книгу стисла передмова Президента Германського археологічного інституту Х. Парцингера, в якій він окреслив стан сучасних досліджень археології Євразійського континенту в цілому та Східної Європи зокрема на фоні тих нових політичних процесів, що відбулися в Європі починаючи від кінця 1980-х років. Падіння «засізної завіси» сприяло різкому підвищенню інтересів західних археологів до досліджень їхніх східних колег і, як результат, — появлі нових проектів спільних досліджень. Античні пам'ятки Північно-Східного Причорномор'я не випадково покладені в основу цієї книги — вони представляють спільні проекти, спрямовані на вивчення різноманітних проблем контактів осілого та кочового населення цієї частини Євразійського континенту.

Про важливість вивчення численних питань археології та історії Боспору, самого феномену Боспорського царства, яке за своїми розмірами і суттю могло конкурувати із царством Діонісія в Сицилії, а в I ст. до н. е. було другим за своїм значенням театром воєнних дій Римської імперії (після воєн з Ганнібалом) наголосили у передмові редактори — Й. Форнасє та Б. Бöttger. Вони ж написали й вступну статтю «Боспорське царство. До історії дослідження античної держави у Понті Евксінському». Автори слушно підkreślлили, що багата історія вивчення цієї держави, за рідкісним винятком, таким як перевидана у 1971 р. у НДР монографія В.Ф. Гайдукевича «Боспорське царство», ще й досі залишається

ся невідомою чи маловідомою західним читачам. Ця обставина й була основною причиною стислого, але насиченого інформацією історіографічного нарису Й. Форнасє і Б. Бöttger виклали історію Боспорського царства на фоні розвитку класичної археології спочатку в Російській імперії, а потім в Радянському Союзі та в останнє десятиліття. Автори виділили чотири етапи у польових дослідженнях і вивчені боспорських старожитностей починаючи з кінця XVIII ст. Підкреслено значення Археологічної Комісії в організації вивчення курганів і поселень обох частин Боспору, наведено також назви всіх тогочасних періодичних видань, в яких висвітлювалися основні результати розкопок. У розділі, присвяченому першим пореволюційним рокам і становленню археологічної науки у радянський час, цікавим авторським задумом є стислий нарис наукових біографій двох визнаних вітчизняних учених — Михайла Ростовцева та Олександра Міллера. Особливо наголошено на значенні дослідження Боспору у післявоєнний період, пов'язаний з іменами В.Д. Блаватського, В.Ф. Гайдукевича, Д.Б. Шелова. Для сучасного етапу автори відзначають розмах польових досліджень міст і поселень, до яких на азіатській частині Боспору й підключилися роботи за спільними проектами.

Стаття О.В. Подосинова «На краю грецької Ойкумені. Історія Боспорського царства» являє собою стислий історичний нарис основних етапів, які пройшов у своєму розвитку Боспор від моменту заснування перших грецьких апокій по обох берегах протоки у першій половині VI ст. до н. е. до часу загибелі держави від гунської навали у IV ст. н. е. Okрім викладення широко відомих фактів, автор загострює увагу на ще не вирішених остаточно чи дискусійних проблемах історичного розвитку Боспору, зокрема причинах і характері його колонізаційного освоєння, трансформації державного устрою, формування династичної форми правління. Цікавим вдається й підрозділ «Греки та варвари — процеси аккультурації на Боспорі (на при-

кладі міста Танаїс»), в якому автор простежує механізм взаємодії грецьких і варварських елементів, що привів до формування специфічної змішаної греко-варварської верстти населення Боспору, типової для східних деспотій елліністичного часу.

Розділ В.П. Толстикова «Пантікапей. Археологічний портрет столиці Боспора Кімерийського» значною мірою ґрунтуються на результатах його власних понад 20-річних досліджень цієї визначної пам'ятки та підбиває підсумки півторосторічного етапу археологічних розкопок експедиції Музею образотворчого мистецтва ім. О.С. Пушкіна в Москві. Приємно, що автор піліно поєднує сучасні теоретичні розробки в галузі античного містобудування із результатами власних розкопок для створення нової схеми містобудівельного розвитку Пантікапея. Саме така робота разом із встановленою детальною хронологією будівельної діяльності й дає, нарешті, цілісну картину розвитку Пантікапея-міста та дає змогу простежувати його поступове перетворення з полісного центру на столицю держави з авторитарною формою правління, що супроводжувалося будівництвом спеціальних споруд, зокрема палацових комплексів. До багатьох авторських досягнень належать атрибуція найбільш ранніх напівземлянкових житлових структур, палацу Спартокідів, палацового храму Афродіти й Діоніса, новітня хронологія оборонних споруд акрополя Пантікапея. Картина розвитку Пантікапея як столиці могутньої держави сприймається ще й значною мірою завдяки чудово виконаним авторським реконструкціям.

У розділі В.Д. Кузнецова «Фанагорія. Грецька колонія на азіатській стороні Боспорського царства» детально розглянуто актуальні питання колонізаційного засвоєння цієї апойкії на основі відомих літературних джерел та їх кореляції із новітніми археологічними даними. На підставі цього автор дійшов висновку щодо участі не лише жителів Теоса, а також його іншої колонії на фракійському узбережжі — Абдери — у засвоєнні Фанагорії. Репрезентуючи багату історію цього понад півторатисячолітнього міста, автор детально зупинився і на великій юдеїській діаспорі, яка зафіксована великою кількістю написів і похованальних пам'яток, і на його середньовічній історії. Цікаво є детально викладена історія археологічних досліджень пам'ятки, яка почалася, як і на переважній більшості боспорських пам'яток, із пошуків скарбів у курганах. Тому є дивно, що відлік перших наукових досліджень міста Фанагорії автор починає лише від 1930-х років. Розділ завершено стислим підсумком досліджень і перспективами вивчення одного з найбільших міст азіатської частини Боспора. Автор слухно зауважив, що дослідники знаходяться ще на початку цього шляху.

Розділ Б. Бьоттгера, Й. Форнасє, Т. Ар-

сенської «Танаїс на Дону. Емпорій, поліс та боспорський торгово-обмінний центр» знайомить читачів не тільки з історією археологічних досліджень цього найвіддаленішого античного центру у Північно-Східному Приазов'ї, а й з основними результатами спільніх російсько-германських робіт, які проводяться тут з 1993 р. Саме на основі цих досліджень здобуті нові матеріали, які дали змогу суттєво коригувати відомий раніше масив інформації про місто Танаїс і висунути низку нових гіпотез щодо його історичного розвитку. Це стосується насамперед найбільш раннього (елліністичного) періоду існування міста, хронології будівельних комплексів, локалізації його суспільно-торговельного центру (агори). Заслуговує на увагу вперше зроблена спроба обґрутування полісної форми державного устрою Танаїса в елліністичний час. Не менш цікавим здається намагання пояснити характер й механізм торгово-обмінних операцій із варварським хінтерландом, роль амфорної тари у цих операціях. Безсумнівним досягненням авторів є детально розроблена хронологія останнього, пізньо- античного, етапу життя Танаїса, уперше розкритий на великій плоші комплекс житлових споруд готського часу.

У розділі П.О. Ларенка і О. Даллі «Таганрог. Ранньогрецьке поселення на узбережжі Азовського моря» подано загальну характеристику другої за часом заснування після Березані колонії в регіоні та пов'язаних з її вивченням проблем. З урахуванням останніх даних охарактеризовано керамічний комплекс поселення, найраніші фрагменти з якого належать до третьої четверті VII ст. до н. е. Поставлено питання про причини виведення колонії, визначення її материнського поліса з урахуванням того факту, що більшість найранішої кераміки заражовують нині до північно-іонійського виробництва. Зроблено спробу визначити статус нової колонії, її назву, виявити причини нетривалого, порівняно з іншими апойкіями регіону, існування. Автори не приховують складності сучасного дослідження пам'ятки у зв'язку з тим, що вона практично повністю затоплена водами Таганрозької затоки, та висловлюють надію, що новий спільній російсько-германський проект, що планується найближчим часом, допоможе відповісти на поставлені питання.

Розділ К.М. Алексеєвої «Горгіпія. Історія грецького поліса на місці сучасного міста Анапа» змальовує картину розвитку античного міста на Північнокавказькому узбережжі Чорного моря, значною мірою спираючись на матеріали багаторічних розкопок під керівництвом автора. Серед безсумнівних досягнень слід відзначити встановлення нижньої хронологічної межі існування поселення, напівземлянкового характеру його найраннішого домобудівництва, спробу ототожнити найраннішу апойкію із Синдською Гаванню. На багатому археологічному та епі-

графічному матеріалі простежено формування раннього поліса з його типовими структурами, його подальшу інкорпорацію до складу Боспорського царства за часів Левкона I, а також форми його державного устрою та міського самоврядування, які зберігалися за умов централізованої влади. Розкопки величими площами дали змогу реконструювати містобудівну структуру міста, встановити характер його забудови. Значну увагу приділено також історії Гортіпії у перші сторіччя н. е., характеру взаємовідносин із центральною (боспорською) владою на фоні контактів з Римською імперією. окрім розглянуто матеріали некрополя, культи, зокрема наявність синкретичних культів та культу Бога Височайшого як попередника монотеїзму на Боспорі, характер ремісничого виробництва та торговельно-обмінних операцій із місцевим населенням.

Заключним є розділ К. Штелера «Античне поселення Вишестеблівська 11. Дослідження хінтерланду грецького міста на Таманському півострові». Окрім презентації головних результатів спільного російсько-германського проекту «Грееки та їх сусіди», що виконувався у 1999—2001 рр. та був зосереджений на розкопках одного з сільських поселень на Тамані, у розділі поставлено багато серйозних питань двосторонніх контактів грецького населення різних етапів існування хори античних міст азіатської частини Боспору з їх варварським оточенням. Завершується розділ питанням про культ Афродіти Уранії, володарки Апатуру, що дістав тут особливого поширення у перші сторіччя н. е. як приклад аккультурації — культурних взаємодій на порубіжжі античного та варварського світів.

Завершує книгу хронологічна таблиця боспорських правителів і детальний бібліографічний покажчик наукової літератури, яка видана протягом другої половини ХХ ст. і присвячена різноманітним питанням історичного, культурного й економічного розвитку Боспорського царства та його окремих центрів.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити таке. Насамперед, навряд чи є сенс шукати в рецензований збірці якісь помилки чи робити зауваження авторським поглядам стосовно пам'яток, про які йдеться в кожному з розділів. Цілком очевидно, що для авторів найголовнішим завданням було в стислій та доступній формі не тільки викласти накопичену інформацію про Боспор та його головні міста, нагромаджену за понад 150 років, а й

навести результати новітніх археологічних досліджень. Приємно, що всі автори не обмінують «гострих кутів», які, беззаперечно, є досі існують у значній кількості, та демонструють подекуди складність сучасного стану вивчення проблеми. Тому, звичайно, запитання можна ставити до всіх статей, чи то, наприклад, проблема самоського заснування Німфея у статті О.В. Подосинова, чи то деталі ортонального містобудівельного плану Пантікапея у статті В.П. Толстикова, чи проблема інтерпретації найбільш раннього житлового будівництва Фанагорії у статті В.Д. Кузнецова, чи проблема політичного розвитку Танайса як поліса із демократичною формою державного устрою в статті Б. Бöttgera, Й. Форнасьє та Т.М. Арсеньєвої, чи дискусія з питань історичної інтерпретації та причин припинення існування раннього грецького поселення на березі Таганрозької затоки у статті П.О. Ларенка і О. Даллі, загальних питань історичного та культурного розвитку, у тому числі архітектурного, Гортіпії різних історичних періодів у статті К.М. Алексеєвої, проблем етнічної атрибуції сільськогосподарських поселень на Таманському півострові, а також походження культу Афродіти Уранії в статті К. Штелера.

Проте, повторю ще раз, для дискусії з цих та інших питань, що безумовно виникають у читачів, є інші видання. Ця ж збірка передслідувала зовсім іншу мету. Вона є чудовою репрезентацією досягнень у галузі історичної та археологічного вивчення Боспорського царства починаючи з середини XIX ст. Треба спеціально відзначити велику роботу редакторів цієї збірки. Саме завдяки ним були відібрані найкраще досліджені пам'ятки (можна лише пожалкувати, що до їх переліку не було включено Німфей), розроблена чітка структура, якої дотримувалися всі автори окремих статей. Не можна обминути увагою й вступну статтю, в якій стисло подано погляди на історію вітчизняної класичної археології. Відтепер можна по-хорошому позаздрити пам'яткам північно-східної частини Чорноморського узбережжя, які репрезентовані такою чудовою збіркою з високоякісними графічними рисунками і фотоілюстраціями.

Тому слід широко поздоровити редакторів та авторів з виходом друком збірки і побажати успішно продовжувати таку ж роботу і для інших пам'яток чорноморського регіону.

Одержано

12.09.2003

А.В. БУЙСЬКИХ

Herrschers, gemeinwesen, vermittler: Ostiran und Transoxanien in vormongolischer zeit.

Stuttgart: Franz Steiner verlag, 1996. — 332s.
(Beiruter texten und studien, Bd. 59)¹

Монографія Юрієна Пауля, професора Університету Мартіна Лютера (Халле, ФРН), присвячена аналізу форм і способів взаємодії між державою та її громадянами в досліджуваному суспільстві домонгольської доби.

Географія дослідження — Східний Іран і Трансоксіана (тобто те, що за Оксом — Амудар'є) охоплює розташовану в басейнах Мургаба, Герируда та по обох схилах Хорасанських гір місцевість Хорасан, Тохаристан, що об'єднував землі у долинах річок Сурхандар'я, Вахш і Пяндж і обмежений на південні Гіндукушем, а на півночі Гіссарським хребтом, а також всю велику територію між Амудар'єю та Сирдар'єю, відому арабам як Мавераннахр (букв. «міжріччя»). Остання складалася переважно із стародавнього землеробського Согда та кількох окремих культурно-державних областей — Уструшан, Чач та Іспінджах.

Отже, у монографії йдеться про землі сучасного Північно-Східного Ірану, Північно-Афганістану та пострадянських середньоазіатських держав, тобто території, які в сучасній науці прийнято об'єднувати поняттям регіону Центральної Азії.

Хронологія монографії належить до важливого періоду в історії країн регіону — подолання руйнівних наслідків арабського завоювання, поступового але невідвортного послаблення політичної влади Арабського Халіфату та переходу її в руки місцевих таджицьких аристократичних домів — Бармакідів, Тахіридів, Саффаридів та Саманідів.

Тривале (кілька століть) передування Центральної Азії в складі сильних централізованих держав і особливо держави Саманідів (ІX—Х ст.) надало їй довгоочікувану стабільність, сприяло піднесенню місцевих економіки та культури. Ще більш важливим наслідком цієї епохи була політична інтеграція та досягнута за її допомогою регіональна економічна, культурна, релігійна консолідація. Остання сприяла, з одного боку, завершенням довготривалих процесів етногенезу населення краю і початку існування сучасно-

го таджицького етносу, а з іншого — формуванню загальної центральноазіатської ідентичності. Виникнення спільніх для населення краю етичних норм і стереотипів поведінки в економічних, соціальних, земельних, родинних, релігійних та інших відносинах обумовило виникнення в X—XI ст. традиційного самобутнього центральноазіатського суспільства з власним способом життя, який відрізняється від інших. Місцевий традиційний уклад, досліджуваний Ю. Паулем, проіснував у Центральній Азії, попри всі іноземні втручання та впливи. Без вивчення та урахування цього укладу неможливи дослідження та аналіз політичних, економічних, соціальних, демографічних чи будь-яких інших центральноазіатських проблем, а тим більше прогнозування розвитку ситуації в регіоні.

Завдання дослідження автор монографії сформулював у шести розгорнутих тезах. Тут же наведено дефініції головних понять, які використовуються у роботі: «держава», «суспільство», «громада» та «співтовариство». Під державою мається на увазі верховний правитель, центральні органи управління та весь залежний від правителя військовий і цивільний апарат. Державі протистоїть «суспільство» (die Gesellschaft), тобто сукупність усього населення без залежності від ступеня його єдності. «Суспільство» складається з «громад» (die Gemeinschaften), утворених поспіловниками однієї юридичної школи, одного суфійського шейха чи за належністю до однієї професії. Громади територіально об'єднуються у «співтовариства» (die Gemeinwesen) на рівні міста, селища або ж іншої територіальної одиниці (с. 4).

Отже, книга має передусім соціальну спрямованість, тому її найбільш концептуальний розділ — третій — присвячено аналізу ситуацій, які якнайяскравіше ілюструють форми співробітництва державної влади та суспільства.

Розділ 3 «Сфери та інстанції посередництва між державою та суспільством» починається із з'ясування автором ступеня втручання держави до важливої сфери повсякденного життя центральноазіатського суспільства — зрошування та іригаційні роботи. Саме ця проблема у дослідженні німецького автора і становить інтерес для фахівців-археологів. Разом з тим висвітлена інших питань (тогочасної податкової системи, системи місцевого самоврядування, військової організації тощо) має суто історичний або ж етнографічний інтерес.

¹ Пауль Ю. Володар, суспільство, посередник: Східний Іран і Трансоксіана у домонгольську добу. — Штуттгарт: Вид-во Франца Штайнера, 1996. — 332 с. (Бейрутські тексти і дослідження. Т. 59).

Авторська характеристика систем штучного зрошування не містить якогось принципово нового матеріалу. Ю. Пауль вірно виділяє за складністю чотири типи зрошуувальних систем: архайчний (каїрний, лиманний), який правильніше було б назвати примітивним; зрошування з джерел і колодязів; зрошування з відводом каналів (від малих і великих річок), а також зрошування підземними каналами (карізи).

На останніх слід зупинитись окремо, тим більше що в монографії відсутні малюнки, без яких важко зрозуміти принципи їхнього функціонування. Карізи є суто центрально-азіатським винаходом, притому вражаючим. Радянські військові були приголомшенню обсягами побачених ними у 1980-х роках в Афганістані підземних галерей колишніх і діючих підземних колодязів — карізів, в яких переховувалися численні групи бойовиків. Нещодавно саме розгалужена система тунелів для підземного зрошування у районі Тора Бора перетворилася на притулок Осами бен Ладена під час операції США в Афганістані. З огляду на назначене, доцільно детальніше ознайомитися із середньовічною центрально-азіатською системою зрошування підземними каналами — карізами. Нерівномірне розташування, малий дебіт чи навіть повна відсутність водних джерел на великих, придатних до землеробства територіях, підвищило значення підземних вод для зрошування. Можна без перебільшення стверджувати, що саме традиційним технологіям використання підземних вод завдячує стародавня землеробська цивілізація Центральної Азії своїм виникненням і подальшим розвитком.

Уже в давнину вод річок Хорасану не вистачало для забезпечення потреб зрошування та водопостачання. Величезні родючі простори напівпустельних і передгірних рівнин часто були позбавлені поверхневих водних джерел. Ще античний історик Полібій писав, що «на поверхні цієї країни (Північного Хорасану) взагалі не видно води»². Ця обставина змушувала землеробів шукати шляхи виведення підземних вод на поверхню. Багатовікова практика та накопичення знань зумовили винайдення карізу — складної гідротехнічної споруди, яка й справді є одним з великих досягнень іранських народів в історії виробничої культури³.

Карізи бувають двох типів: перший, найбільш ранній та численний, призначений для виведення підгрунтових вод; другий — для проведення води через гірські перешкоди. Копання та експлуатація карізів набули великого розмаху в епоху середньовіччя. На основі карізного зрошування та водопостачання розквітали численні населені пункти і землеробські бази в Хорасані, Мавераннахрі та Східному Туркестані⁴.

Каріз для виводу підгрунтової води — це водозбірний тунель з вертикальними колодязями. Спосіб його будівництва, майже не змінився від середньовіччя до кінця XIX ст. Після проведення певних пошукових

робіт на обраному місці рили головний колодязь, який доводили до водоносного шару, а потім через 40—60 м, іноді менше, рили другий колодязь, далі третій і т. д., поки їхня глибина не сягала до 2 м, тобто до виходу на поверхню, тоді всі колодязі — від першого до останнього — поєднували тунелем, що про різвав із слабим уклоном водоносний шар.

Глибина колодязів залежала від рівня залягання підгрунтової води. Відомі карізи, глибина яких досягала 70—80, а деяких — навіть 90—100 м⁵. Щоб потрапити в тунель одного з карізів, який поставав воду до Нішапура, треба було спуститися на 70 сходин специальними східцями⁶. В Іранському Кухістані був каріз завглибшки 70 газ⁷, завдовжки 4 фарсанга (27 км). Колодязі слугували для вентиляції тунелю, підйому ґрунту, спуску та підйому людей, інструментів, матеріалів за допомогою «чарх» (воріт) під час риття карізу. Зверху їх за звичаєм закривали плоскими кам'яними плитами чи колодами⁸.

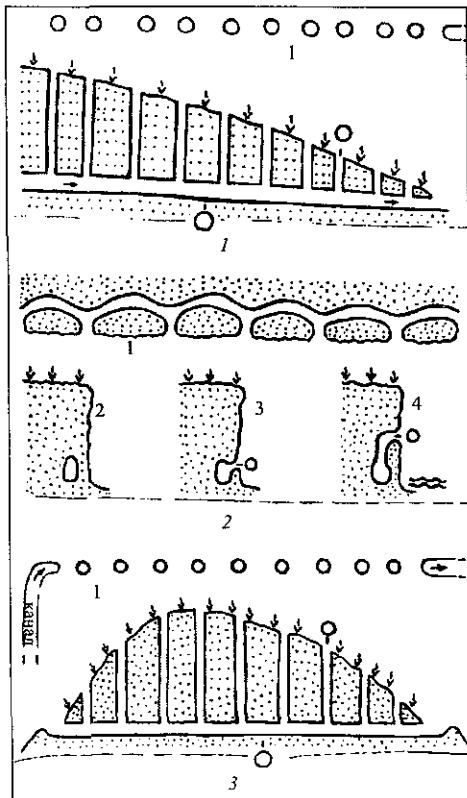
Довжина карізів залежала від обсягу запасів та рівня залягання підземних вод. Водозбірна частина карізу складалася рідше з однієї чи двох, частіше — з кількох гілок. Відомі карізи завдовжки 40—45 км. У тих місцевостях, де водопровідна частина тунелів карізів проходила сипкі пласти, їхні стіни змінювали камінням чи деревом, а за відсутності цих матеріалів клали випалені глиняні труби — «мурі»⁹. Під час відновлення найдавніших карізів майже завжди знаходили попередні глиняні труби. У середні віки було розвинено виробництво глиняних труб для водоканалізаційних ліній великих міських поселень. Можна вважати, що такі самі труби використовували і для спорудження карізів¹⁰.

Другий тип карізів було призначено для передачі води через гірські перешкоди. Каріз прорубали на початку чи в середній частині траси каналу, залежно від розташування перешкоди.

Немає сумніву в тому, що поява карізів стала можливою лише з розповсюдженням доволі сучасних знарядь-інструментів, а наукові та практичні навички їх риття були розроблені в епоху Саманідів (Х ст.). Карізи трапляються в багатьох землеробських районах, але здебільшого — у передгірній і гірській зонах двох землеробських областей Мавераннахру — Согді та Уструшані.

Цей тип карізів поділяють на два види (див. рисунок). Перший проводили в товщі скельних конгломератів берегових обривів річок та ущелин. Найбільші середньовічні карізи Согда — Кофір, Tagi Камар, Кавола та Фармітан (з кінця XIX ст. — Токсан-каріз), довжина яких становила від 0,5 до 1,5 км, були споруджені в басейні Верхнього Зеравшану. Уструшанські карізи — це Дахкат, Каллахона та ін.¹¹.

Тунелі цих карізів простягаються зигзагоподібно і мають круглу, грушо- та еліпсоподібну форми в перерізі діаметром 1,5—2 м. У кожного зигзага є отвір з боку тунелю, призначений для викидання порожніої породи в процесі його

Різновиди карізів: 1 — для виведення підгрунтових вод; 2 — з бічними очищувальними отворами; 3 — з вертикальними колодязями

будівництва та очищення під час експлуатації. У розрізі тунелі також мають круглу чи еліпсоподібну форми діаметром 1—1,5 м.

Перед пуском води в тунель бокові отвори закривали камінням і дерном. Поступово цю важливу ланку тунелю було модернізовано, тобто отвори прорубали не прямо з боку, а під кутом. У такому випадку наповнений водою тунель експлуатувався надійно і без додаткових затрат праці, але його очищення ускладнювалося. Деякі бокові отвори карізів, прорубаних у товщі скелястого конгломерату берегу р. Зеравшан (поруч із давнім Пенджикентом), мають Г-подібну форму, оскільки за звичайної форми бурхлива річкова вода могла увійти в тунель через отвір і зруйнувати його, особливо під час повені.

Другий вид карізу цього типу має прямий тунель, прорубаний через пагорб, що загороджував шлях каналу. Він має вертикальні очисні колодязі завглибшки 1—2 м. Їх глибину визначали за відстанню, яка відділяла канал-водовід від поверхні пагорбу. Колодязі слугували для тих потреб, що й колодязі карізів першого типу. Зверху їх так само закривали плоским камінням або ж складеними в один ряд колодами з квадратними отворами посередині. Тунелі карізів цього виду в основному мають круглу форму, у перерізі їх діаметр становить 1,5—2,5 м. Довжина ка-

різів залежала від розмірів пагорбів. Великими карізами цього виду в Согді є Мармар і Філмандар, споруджені на схід від стародавнього Пенджикента, а в Уструшані — каріз Тагояк-Куркат¹².

За обсягом витраченої праці перше місце серед усіх видів займають карізи з бічними отворами, які, як правило, були прорубані в товщі скелястих конгломератів.

На жаль, досліджені в монографії традиційні центральноазійські технології штучного зрошування і, зокрема, карізи, Ю. Пауль обійшов увагою геологорозвідувальні заходи з пошуків води, які передували побудові карізу і без яких неможливо було виграти багатовікову «битву за врожай». Задля відшукування води в пустельній місцевості в Центральній Азії винаходили та застосовували доволі оригінальні, а іноді й віртуозні прийоми.

До найбільш архаїчних, що існували ще за давніх часів і в епоху раннього середньовіччя, належали три способи. За першим майстер ляган на землю, спираючись на зуби, до сходу сонця, і дивився вдаль, намагаючись побачити випарування вологи. За другим способом аналізували характер місцевості, склад ґрунту і т. ін. За третьим — звертали увагу на рослинність. Так, каміш, верба та деякі інші види рослин не могли рости за відсутності вологи.

Утім з часом, крім цих, доволі простих способів пошуків води, були винайдені ще приймні п'ять, набагато складніших, а головне — напевніших. Перший: копали яму завглибшки 1,5—2 м. Після заходу сонця в ній ставили мідний чи свинцевий таз, зсередини змащений маслом, і засипали землею. Наступного дня перевіряли, чи є в посудині краплини. Наявність останніх свідчила, що вода тут є. Другий: у таку саму яму ставили невінадієний глиняний глечик. За наявності води глечик не тільки зволожувався, а й навіть розпадався під дією вологи. Третій: якщо з вовняного руна, покладеного в яму, наступного дня можна було вижати воду, то це було місце, багате на воду. Четвертий: за правлений світильник, повний масла і запалений, ставили в яму і зверху прикривали. Якщо наступного дня він повністю не вигорав і був вологий, то це свідчило про наявність підземної води. П'ятий: в ямі розводили вогонь, і якщо він, розжаривши та опаливши землю, у підсумку видавав туманний пар, то це було явною ознакою наявності води в цьому місці¹³.

Узагалі побудова карізу потребувала величезних витрат, значної людської праці. Тому проведення цієї роботи наздогад було позбавлене сенсу. Наприклад, у Турфані з карізу завдовжки 3 км за глибини колодязя 45—90 м довелося викинути в середньому понад 155 тис. м³ землі та гальки. У Північному Хорасані під час відновлення старого карізу за 20 років роботи з 90 старих колодязів було розчищено лише 80.

Наприкінці свого дослідження з питань іригаційної справи на теренах середньовічної Центральної Азії німецький учений припускається доволі суперечливого висновку, зміст якого полягає в тому, що начебто піклування

про зрошення переважно було справою колективів водокористувачів і місцевої землевласницької знаті, а не державних органів. Зауважимо, що іригаційна політика в країнах регіону завжди була першочерговим пріоритетом центральної влади, незважаючи на її феодальне чи радянське походження.

Чималі технологічні досягнення у справі штучного зрошення та значний приріст додаткового продукту в сільському господарстві Центральної Азії у домонгольську добу були зумовлені тим, що в той час (IX—X ст.) регіон повністю був у складі сильних централізованих держав: Тахіридів, Саффаридів, Саманідів. Зазначені держави обіймали великі адміністративні, економічні, фінансові ресурси, що давало їм змогу проводити заходи, спрямовані на реконструкцію та розгортання потужної іригаційної системи, яка, у свою чергу, сприяла рекультивуванню та розширенню оброблюваної площини, особливо в місцях з нестійким водним режимом.

Створення великих магістральних каналів, постійне розширення зрошуваних полів на певному етапі привело навіть до формування Саманідами державного відомства з водного господарства. Обов'язки цієї організації полягали в справедливому розподілі води у вегетаційний період та постійному нагляді за станом зрошувачів. Крім того, воно організовувало чищення та ремонт каналів, карізів, гребель тощо.

Арабський автор Ібн Хаукаль повідомляє, що Нішапурські карізи мали спеціальніх наглядачів. У Мерві сидів спеціальний урядовий чиновник — керівник водного господарства, який мав величезні права. Йому підкорялися водолази, наглядачі, посильні, розподільчі, мірахи і т. п. У цілому саме завдяки державній підтримці водне господарство Мервської області було великою та ефективною організацією, в якій працювали майже 10 тис. осіб¹⁴.

Зрошувальна система Самаркандської оази також мала «великого еміра», якому підкорялась велика група людей, що слідкували за станом каналів і гребель та розподілом води. У головних спорудах багатьох зрошувачів збереглися залишки будівель, де жили наглядачі гребель.

Цікавим і показовим з погляду значущості іригаційної справи для населення регіону є той факт, що керування будівництвом карізів під Нішапуром було доручено провідному досліднику та вченому своєї доби А. Беруні¹⁵.

Отже, у монографії Ю. Пауля висвітлено велику кількість різноманітних аспектів життя середньовічного центральноазіатського суспільства, хоча їх відбір і зроблено довільно. Історико-археологічна частина дослідження, тобто та, що вивчає елементи тодішньої матеріальної культури регіону і, зокрема, місцевих зрошувальних систем, є неповною і явно потребує доопрацювання із зачлененням робіт вітчизняних учених. Тим не менше наявна монографія сама по собі є безсумнівним успіхом, принаймні для західного дослідника.

¹ Полібій. Всеобщая история в сорока книгах / Пер. с греч. Ф.Г. Мищенко. — М., 1895. — Т. 2. — С. 263—264.

² Четыркин В.М. Средняя Азия. Опыт комплексной географической характеристики и районирования. — Ташкент, 1960. — С. 149.

³ Черняковская Е.Г. Хорасан и Систан (Ботанико-агрономический очерк Восточной Персии) // Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции. — Л., 1930. — Вып. 5, т. 23. — С. 34; Гулямов Я.Г. Нур Бухарский // Этнография и археология Средней Азии. — М., 1979. — С. 133—138.

⁴ Андрианов Б.В. Опыт типологизации орошаемого земледелия и ирригации в Средней Азии и Казахстане (конец XIX — начало XX в.) // Типологизация основных элементов традиционной культуры. — М., 1984. — С. 84—85.

⁵ Эшонкулов У. История ирригации Верхнего Зарафшана: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Самарканд, 1989.

⁶ В XVI—XVII ст. у Бухарі I газ дорівнював 78,74 см. Див.: Ягони А.А. Газ // Энциклопедия Советии Точик. — Душанбе, 1970. — Ч. 2. — С. 102.

⁷ В Ірані ці кам'яні плити називають «калар». Див.: Савіна В.І. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана. — М., 1971. — С. 99.

⁸ Кариз, який поєднував два канали у передмістях Самарканда, називали «Кафір мурі» («Водопровід невірного»). Див.: Шишікін В.А. К истории археологического изучения Самарканда и его окрестностей. Афрасиаб. — Ташкент, 1969. — Вып. 1. — С. 46.

⁹ Про міські водопроводи та глиняні труби див.: Анарбаев А. Благоустроство средневекового города Средней Азии. — Ташкент, 1981. — С. 30—55.

¹⁰ Мухиддинов И. Особенности традиционного земледельческого хозяйства приамирских народностей в XIX — начале XX в. — Душанбе, 1984. — С. 84—91.

¹¹ Билалов А.И. Из истории ирригации Уструшаны. — Душанбе, 1980. — С. 73—74.

¹² Мошкова В.Г. Отчет о работе этнографической группы V отряда Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции (ЮТАКЭ) 1947 г. в Бахардинском районе ТССР // Тр. ЮТАКЭ. — Ашхабад, 1951. — Т. 2. — С. 332.

¹³ Бетгер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма-ибн-Хаукаля // Труды Среднеазиат. гос. ун-та. Археология Средней Азии. — 1957. — Вып. 3, № 4. — С. 16—26.

¹⁴ Эшонкулов У. Кофир-корез — выдающийся памятник древней ирригации Верхнего Зарафшана // Первая конференция молодых историков Средней Азии. — Душанбе, 1984. — С. 88—89.

Одержано

12.11.2002

В.В. ГУСАКОВ

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З АНТИЧНОЇ ЛАНДШАФТНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

31 серпня — 3 вересня 2003 р. у м. Орхус (Данія) відбулася міжнародна наукова конференція «Chora, catchment and communications. The present state and future prospects of landscape archaeology in the Black Sea region» («Хора, територія і комунікації. Сучасний стан та майбутні перспективи ландшафтної археології Чорноморського регіону»). Вона була присвячена актуальним питанням сучасних теоретичних, методичних і практичних зasad щодо вивчення взаємодії природи й античного суспільства на прикладі «археологічних ландшафтів» сільських територій давньогрецьких держав (переважно Надчорноморщини).

Ініціатором скликання цього наукового форуму виступив Центр дослідження Чорного моря при Орхуському університеті (м. Орхус, Данія). Велику роботу з ретельної підготовки та успішного проведення конференції здійснив її Оргкомітет у складі: Пія Гулдагер Більде — професор, директор Центру, Лізе Хайнестад — професор Інституту археології Орхуського університету, Володимир Столба — професор Центру, Сіне Тофт Йенсен — академічний секретар Центру.

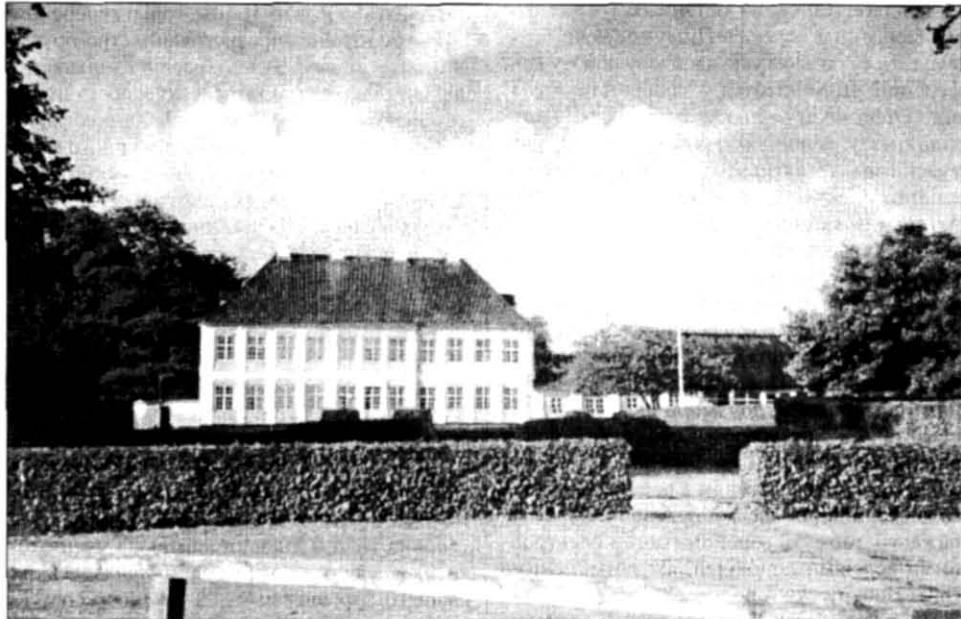
У роботі конференції взяли участь провідні вчені-антропознавці з Данії, Франції, Нідерландів, Німеччини, Великобританії, України, Росії та США. На вроčистому відкритті конференції 31 серпня з привітанням до її учасників звернулася пані П. Гулдагер Більде, у своєму вступному слові вона стисло охарактеризувала останні досягнення в дослідженні грецької хори, підкresлила важливість її вивчення як невід'ємної та складової частини античного поліса, зосередила увагу присутніх на актуальності аспекту цієї проблематики, що був вибраний для теми конференції, та ознайомила з програмою її роботи.

Далі протягом 4 напружених робочих днів на 8 засіданнях конференції було заслухано та ретельно обговорено 14 окремих наукових доповідей, а саме: Дж. Бінтліф (Лейден) «Погляд: від традиції інтенсивних розвідок в материковій Греції до економічного і еколо-

гічного розуміння хори класичного полісу в його соціальному контексті»; С. Аллок (Ann Arbor) «Поселення «спеціального призначення» та їх контекст у ландшафті грецької хори»; П. Хейес (Гренчтем) «Деякі міркування щодо «археології ландшафтів» з погляду перспектив розівідуальних досліджень»; Дж. Картер (Остін) «До порівняльного дослідження колоніальної хори: Захід і Схід»; С. Конрад (Лейпциг) «Археологічні розвідки на нижньому Дунаї: результати та перспективи»; А. Акрам (Ле Манс) «Хора Істрії та Каллатісуз»; С. Охотников (Одеса) «Хора Тіри і Ніконію»; С. Крижицький (Київ) «Хора Ольвії (проблеми демографії, комунікацій та ієрархії поселень)»; С. Буйських (Київ) «Хора Ольвії Понтійської: основні етапи просторово-структурного розвитку»; В. Кутайсов (Сімферополь) «Хора Керкінітіди»; Г. Ніколаєнко, Л. Марченко (Севастополь) «Хора Херсонеса Таврійського»; С. Саприкін (Москва) «Хора Боспорського царства: нові відкриття та проблеми»; О. Гавrilov (Сімферополь) «Антична Феодосія та її хора»; В. Зінько (Керч) «Хора Німфею». Шкода, що дуже цікава, виходячи з назви, доповідь, з якою мав виступити О. Шеглов (Санкт-Петербург) «Грецька хора: дефініція концепції та об'єкт археологічного дослідження», автор зняв з розгляду.

Слід також зазначити, що, на превеликий жаль, з об'єктивних причин не всі учасники, заявлені в попередній програмі (зокрема, з Італії, Туреччини, Німеччини, України та Росії) змогли прибути на конференцію. Проте Оргкомітет і в цій ситуації знайшов удалий вихід — доповіді тих науковців, які не змогли взяти участь у конференції, були презентовані у стендовому варіанті (зокрема, доповідь С. Колтухова (Сімферополь) «Про покородоння Європейського Боспору і Скіфії в IV — перших десятиліттях III ст. до н. е.») або прочитані за авторів. Так, з повним текстом доповіді В. Кутайсова присутніх ознайомила Л. Хайнестад, а доповідь Г. Ніколаєнко та Л. Марченко зачитав В. Столба.

Разом з тим треба зауважити, що дещо ско-

Маєток Сандб'єрг (Данія). Конференц-центр Орхуського університету

У перерві між засіданнями конференції (справа наліво): П. Гулдагер Більде, С.Ю. Саприкін, В.М. Зінько, С.Д. Крижицький, С.Б. Охотніков

рочена остаточна програма конференції дала змогу не тільки заслухати всі доповіді, а й усебічно й неспішно обговорити їх як у рамках заявленої теми, так і на фоні найновіших результатів археологічних досліджень сільських округів античних держав Північного Причорномор'я. При цьому відрядно зазначити, що з половиною доповідей на конференції виступали вітчизняні вчені, що, по-перше, свідчить про неабиякий інтерес

европейських антикознавців до досліджень українських археологів, а по-друге, є переважним фактом визнання їх пріоритетного доробку щодо вивчення сільських територій еллінських полісів, які виникли на берегах Понту Евксинського під час Великої Грецької колонізації. Про це неодноразово йшлося під час роботи конференції.

Завершилася конференція генеральною дискусією, яка відбулася під головуванням

П. Гулдагер Більде на останньому вечірньому засіданні 3 вересня. Підсумовуючи її результати та загалом усю насичену роботу конференції, Л. Ханнестад у заключному слові від Оргкомітету підкреслила важливість піднятих у доповідях проблем, подякувала учасникам за активну участь у гарячих і плідних дискусіях, які не віщували між «теоретиками» та «практиками» античної ландшафтної археології та висловила упевненість, що вони не були марними й що всі питання, які були в центрі аналітичного і неупередженого обговорення в конференц-запі, відображатимуться в наступних наукових працях усіх учасників. Повністю погоджуючись з цими висновками, додамо лише одну суттєву деталь — незабаром Орхуський центр опублікує матеріали конференції в повному обсязі окремим виданням для широкого кола міжнародної громадськості. А до того часу всі бажаючі зможуть ознайомитися з електронними версіями доповідей, які розміщені на сайті Центру: www.pontos.dk.

Принагідно назначимо навпрочуд продуману організацію роботи конференції та її небаянку дружню та творчу атмосферу, що панувала як під час планових засідань, так і в кулуарах, де активно обговорювалися живо-трепетні наукові проблеми. На наш погляд, успішна робота конференції, яка вирішувала нагальні питання взаємовідносин природи й античного суспільства, була обумовлена і самим місцем її проведення. Конференція проходила в старовинному приморському маєтку Сандб'єрг (який за заповітом останньої володарки Еллен Далі було передано Орхуському університету), в оточенні мальовничих осінніх пейзажів датської природи, під серпанком багатовікових дубів і в'язів...

Не можна обйтися увагою і те, що учасникам конференції була надана змога відвідати й найближчі до маєтку міста — Сенеборг та Аугустенборг, познайомитися з їх архітектурними пам'ятками та музеями. Ми побували також на місці відомої Дюобельської баталії, де

навесні 1864 р. датчани на чолі з генералом Герлахом героїчно протистояли австро-prusьким загарбникам. Чудову, насичену цікавими подробицями та фактами екскурсію по згаданих місцях провела для нас Л. Ханнестад.

Датський Центр досліджень Чорного моря порівняно з іншими науковими установами Західної Європи, які вивчають античну історію та культуру Причорномор'я, ще дуже молодий. Він був заснований лише в 2002 р. Проте за цей вельми короткий час він уже зарекомендував себе як одну з дійових та енергійних інституцій щодо понтійської проблематики в європейській науці. Центр провів низку тематичних наукових конференцій з різних питань античної археології та культури Надчорноморщини, опублікував перший том багатотомногого видання матеріалів розкопок широко відомої пам'ятки Панське-І у Північно-Західному Криму¹, установив тісний діловий контакт з ученими-антикознавцями всіх причорноморських країн. Цікаво, що в найближчих планах датського Centre for the Black Sea Studies — спільна праця з українськими вченими над обробкою та підготовкою до друку матеріалів із розкопок останніх десятиріч північної частини Нижнього міста Ольвії.

Побажаймо ж Центру та всім датським колегам, які були причетні до його створення, а нині підідо працюють у ньому, успіхів у втіленні всіх науково важливих і цікавих задумів і творчих планів у життя. Одним з яскравих прикладів такого втілення й була проведена конференція.

¹ L. Hannestad, V.F. Stolba, A.N. Ščeglov (Eds.). Panskoje I. Vol. I. The Monumental Building U 6. Aarhus University Press, 2002. — 368 p., 191 pl. Рецензію див.: Археологія, 2003, № 4.

Одержано
07.10.2003

С.Б. БУЙСЬКИХ

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ПРОВЕДЕННЯ ІІ МІЖНАРОДНИХ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИХ «СОФІЙСЬКИХ ЧИТАНЬ»

27—28 листопада 2003 р. на базі Національного заповідника «Софія Київська» відбулися ІІ Міжнародні науково-практичні Софійські читання «Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення». Конференція пра-

© І.Є. МАРГОЛІНА, 2004

цювала за такою тематикою: охорона, реставрація та використання об'єктів культурної спадщини; архітектурна спадщина і сучасна забудова; сакральні споруди у світлі нових досліджень; духовний потенціал архітектурно-мистецької спадщини; східнохристиянське монументальне мистецтво в діалозі культур

і цивілізацій; православний храм як синтез мистецтв; історична місія храмів Русі-України; актуальні проблеми музеєфікованих сакральних споруд.

У роботі конференції взяли участь понад 100 вчених (істориків, археологів, мистецтвознавців, архітекторів, філософів, богословів, реставраторів, з них 9 докторів і 36 кандидатів наук), які займаються розробкою та дослідженнями цих наукових проблем. Головною метою конференції було не тільки висвітлення зазначених питань та обмін досвідом, а й привернення уваги науковців та широкого загалу громадськості до актуальних проблем збереження та використання культових споруд, які мають історичну, архітектурну, культурну цінність світового значення. Проведення конференції сприяємо обміну досвідом, поглиблению та інтенсифікації міждисциплінарних досліджень пам'яток заповідника, виявленню шляхів вирішення актуальних проблем пам'яткохоронної та музейної діяльності на прикладі музеїв-заповідників як в Україні, так і за рубежом.

Заслухавши й обговоривши доповіді та повідомлення дослідників з України та країн СНД, присвячені проблемам вивчення та захисту унікальних історико-культурних пам'яток національного та всесвітнього значення, учасники конференції зазначили важливість і актуальність справи дослідження, реставрації, охорони та використання культурної спадщини. Було зазначено, що порушенні проблеми потребують постійного наукового обговорення, конструктивних рішень, на що й спрямовані «Софійські читання».

Однією з нагальних проблем є питання використання пам'яток Національного заповідника «Софія Київська», які знаходяться у власності держави та зберігаються як унікальні музеєфіковані споруди.

Заповідник заснований у 1934 р. За довгі роки його існування нагромаджено величезний досвід дослідження, охорони, реставрації, використання і пропаганди пам'яток, виховано плеяду фахівців і вчених, витрачені і витрачатимуться величезні кошти на ремонтно-реставраційні роботи.

З виходом Указу Президента України № 279 («Про подолання наслідків тоталітарного режиму») різні християнські конфесії регулярно порушують питання про передачу в їх постійне користування та юридичне підпорядкування пам'яток Заповідника. Не можна допустити, щоб загальнонаціональні святині стали предметом суперечок і розбрату в суспільстві. Тим більше, що вік і цінність пам'яток, про які йдееться, потребують постійного піклування, реставрації, забезпечення оптимального режиму зберігання — інакше вони будуть втрачені для прийдешніх поколінь.

Досвід сумісного з конфесіями використання таких пам'яток Заповідника, як Кирилівська церква XII ст. та Андріївська церква XVIII ст., доводить, що церковні організації постійно порушують умови укладених договорів та графіки богослужінь; кіптява від свічок призводить до сильного, що не підлягає реставрації, забруднення стародавніх фресок; через неконтрольоване відвідування не-припустимо підвищується вологість, пошкоджується живопис.

Унікальні пам'ятки Заповідника, які за своїм віком та цінністю заслуговують на інше ставлення та безумовне заражування їх до рангу музеєфікованих споруд, мають бути під опікою держави та використовуватися за універсальними законами збереження найцінніших пам'яток світового значення. Враховуючи їх виняткову історико-архітектурну та мистецьку цінність, а також незначну кількість подібних споруд у світі, вважаємо за необхідне їх надалі зберігати такі пам'ятки в статусі музеїв.

Не можна нехтувати працею сотень людей, які впродовж багатьох десятиріч вкладали свої знання, досвід та сумління в ці пам'ятки. Це стосується й інших пам'яток України, які опинилися в аналогічній ситуації. Потрібно також припинити практику відчуження музеїв філіалів від Заповідників, з якими вони були пов'язані протягом десятків років. (Урядом АР Крим порушене питання про відчуження від Заповідника пам'яток Судацької фортеці, що, поза сумнівом, приведе до їх безконтрольного використання.) Штучно відірвати такі музеї від їх головних управлінні аналогічно знищенню, оскільки наслідок цього — руйнація та занепад пам'яток.

Учасники конференції підтримали запропонований проект резолюції щодо вирішення згаданих важливих проблем. У цій резолюції учасники конференції звернулися до всіх, кому не байдужа доля наших пам'яток, підтримати ініціативу Національного заповідника «Софія Київська»: звернулися до уряду України з пропозицією прийняття **Постанови**, якою був би визначений перелік пам'яток архітектури, які не підлягають передачі в постійне користування релігійним організаціям, і припинена практика відчуження музеїв філіалів від заповідників.

Резолюцію надіслано През'єр-міністру України В.Ф. Януковичу, Віце-през'єр-міністру України Д.В. Табачнику, Голові Держбуду України В.І. Черепу, Міністру культури і мистецтв України Ю.П. Богуцькому, Президенту Національної академії наук України Б.Є. Патону, Адміністрації Президента України, Верховній Раді України.

Одержано
11.12.2003

I.Є. МАРГОЛІНА

ДО 70-річчя ГРИГОРІЯ МИХАЙЛОВИЧА БУРОВА

У вересні 2003 р. виповнилося 70 років від дня народження Г.М. Бурова, доктора історичних наук, професора кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Григорій Михайлович народився 22 вересня 1933 р. у м. Гуляйполе Запорізької обл. у родині службовців. Інтерес до археології, що виявився ще в шкільні роки, привів його до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. У 1956 р. він з відзнакою закінчив університет за кафедрою археології. Студент Г.М. Буров працював в експедиціях Д.Я. Телегіна, Є.В. Махно та інших київських учених, а 1955 р., уперше отримавши Відкритого листа, провів самостійно багатоденну маршрутну розвідку в басейні р. Вовчої (Дніпропетровська обл. та ін.).

У 1956 р. Г.М. Буров як співробітник археологічної експедиції Дагестанської філії АН СРСР брав участь у розкопках курганів у Передгірному Дагестані, де молодому спеціалістові пощастило: він відкрив і дослідив на хребті Сигітма перше в Дагестані скельне поселення бронзової доби.

У 1957—1968 рр. Г.М. Буров працював у філії Комі АРСР, проводячи розвідки та розкопки у басейні Північної Двіні. Щорічними експедиціями у Вичегодському краї він запо-

чаткував планомірні археологічні дослідження в Республіці Комі. Уперше на її величезному терені було виділено пам'ятки неоліту, енеоліту, бронзового віку та ранньої залізної доби. Зібраний матеріал дав змогу виснажому побудувати їх періодизацію та хронологію, опублікувати нариси історії Північного Сходу Європейської Росії за доби мезоліту — раннього середньовіччя. Йому поталанило виділити низку культурних типів і культур, зокрема лебяжську і ванвіздинську. Було зафіковано проникнення до Комі-масиву племен ямково-гребінцевої кераміки, творців посуду гаринсько-борського типу, абащевського та сейминсько-турбинського населення, а також носіїв ананьїнської культури. На цю роботу довелося витратити десятки років.

Особливий інтерес становлять досліджені розкопками довгочасні багатошарові поселення, до зон яких входять торфовища старорічного походження, де знайдено сотні рідкісних та унікальних дерев'яних речей (луки і стріли, рибалські пристрої, ремісницькі знаряддя, лижі, сани, весла тощо) мезолітичної доби (Віс I) та середини I тис. н. е. (Віс II). Успіхи у вивченні торфовищних пам'яток дозволили Григорію Михайловичу стати членом міжнародного проекту з археології мокролів, який координують учні Ексетерського університету (Великобританія).

Використавши матеріали північних експедицій, Г.М. Буров написав і з успіхом захистив дисертації — кандидатську «Вычегодский край в каменном, бронзовом и раннем железном веке» (1963) і докторську «Крайний Северо-Восток Европы в эпоху мезолита, неолита и раннего металла» (1987).

Упродовж 1968—1974 рр. ювіляр працював доцентом Ульянівського педінституту. Головний результат його археологічних робіт в Ульянівському Поволжі — це виділення неолітичних стоянок цього регіону і дослідження Ішієвських курганів, однієї з опорних пам'яток зрубної історико-культурної спільноти.

1974 р. Г.М. Буров повертається в Україну і стає доцентом, а наприкінці 90-х років — професором Сімферопольського державного (нині Таврійського національного — ТНУ) університету. Він веде основний курс «Археологія» і спецкурси з первісної археології та методики польових досліджень, а також курс написанням студентських робіт. Продовжуючи роботи за північною тематикою, Григорій Михайлович досліжує також кримські старажитності, публікує низку статей і готує до

© О.Г. ГЕРЦЕН, І.М. ХРАПУНОВ, 2004

друку ілюстрований «Археологический словарь Крыма» обсягом 48 авторских аркушів. Він виступає на міжнародних археологічних конференціях у різних містах України, Росії, Польщі, Німеччини та США, у Великобританії, Франції, Бельгії.

Г.М. Буров — автор приблизно 180 наукових праць, восьму частину яких надруковано в країнах Західної Європи та Північної Америки, у тому числі науково-популярної книги «В гостях у далеких предков» (Сиктивкар, 1968) і шести монографій: «Вычегодский край: очерки древней истории» (М., 1965); «Древний Синдор (из истории племен Европейского Северо-Востока в VII тысячелетии до н. э. — I тысячелетии н. э.)» (М., 1967); «Археологические памятники Вычегодской долины» (Сиктивкар, 1967); «Археологические культуры Севера европейской части СРСР

(Северодвинский край)» (Ульяновськ, 1974); «Каменный век Ульяновского Поволжья» (Ульяновськ, 1980); «Медно-бронзовый век Ульяновского Поволжья» (Ульяновськ, 1982).

Професор Г.М. Буров — член редакційних рад університетських «Ученых записок» і «Ізвестий» Кримського республіканського краєзнавчого музею, член ученіх рад історичного факультету ТНУ та Кримської філії ІА НАН України. Понад 10 років він керував університетською організацією Українського товариства охорони пам'яток історії і культури; нагороджений медаллю «Ветеран труда».

Григорій Михайлович сповнений творчих планів. Колеги та численні учні бажають йому довгих років плідної наукової та навчальної праці.

Одержано
01.10.2003

О.Г. Герцен,
І.М. Храпунов

ДО 60-річчя ДЕНІСА НИКОДИМОВИЧА КОЗАКА

Невтомному дослідникові старожитностей Волині, відомому українському археологу, доктору історичних наук, двічі лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки — Денисові Никодимовичу Козаку виповнилося 60 років. Свій ювілей вчений зустрів у розквіті творчих сил. Ним опубліковано понад 150 наукових праць, у тому числі 6 індивідуальних монографій та 4 науково-популярні брошюри. За його участю написано 10 колективних монографій. Подана до друку чергова монографія — “Давні землебори Волині” (25 друк.арк.).

Денис Никодимович народився 2 квітня 1944 р. У 1972 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка. Працював учителем історії у середній школі у с. Підберізці на Львівщині. В 1974 р. вступив до аспірантури Інституту археології, по закінченню якої став науковим співробітником відділу ранньослов'янської археології. У 1978 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію, у 1988 р. — докторську. Наукову роботу Д.Н. Козак успішно поєднує з науково-організаційною, обіймаючи посаду вченого секретаря Інституту з 1987 р., а згодом, з 1991 р. — заступника директора.

Найвагомішими напрямами в дослідженнях Д.Н. Козака стали проблеми етнокультурної історії Волині й України в цілому. Саме

завдяки його дослідженням в арсеналі української археології постали нові типи археологічних пам'яток рубежу та першої половини I тис. н. е., які належали давньослов'янським племенам, відомим в історичних джерелах під назвою “вснеді”, і їх безпосереднім предкам.

У монографіях “Пшеворська культура у Верхньому Подніпров’ї та Західному Побужжі” (1984), “Етнокультурна історія Волині” (1991) аналізуються шляхи формування культурно-історичної спільноті, представленої пам’ятками зубрицької культури, процес етнічної консолідації давньослов’янських племен, їх історична доля.

У монографії “Пам’ятки давньої історії України біля с. Линів на Волині” (1994) та колективних “Етногенез та етнічна історія українських Карпат” (1999), “Етнічна історія давньої України” (2000) Д.Н. Козак доводить, що давньослов’янська людність, як етнос, остаточно сформувалася на межі ер в ареалах зубрицької та зарубинецької культурно-історичних спільнотей між Віслою та Дніпром. Її розвиток відбувався внаслідок включення до основного складу дакійського, іранського, германського, балтського субстрату на ранніх етапах процесу.

Важливе значення в розробці методології етногенезу слов’ян мали теоретичні дослідження Д.Н. Козака. Створена ним наукова схема особливостей етнічного процесу в контактних зонах відіграє важливу роль у дослідженнях етнологів і є одним із ключів до розуміння механізму утворення нових етнокультурних спільнотей.

Помітне місце у дослідженнях Д.Н. Козака займає германська проблематика. Д.Н. Козак обґрутував наявність в Україні готських племен і пов’язав їх з відомою у центральноєвропейській археології вельбарською культурою, показав історію походження цих племен в Україні, рівень їх господарського та соціального розвитку, внесок у розвиток культури місцевого населення, їх військові виправи, характер взаємозв’язків зі слов’янською людністю.

Значним є внесок Д.Н. Козака у вивчення духовної культури ранньослов’янських общин. Він уперше у вітчизняній науці узагальнив всі наявні культові археологічні пам’ятки I—X ст. н.е., визначивши основні риси міфологічних уявлень давніх слов’ян, простежив їх еволюцію, вивівши їх співвідношення з рівнем соціально-економічного розвитку (колективні монографії “Славяне Юго-Восточної Європи в предгосударственный период” (1990), “Давня історія України”. Т. 3 (2000), “Історія української культури”. Т. 1 (2001).

Д.Н. Козак є досвідченим археологом-практиком. Протягом 28 польових сезонів він веде широкі археологічні дослідження давніх поселень і могильників у західних регіонах України. Усі його розкопки важко перелічити. Він виявив і увів у науковий обіг сотні житлових і господарських комплексів, тисячі рухомих предметів епохи бронзи і ранньозалізного

часу, слов’янських, германських і дакійських культур, давньоруського періоду. Археологічними матеріалами, здобутими Д. Н. Козаком у процесі польових досліджень, заповнені експозиції музеїв у Львові, Києві, Рівному, Луцьку, Чернівцях, Кам’янці-Подільському.

За розробку концепції походження та ранньої історії слов’ян та підготовку фундаментального дослідження “Славяне Юго-Восточної Європи в предгосударственный период” (Київ, 1990) Д.Н. Козак був удостоєний в 1992 р., разом з групою дослідників-славістів Інституту археології НАН України, звання Лауреата Державної премії в галузі науки і техніки за 1991 р.

За визначний внесок у вивчення давньої історії України, висвітленої у 3-томній праці “Давня історія України” та праці “Етнічна історія давньої України” Д.Н. Козак у 2003 р. був удостоєний вдруге звання Лауреата Державної премії в галузі науки і техніки за 2002 р. у складі творчого колективу.

Активну дослідницьку роботу Д.Н. Козак гармонійно поєднує з активною педагогічною діяльністю. Він обраний професором Львівського державного університету ім. Івана Франка, де систематично читає лекції та веде практичні заняття. Працює вчений також із студентами Волинського університету та Рівненського філіалу Слов’янського університету. Д.Н. Козак є науковим керівником шести аспірантів. Два аспіранти захистили кандидатські дисертації, дві дисертації підготовлені до захисту.

Д.Н. Козак підтримує ділові контакти з археологами європейських країн, систематично бере участь у міжнародних наукових конференціях, публікує результати своїх досліджень у наукових виданнях інших країн. Однією з ознак міжнародного визнання наукової діяльності Д.Н. Козака є обрання його у 1998 р. членом-кореспондентом Центрального Інституту археології Німеччини.

Заслугою Д.Н. Козака є організація міжнародних виставок з давньої історії України в країнах Європи й Америки. Ці виставки завжди мають широкий резонанс і користуються великою популярністю, роблячи внесок у становлення іміджу України як європейської держави з кількотисячолітньою історією та яскравою культурою.

Вітаючи Дениса Никодимовича з ювілеєм, співробітники відділу слов’янської археології Інституту археології НАН України і вся археологічна громадськість бажають йому міцного здоров’я та нових наукових здобутків на терені вітчизняної археології.

Одержано 15.01.2004

НАШІ АВТОРИ

- АНТОНОВ Андрій Леонідович** — старший науковий співробітник Запорізької інспекції охорони пам'яток. Спеціаліст у галузі археології доби бронзи.
- БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна** — доктор історичних наук. Фахівець у галузі археології доби бронзи.
- БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.
- БУЙСЬКИХ Сергій Борисович** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.
- ГЕРЦЕН Олександр Германович** — кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Фахівець у галузі історії та археології середньовічного Криму.
- ГОШКО Тетяна Юріївна** — співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі археології доби пізньої бронзи.
- ГУСАКОВ Володимир Володимирович** — кандидат політичних наук, аташе відділу захисту прав людини, соціального та гуманітарного співробітництва Міністерства закордонних справ України. Фахівець у галузі історії Азії періоду середньовіччя.
- ЄМЕЦЬ Ігор Анатолійович** — старший науковий співробітник археологічного музею при Міській педагогічній гімназії (Москва). Фахівець у галузі античної археології.
- КОВПАНЕНКО Галина Тихонівна** — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі археології ранньої залізної доби.
- КОЗАК Денис Никодимович** — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу ранньослов'янської археології. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.
- КОЗАК Олександр Денисівна** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі палеоантропології.
- КОНЧА Сергій Вікторович** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі історії давніх суспільств.
- ЛЮБИЧЕВ Михайло Васильович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.
- МАРГОЛІНА Ірина Євгенівна** — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська». Фахівець у галузі давньоруського мистецтва та архітектури.
- МАЦКЕВІЙ Леонід Георгійович** — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України (Львів). Фахівець у галузі первісної археології.
- МОЦЯ Олександр Петрович** — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.
- ОЛЕНКОВСЬКИЙ Микола Петрович** — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток. Фахівець у галузі первісної археології.
- ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович** — доктор історичних наук, завідувач відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі доби бронзи.
- РИЧКОВ Микола Олександрович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології доби бронзи.
- САМОЛЮК Валерій Олександрович** — науковий співробітник відділу археології Нетішинського краєзнавчого музею.
- СКИРДА Валерій Володимирович** — кандидат історичних наук, директор Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна. Фахівець у галузі історії археологічних досліджень на терені Слобідської України XIX — на початку ХХ ст.
- ТОВКАЙЛО Микола Тихонович** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.
- УСАНОВ Станіслав Анатолійович** — науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна.
- ХРАПУНОВ Ігор Миколайович** — доктор історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Фахівець у галузі археології ранньої залізної доби.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	— Археологический альманах
АВ	— Археологические вести
АДЛ	— Археологічні дослідження на Львівщині
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АН ССР	— Академия наук ССР
АО	— Археологические открытия
АПВЗ	— Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья
АФ ІУ НАНУ	— Архів і фонди Інституту українознавства імені І.П. Крип'якевича НАН України. Львів
ВДИ	— Вестник древней истории
ДБ	— Древности Боспора
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОАМ	— Краткие сообщения Одесского археологического музея
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ
НМАПВ	— Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині
НТШ	— Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ПИАУ	— Проблемы истории и археологии Украины
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СПІКСНУ	— Склі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідомлень та доповідей
Тр. ...АС	— Труды ...Археологического съезда
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея. Москва
УІЖ	— Український історичний журнал
ЭВ	— Эпиграфический вестник
AAC	— Acta Archaeologica Carpathica
AJA	— American Journal of Archaeology
AR	— Archacologické Rozhledy
JIES	— The Journal of Indo—European Studies
MSROA	— Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
PG	— Przegląd Geograficzny
PKS	— Prace Komisji Środkowoeuropejskiej
PMMAE	— Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi
SA	— Studia Archaeologica
SAA	— Soviet Anthropology and Archaeology
SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche
SNMP	— Sborník Národního muzea v Praze

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

МАЦКЕВИЙ Л.Г. Пещерные памятники палеолита и мезолита в Верхнем Поднестровье	5
АНТОНОВ А.Л., ОТРОЩЕНКО В.В. Особенности ритуальной посуды срубной общества	15
ТОВКАЙЛО Н.Т. К проблеме взаимосвязей населения буго-днестровской и разногородской трипольской культур.....	31
ЕМЕЦ И.А. Значение некоторых аббревиаций на античных амфорах с территории Боспора Киммерийского.....	43

Публикации археологических материалов

КОВПАНЕНКО Г.Т., РЫЧКОВ Н.А. Курганы эпохи бронзы на юге Киевщины.....	60
КОЗАК Д.Н., КОЗАК А.Д. Погребения вельбарской культуры с Хренниковского водохранилища. Попытка биоархеологического анализа.....	75

Дискуссии

КОНЧА С.В. «Степная» концепция происхождения индоевропейцев на современном этапе	87
МОЦЯ А.П. Дружины — казаки — рыцари.....	99

Новые открытия и находки

БЕРЕЗАНСКАЯ С.С., ГОШКО Т.Ю., САМОЛЮК В.А. Коллективное захоронение тшинецкой культуры на р. Горынь.....	111
ЛЮБИЧЕВ М.В., СКИРДА В.В., УСАНОВ С.А. Железные предметы черняховской культуры из Музея археологии и этнографии Слободской Украины.....	125

Охрана памятников археологии в Украине

К открытию новой рубрики.....	129
Berlin Resolution 2003.....	129
Берлинская резолюция 2003.....	130
ОЛЕНКОВСКИЙ Н.П. В состоянии ли Украина сохранить на своей территории всемирное археологическое наследие?.....	132
Инструкция для оформления Научного отчета о проведении исследований археологического наследия.....	135

Рецензии

БУЙСКИХ А.В. J. Fornasier, B. Böttger (Hrsg.). Das Bosporanische Reich. Der Nordosten des Schwarzen Meers in der Antike (Antike Welt; Sonderband. Zaberns Bildbände zur Archäologie).....	141
ГУСАКОВ В.В. Jurgen Paul. Herrscher, gemeinwesen, vermittler: Ostiran und Transoxanien in vormongolischer Zeit.....	144

Хроника

БУЙСКИХ С.Б. Международная научная конференция по античной ландшафтной археологии.....	148
МАРГОЛИНА И.Е. Информация о проведении II Международных научно-практических «Софievских чтений».....	150
К 70-летию Григория Михайловича Бурова.....	152
К 60-летию Дениса Никодимовича Козака.....	153
Наши авторы.....	155
Список сокращений.....	156

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, має вміщувати:
 - а) друкований текст у 2 примірниках, обсягом до 1 друкованого аркуша: 24 сторінки разом з анотацією, ілюстраціями, списком рисунків і резюме;
 - б) коротку анотацію статті, що вміщується на початку тексту після заголовка;
 - в) ілюстрації, вкладені в окрему папку чи пакет з цупкого паперу;
 - г) список рисунків;
 - д) резюме російською мовою;
 - ж) список скорочень;
 - з) анкетні дані автора.
2. Уесь без винятку текст (пункт 1, а, б, г — з) слід друкувати 14 кеглем, шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервали з відступом ліворуч, знизу та згори не менше за 2,5 см, праворуч — не менше за 1 см.
3. Всі географічні назви — в офіційно прийнятій транскрипції.
4. Слова не скорочують.
5. Підписи під рисунками до статті складають у вигляді окремого списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назив статті, номер рисунка в тексті арабськими цифрами, а на полі рукопису проти відповідного посилання олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.
6. Якщо ілюстрації мають умовні позначення — «легенду», їх треба розшифрувати у підрисунковому тексті.
7. Слід вказати джерело цитати.
8. Нумерація посилань у тексті має бути наскрізною (по всій статті). Самі посилання і коментарі друкують наприкінці тексту окремим списком. Посилання мають містити повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, сторінки тощо).

ОФОРМЛЕННЯ РИСУНКІВ

1. Всі типи ілюстрацій позначають: *Rис.*
2. Нумерація ілюстративних матеріалів має бути наскрізною і послідовною, без пропусків та повторень.
3. Ілюстрації, в тому числі рисунки в таблицях, мають бути пов'язаними з текстом.
4. Креслення мають добре читатися; зайві деталі (сітки квадратів, позначення квадратів цифрами та літерами) неприпустимі.
5. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подають у 2 примірниках.
6. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її горішня частина, на зворотному боці це слід позначити.
7. Неприпустимо рисунки вклеювати до тексту.

Подання текстових матеріалів в електронному варіанті є **обов'язковим**; текст має бути у форматі **RTF**.

Табличні матеріали до статті, слід подавати у фарматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % її загального обсягу.

Графічні матеріали в електронному варіанті мають бути в форматі **TIFF** або **JPEG**. Якщо рисунок роздруковано з електронного варіанта, подання відповідного файлу є **обов'язковим**.

УВАГА!

Перевага щодо публікації матеріалів надаватиметься передплатникам журналу.

У разі недотримання перелічених правил редакція має право не розглядати подані матеріали.

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2004, № 1. 1—158